

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

XIX. YÜZYILDA İLİ SULTANLIĞI

Rehemutula ABUDUREXİTİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Varis ÇAKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

HAZİRAN 2024

XIX. YÜZYILDA İLİ SULTANLIĞI

Rehemutula ABUDUREXİTİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
GENEL TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAZİRAN 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Rehemutula ABUDUREXİTİ

10.06.2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı öğrencisi Rehemutula ABUDUREXİTİ tarafından hazırlanan “XIX. Yüzyılda İli Sultanlığı” Başlıklı tez çalışması 05/07/2024 tarih ve 17:00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan:	☒	☐
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU Ankara Üniversitesi		
Üye:	☒	☐
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		
Üye:	☒	☐
Prof. Dr. Varis ÇAKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		

XIX. YÜZYILDA İLİ SULTANLIĞI
(Yüksek Lisans Tezi)

Rehemutula ABUDUREXİTİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Haziran 2024

ÖZET

Bu çalışmada XIX. asrın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesindeki İli Vadisi'nde Uygurlar tarafından kurulan İli Sultanlığı konu edinmiştir. Türkiye akademik sahasında daha önce çalışılmayan bu konu, elde edilen Uygurca, Çince ve Rusça kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Konuyla ilgili kaynakların kısıtlı ve ulaşılmasının zor olması nedeniyle kaynak açısından büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Elde edilen kaynaklar değerlendirilerek, farklı kaynaklar ana kaynakla mukayese edildikten sonra yorumlanmıştır. Tez çalışmamızda Doğu Türkistan'ın genel durumundan, İli Vadisi'nin coğrafyasından, etnik yapısından, siyasi durumundan bilgi verildikten sonra İli ayaklanması, İli Sultanlığı'nın kuruluşu, sultanlar, Çarlık Rusyası'nın İli'yi işgal etmesi ve İli Anlaşması üzerinde durulmuştur. İli Uygurları, Döngenler ile birleşerek Manchou-Qing İmparatorluğu'na karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesi değerlendirilerek ve dönemde meydana gelen olaylar incelenmiştir. 1864'te kurulup 1871'de Çarlık Rusyası tarafından işgal edilen İli Sultanlığı'nın bir soya dayalı hanlık olmadığı sonucuna varılmıştır. Yine İli Sultanlığı'nın yıkılma nedeninin merkezi bir yönetimin olmaması, iç ihtilafların bitirilememesi, düzenli ve çağa uygun hazırlanmış ordusunun olmamasından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.

Bilim Kodu : 11801
Anahtar Kelimeler : İli Sultanlığı, Doğu Türkistan, İli Uygurları, Döngenler, Çarlık Rusyası, Manchou-Qing İmparatorluğu, İli Askeri Genel Valiliği, İli Anlaşması.
Sayfa Adedi : 157
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Varis ÇAKAN

SULTANATE OF ILI IN THE XIX.TH CENTURY

(Master's Thesis)

Rehemutula ABUDUREXİTİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

June 2024

ABSTRACT

In this study, the Ili Sultanate, which was established by the Uyghurs in the Ili Valley in the northern region of East Turkestan in the second half of the XIXth century, is the subject of this study. This subject, which has not been studied before in the academic field of Turkey, has been prepared by making use of Uyghur, Chinese and Russian sources. Since the sources on the subject are limited and difficult to access, there have been great difficulties in terms of resources. The sources obtained were evaluated and interpreted after comparing different sources with the main source. In our thesis, after giving information about the general situation of East Turkestan, the geography, ethnic structure and political situation of the Ili Valley, the Ili uprising, the establishment of the Ili Sultanate, the sultans, the occupation of Ili by Tsarist Russia and the Ili Agreement were emphasised. The independence struggle of the Ili Uyghurs against the Manchou-Qing Empire by uniting with the Döngenes was evaluated and the events that took place during the period were analysed. It was concluded that the Sultanate of Ili, which was established in 1864 and occupied by Tsarist Russia in 1871, was not a khanate based on a family lineage. It is also concluded that the reason for the collapse of the Ili Sultanate was the lack of a central administration, the inability to end internal conflicts, and the lack of a regular and contemporary army.

Science Code : 11801

Key Words : Sultanate of Ili, East Turkestan, Ili Uighurs, Dugenes,
Tsarist Russia, Manchou-Qing Empire, Provincial Military
General Governorship, The Ili Agreement.

Page Number : 157

Supervisor : Prof. Dr. Varis ÇAKAN

TEŞEKKÜR

Tez çalışması esnasında benden her türlü desteğini esirgemeyen tez danışmanım sayın Prof. Dr. Varis ÇAKAN hocama şükranlarımı sunar, içtenlikle minnettarlığımı bildiririm. Yüksek lisans eğitimi süresinceengin bilgilerinden istifade ettiğim Genel Türk Tarihi anabilim dalı hocalarına da müteşekkirim. Ayrıca her zaman beni destekleyen anneme ve kardeşlerime canı gönülden şükranlarımı sunarım. Tez hazırlarken yardımcı olan arkadaşlarıma da teşekkürü borç bilirim.

Rehemutula ABUDUREXİTİ

Ankara

10.06.2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	İV
ABSTRACT.....	V
TEŞEKKÜR.....	VI
KISALTMALAR.....	X
1. GİRİŞ	1
2. İLİ BÖLGESİ'NİN COĞRAFI, ETNİK VE SİYASİ DURUMU	8
2.1. Doğu Türkistan'ın Genel Coğrafyası	8
2.1.1. İli Bölgesi'nin Coğrafi Özelliği	14
2.2. İli Bölgesi'nin Etnik Yapısı	22
2.2.1. Uygurlar	22
2.2.2. Kazaklar	29
2.2.3. Kırgızlar	30
2.2.4. Özbekler	30
2.2.5. Tatarlar	30
2.2.6. Moğollar.....	31
2.2.7. Salalar.....	32
2.2.8. Döngenler.....	33
2.2.9. Diğer Etnik Gruplar.....	34
2.3. İli Bölgesi'nin 1864 Yılına Kadarki Siyasi Durumu	36
2.3.1. İli Bölgesi'nin Göktürk Kağanlığından Önceki Siyasi Durumu	36
2.3.2. İli Bölgesi'nin Göktürk Kağanlığı Dönemi ve Sonrası Siyasi Durumu.....	39
2.3.3. İli Bölgesi'nin Uygurlar Dönemi Siyasi Durumu	42
2.3.4. İli Bölgesi'nin Karahanlılar (Hakaniye) Dönemi Siyasi Durumu.....	44
2.3.5. İli Bölgesi'nin Moğollar Dönemi Siyasi Durumu.....	46
2.3.6. İli Bölgesi'nin Seidiye Hanlığı Dönemi Siyasi Durumu.....	52
2.3.7. İli Bölgesi'nin Cungan Hanlığı Dönemi Siyasi Durumu.....	56
2.3.8. Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'ı İşgali.....	63
2.3.9. Çarlık Rusyası'nın Doğu Türkistan İşgal Politikası	69
3. İLİ SULTANLIĞI'NIN KURULUŞU VE SONRAKİ GELİŞMELER.....	73
3.1. Uygurlar ve Döngenlerin Manchou-Qing İmparatorluğu'na Karşı Bağımsızlık Savaşları	73
3.2. İli Sultanlığı'nın Kuruluşu ve Yönetim Şekli	82

3.3. İli Sultanlığı'nın Kuruluşundan Sonraki Çekişmeler	86
3.4. İli Sultanlığı'ndaki İktidar Mücadeleleri ve İsyanlar	90
3.5. İli Sultanlığı'nın Kaşgariye Devleti İle İlişkileri	95
3.6. Çarlık Rusyası'nın İli Sultanlığı'nı İşgali ve İli Sultanlığı'nın Sonu.....	96
3.7. İli Sultanlığındaki Önemli Şahıslar	99
3.7.1. Emir Abdurresul Beg	100
3.7.2. Sultan Mezem Han.....	106
3.7.3. Poçi Mahmud Hoca.....	109
3.7.4. Sultan Molla Şevket Ahun	111
3.7.5. Sultan Ebul Ela Han.....	115
3.7.6. Sadır Pehlivan	118
4. ÇARLIK RUSYASI'NIN İLİ SULTANLIĞI'NI İŞGALİ VE İLİ ANLAŞMASI	121
4.1. Çarlık Rusyası'nın İli Sultanlığı'nı İşgal Etmesinin Nedenleri	121
4.2. Kazakların Alban Kabilesinin Aksakalı Tazıbık Olayı ve İli Sultanlığı Ordusu ile Çarlık Rus Ordusu Arasındaki Savaşın Sonuçları	123
4.3. Çarlık Rusyası'nın İli Bölgesi'ndeki Yönetim Şekli ve Onun Bölge Halkına Etkileri.....	128
4.4. Çarlık Rusyası ile Manchou-Qing İmparatorluğu Arasındaki İli Anlaşması....	131
5. SONUÇ	139
KAYNAKLAR	142
EKLER.....	147
EK-1. İli Askeri Genel Vali Mahkemesi.....	147
EK-2. İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve Alteşehir Haritası.	148
EK-3. Seidiye Devleti Toprakları.	149
EK-4. Emir Abdurresul Beg ve Uygur Arkadaşları.	150
EK-5. Kadı Nasreddin Alem.	151
EK-6. İli Sultanlığı'nın Bayrağı.....	152
Ek-7. İli Sultanlığı'nın Uygur Askerleri.	153
EK-8. Zırh ve Miğfer Giyen Sultan Ebul Ela Han.....	154
EK-9. Yanında Sultanlık Tacı bulunan Sultan Ebul Ela Han.	155
EK-10. Kolpakovsky.....	156
EK-11. Rus İşgali Dönemi İli Vadisi.	157

ÖZGEÇMİŞ	158
----------------	-----

KISALTMALAR

Kısaltmalar

a.g.e.

a.g.m.

DLT

km

km²

TDK

TDV

TTK

M.Ö.

M.S.

ئى.ك.نە.

ئى.ك.م.

ش ئۇ ئا ر

Açıklamalar

Adı Geçen Eser

Adı Geçen Makale

Divan-i Lügat-it Türk

kilometre

kilometrekare

Türk Dil Kurumu

Türkiye Diyanet Vakfı

Türk Tarih Kurumu

Milattan Önce

Milattan Sonra

ئىسمى كەچكەن ئەسەر

ئىسمى كەچكەن ماقالە

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايۇنى

1. GİRİŞ

Tarih insanların geçmişini günümüze yansıtan ve geleceğine ışık tutan bir bilim dalıdır. İnsanlar tarihi öğrenerek geçmişin acılı, sıkıntılı, mutlu günlerini hatırlar. İnsanlar yine tarihiyle kendilerini tarif ederler. Türk halkları tarihiyle mevcudiyetini korumuştur. Tabii Türk tarihinin önemli bir kısmını Uygur tarihi oluşturmuştur. Uygurlar her zaman tarihlerine ve kendilerinin yarattığı medeniyetlerine sarılarak başlarına gelen binlerce müşkülâtların altında ezilip yok olmadan XXI. yüzyıla ulaşmıştır. Uygurların var oluşu kendilerinin yarattığı tarih ve köklü medeniyetine borçludur.

Uygurlar tarihte bıraktığı izleriyle, Batılı ve Doğulu bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Onlar, Uygurların geçmişte ve günümüzde yaşadığı diyarlara gelerek çeşitli araştırmalar yapmıştır. Uygur diyarına uzaklardan gelen araştırmacılar ülkelerine dönerken yanına paha biçilmez, değerli tarihi mirasları da götürmüşler ve üzerlerinde derinlemesine araştırmalar yapmıştır. Günümüzde Avrupa'nın büyük şehirlerindeki müzelerde Uygurlara ait olan tarihi eserler sergilenmektedir. Doğu Türkistan'daki siyasi olaylar ve işgaller sonucu tarihi eserler yok edilmiştir. “Çin Kültür Devrimi” yıllarında kitaplar yakılmış, tarihi eserler bozguna uğratılmış böylelikle birçok önemli kaynak tarihten silinmiştir.

Doğu Türkistan, Orta Asya'nın merkezinde ve tarihi İpek Yolu'nun önemli güzergahların bulunduğu noktadadır. Onun dört bir yanı Altay, Pamir, Karakorum, Altun Dağ gibi yüksek dağlarla çevrilmiş olup batıdan doğuya doğru uzanan Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'ı kuzey ve güney diye iki düzlüğe yani iki bölgeye ayırmıştır.¹ Tanrı Dağlarının güneyinde Teklimakan Çölü, kuzeyinde ise Kurban Tunğut Çölü vardır. Kuzeyinde de İli Vadisi², güneyde ise Tarım Vadisi, Doğu Türkistan'ın tarım arazilerini oluşturan verimli ovalarıdır. Doğu Türkistan, 1949'da Çin Komünist hakimiyeti tarafından işgaline uğramıştır. Çin, 1 Ekim 1955'te Doğu

¹ خوجامېردى، ق. (2020). ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخى (2012-1949) (Uygurların Siyasi Tarihi)، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى (İstanbul)، 32-بەت.

² Uygurcada kullanılan “vadi (ۋادى)” sözcüğüyle Türkiye Türkçesindeki “vadi” sözcüğünün telaffuzu aynı olsa da anlamı farklıdır. Uygurcadaki “vadi” sözcüğü, Türkiye Türkçesindeki “ova” sözcüğüyle aynı anlamda kullanılır. Bu yüzden vadi denildiğinde ova olarak algılanması gerekmektedir.

Türkistan’ın adını “Xinjiang Uygur Aptunum Rayuni³ (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايۇنى)” olarak değiştirmiştir.⁴

İli Vadisi, Uygurların ana vatanıdır. İli Vadisi, tarihte birçok Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu topraklarda Hunlar, Uysunlar (Wu-Sunlar), Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Karahıtaylar, Moğollar, Çağataylılar, Timurlular ve Seidiyye Hanlığı olmak üzere birçok hanlık hüküm sürmüştür. Ayrıca Çağatay Hanlığı, Cungan Hanlığı, İli Sultanlığı ve en son kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin payitahtları İli Vadisi’nde bulunmaktadır. Kaynaklarda Uysunların payitahtının İli Vadisi’nde olduğu kaydedilmiştir.⁵ Çağatay Hanlığı’nın payitahtının İli Vadisi’ndeki Almalık şehri yakınlarında olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁶ XVII. yüzyılın ikinci yarısında Cunganlar, İli Vadisi’nde hakimiyet kurup orada güçlenmiş ve Manchou-Qing İmparatorluğu tarafından işgal edilene kadar İli Vadisi’ne hükmetmiştir. Bu yüzden kaynaklarda Doğu Türkistan’ın kuzeyi “Cungarya” diye adlandırılmıştır. Çünkü XVII. yüzyılın 60’lı yıllarından başlayarak XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Cungan Hanlığı bu topraklarda hüküm sürdüğü ve o dönemlerde yabancı gezginlerin Doğu Türkistan’a gelmeye başladığından dolayı, yabancı gezginler tarafından İli Vadisi “Cungarya” diye adlandırılmıştır.⁷ Tanrı Dağları ve Altay Dağı arasındaki bu Cungarya Ovası’nın eski adının “Yayık Dalasi (Ovası)”⁸ ve “Yarış Ovası”⁹ olduğu bilinmektedir.

1755 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu işgal ettiği Doğu Türkistan’ı yönetmek için İli’de “İli Askeri Genel Valilik (Yili Zhangjünfu 伊犁将军府)” tesis etmiştir (EK-1’de İli Askeri Genel Vali Mahkemesi). Bu Askeri Genel Valilik, Manchou-Qing İmparatorluğu yıkılana kadar İli’de varlığını sürdürmüştür. 1884’te Doğu Türkistan’ın adı Manchou İmparatorluğu tarafından “Xinjang 新疆” olarak

³ 新疆维吾尔自治区 Xinjang Uygur Özerk Bölgesi.

⁴ Kutluk, İ. (2009). “Türk ve İslam Dünyası’nın Doğu’daki Kalesi Doğu Türkistan Düşüyor mu?”, *Türk Dünyası Dergisi*, 264, 21.

⁵ ۋاڭ، ج. (2013). *ماننیر ھېيىم (Mannir Hiyim)* (تەرج: ئاقنىياز، ل.، ھېزىم، ق.). شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى (Ürümçi) 183- بىت.

⁶ بۇغرا، م. ئە. (1998). *شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi)* (نەش. ئەي. بۇغرا، م. ي.). ئەنقەرە (Ankara)، 191- بىت.

⁷ تۇران، ئا. (2021). *ئۇيغۇر ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى (Uygur İslam Ansiklopedisi)*، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى (İstanbul)، 67- بىت.

⁸ ئۇيغۇرى، س. (2005). *ئۇيغۇرنامە (Uygurname)*، ئالمۇتا (Almatı)، 17- بىت.

⁹ Maimaitiming, M. (2017). *İli Bölgesi ve Tarançiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 3.

değiştirildikten sonra Askeri Genel Valilik merkezi İli'den Ürümçi'ye ¹⁰ (ئۈرۈمچى) taşınmıştır.¹¹

Tarihte İli Vadisi'nde yaşayan Yağma, Tohsi, Çiğil¹² ve başka kabileler İli Uygurlarını şekillendirmiştir. Moğolların Türkistan'ı işgal etmesi ve Çağatay Hanlığı'nın Doğu Türkistan'ı yönetmesiyle bu bölgeye Moğol boyları gelip yerleşmiştir. Cengiz Han'ın neslinden olan Tuğluk Tömür Han'ın Müslüman olmasıyla beraber çok sayıda Moğol kabilesi İslam'ı kabul ederek Uygurlara karışmıştır. Günümüzde bu bölgede yaşamakta olan Moğolların Cungan Hanlığı'ndan kalan Moğollar olduğu bilinmektedir. Bölgede yaşayan Kazak ve Kırgız gibi Türki halklar da Rusya'nın Batı Türkistan'ı işgal etmesi sonucunda gelip yerleşmişlerdi. Bundan başka İli Vadisi'nde Döngen (Huizu 回族), Manchou, Şibe, Han Çinlileri (Hanzu 汉族) gibi işgalden sonra yerleşen halklar da yaşamaktadır.

“XIX. Yüzyılda İli Sultanlığı” isimli bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası ve Manchou-Qing gibi emperyalist güçlerin etrafındaki komşu devletleri işgal etmeye başladığı kritik bir dönemde kurulan, kısa ömürlü bir Uygur hakimiyeti ele alınmıştır.

XIX. yüzyıl, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya ve Batı Türkistan'ı işgal ettiği, Orta Asya'da bulunan Kazak Hanlıklarını ve Hokand Hanlığı'nı yok edip Buhara ve Hive Hanlıklarını da işgal etmek için her türlü politikalar yürüttüğü zaman dilimidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Manchou-Qing İmparatorluğu da batı sınırlarındaki komşu devletlerin topraklarını işgal etmeye başlamıştır.

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da işgalcilere karşı ayaklanmalar başlatılmış, işgalci Manchou-Qing hakimiyetini Doğu Türkistan'dan kovarak bölgede birkaç yerel hakimiyetler kurulmuştur. Hokand'dan gelen Yakup Beg, bu yerel hakimiyetleri birleştirerek Kaşgariye Devleti'ni kurmuştur. Doğu Türkistan'ın kuzey

¹⁰ Çinliler tarafından adlandırılan “Xinjang Uygur Özerk Bölgesi'nin merkezi, aynı zamanda Doğu Türkistan'ın siyasi, ekonomi, medeniyet, ulaşım, ticaret merkezidir. 1884 yılında Manchou-Qing işgalci hakimiyeti tarafından Ürümçi ülke merkezi ilan edilmiştir.

شنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى (2005). *شنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى 1* (Xinjiang Ansiklopedi1), شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 460-بەت.

¹¹ Çakan, V. (2023). “Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Özel Sayı-1), 2.

¹² قەشقەرى، م. (1981). *تۈركى تىللار دىۋانى 1* (Divan-ı Lügati-t Türk 1) (نەش. ئەي. ئابباس، ئا.، ئۆتكۈر، ئا.، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 124-بەت.

bölgesinde ise, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Askeri Genel Valiliği bulunmakta idi. İli halkının ayaklanmaları sonucu bağımsız İli Sultanlığı kurulmuştu. Bağımsız İli Sultanlığı'nın kurulması, Çarlık Rusyası'nın işgali altındaki Batı Türkistan halkları için "kötü örnek" olabileceğinden dolayı, Çarlık Rusyası için tehdit teşkil etmiş, diğer yandan verimli İli Vadisi, Rusların dikkatini çekmiştir. N. W. Bagayawılinskiy, Doğu Türkistan'ın Rusya açısından önemini şöyle açıklamaktadır: "Çin tarafında (Doğu Türkistan) herhangi hareketlenme olursa devletimizdeki (Batı Türkistan) Müslümanlara hemen tesir eder. Ondan dolayı sınırın diğer tarafındaki herhangi bir hareketlenme bizim için çok önemli. Bunun yanında bizim o taraftaki ticari menfaatimiz de eşit ağırlıktadır".¹³ Manchou-Qing İmparatorluğu açısından İli'deki Askeri Genel Valilik merkezinin elden çıkması büyük yenilgiye uğradığının ve Doğu Türkistan'da uzun vadeli kalamayacağını işaret etmiştir.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Doğu Türkistan'da meydana gelen ayaklanmalar Uyğurların yakın tarihinde gayet zor izler bırakmıştır. Halk Ayaklanmasından sonraki on küsur yıl mabeyninde, Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylar Manchou-Qing hakimiyetinin gündeminden düşmemiştir. Hatta bu ayaklanmalar Çarlık Rusyası ve İngiltere'nin politika belirleyicilerinin arasında da belirli bir etki oluşturmuştur.¹⁴

Manchu-Qing İmparatorluğu'nun iç isyanlar ve Afyon Savaşı sonrası askeri ve mali bakımdan zayıf durumda olması, Çarlık Rusyası'nın yeni kurulan ve kendinden daha güçsüz durumda bulunan İli Sultanlığı'nı işgal etmesini kolaylaştırmıştır. Manchou-Qing hakimiyeti, İli Sultanlığı'nın kurulmasıyla elinden çıktığı İli Vadisi'ni geri almak için Çarlık Rusyası ile savaşmayı göze alamamıştır. Aslında işgalci Manchou-Qing İmparatorluğu, İli Vadisi'nden, İli Sultanlığı'na yenilerek çekilmişti. Çarlık Rusyası, 1871'de İli Sultanlığı'na saldırarak kısa sürede bu Sultanlığı'nı topraklarını tamamen işgal etmişti. 1879'da Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'a gönderdiği ordusunun komutanı General Zozungtang, Kaşgariye Devleti'nin hükümdarı Yakup Beg Bedevlet'i yenerek

¹³ Багайәуәлһински, Н. У. (2012). *Самодержавный Китай: история и современность*. (Çin Seddi'nin Dışındaki Çin'in raiyuni غەربىي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 1-بەت. *Batı Bölgesi*) (ترج: ماڭلاي، ئا. م.، ئىمىن، ب.). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 1-بەت.

¹⁴ ئەمىرى، س. (1996). «بىرلىككە، ئىتتىپاقلىققا، تەرەققىياتقا ئىنتىلىش - بەش مىڭ يىللىق جۇڭخۇا تارىخىنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات يۈزلىنىش (Birlikke, İttipaklikka, Terekkiyatka İntiliş-Beş Min Yıllık Cunchua Tarihini Asasiy Terekkiiyati)» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 2-سان، 5-بەت.

Kaşgariye Devleti'ni işgal ettikten sonra İli Vadisi'ni geri almak için Çarlık Rusyası'dan İli Vadisi'ni boşaltarak Manchou-Qing İmparatorluğuna teslim etmesini istemişti. 1881 Şubat'ında Çarlık Rusyası ve Manchou-Qing İmparatorluğu arasında yapılan “İli Anlaşması (ئىلى شەرتنامىسى)” sonrası Çarlık Rusyası, İli Vadisi'ni Manchou-Qing İmparatorluğu'na teslim etmek zorunda kalmıştır. 10 Mart 1882 Çarlık Rusyası, İli Vadisi'ni Manchou-Qing İmparatorluğu'na resmen teslim etmiştir.¹⁵ Ancak Rus askerlerinin İli'den çekilmesi 1883'e kadar sürmüştü. Manchou-Qing İmparatorluğu'nun zulüm yapmasından ve soykırıma tabi tutmasından endişelenen İli halkı, Çarlık Rusyası'nın hakimiyeti altında olan Yedisu Bölgesi'ne göç etmek zorunda kalmıştır.

Çinli dilbilimci Jixanlin, “Tohar Dili ve Niye Dili” adlı çalışmasında Doğu Türkistan'ın çok değerli ve önemli bir bölge olduğunu, böyle bir yerin Çin'de ve dünyada da eşi benzerinin olmadığını, tarihte Çin, Yunan ve Hindistan medeniyetlerinin bulunduğu, birleştiği yer olma özelliğine sahip olduğunu, her çeşit dillerin de burada birleştiğini ve etkileşimde olduğunu dile getirmiştir. Yine edebiyat sanatta da Buda, Hristiyan, İslam dininin de bu bölgede bulunduğu, etkileştiği, böylesine bir önem sahip başka bir bölgenin bulunmadığını belirtmiştir.¹⁶

Uygur tarihinin büyüklüğü ve karmaşıklığı, Uygur tarihini bir bütünlük içinde incelenmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle akademik çalışmalarda Uygur tarihini dönem ve bölgeler halinde değerlendirmek hem konu bütünlüğü hem de konu derinliği için önem arz etmektedir. Türkiye'de Doğu Türkistan hakkında yapılan birçok çalışmanın mevcut olmasına rağmen bu çalışmalar yeterli değildir. Mevcut çalışmalar Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Kaşgariye devletleri üzerinde yapılan genel çalışmalardan ibarettir. Doğu Türkistan ve Uygurlar hakkında kapsamlı ve detaylı tarih çalışmalarının yapılması için öncelikle Uygur dilini bilmenin yanında Çince ve Rusça da bilmek gerekmektedir. Çünkü Doğu Türkistan tarihte defalarca Çin işgaline uğramıştır. Diğer yandan Çin ile komşu bulunmaktadır. Türklerin şimdiki Moğolistan topraklarında faaliyet yürüttüğü dönemlere ait tarihlerinin çoğu Çin kaynaklarında mevcuttur. Bu açıdan Çin kaynakları Uygur ve Türk tarihinde

¹⁵ باھاۋۇدۇن، ئى. (2016). ئىلى تارىخى (*İli Tarihi*), بېشكەك: ئايەت نەشرىياتى (Bishkek), 91-بەت.
¹⁶ ئايۇپ، ت.، سايىت، م. (نەشرىگە تەييارلىغۇچىلار) (2001). ئالتۇن يارۇق (*Altun Yaruk*), شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü), 1-بەت.

önemli yere sahiptir. Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'ya yayılma politikasıyla beraber Doğu Türkistan yani Uygurlar, Rus kaynaklarında yer almaya başlamıştır. Çarlık Rusyası, Orta Asya'da "Türkistan Genel Valiliği" kurarak Doğu Türkistan'ın sınır komşusu haline gelmiştir. Daha sonra Kaşgariye Devleti'ni işgal etme eylemlerinde bulunmuştur. İli Sultanlığı'nı işgal ederek on küsur yıl fiilen idare etmişti. Sovyetler döneminde de Rusların, Doğu Türkistan iç işlerine fiili karışması nedeniyle Doğu Türkistan ve Uygur tarih araştırmalarında Rus kaynakları başvurulması gereken önemli kaynaklar olma özelliğine sahiptir.

Doğu Türkistan'ın günümüzde Çin işgali altında olması Uygurlar ile ilgili tarafsız tarih araştırmalarında büyük engel teşkil etmektedir. Çin hakimiyeti bölge ile ilgili tarafsız ve bağımsız araştırmaların yapılmasını engellemektedir. Bölge tarihini Çin Sosyalist Tarih anlayışına göre değiştirmesi ve ona göre yapılmasını istemesi, Doğu Türkistan tarihinin gerçeklerden saptırılmasına neden olmaktadır. Çin arşivlerinin araştırmacılara kapalı olması da diğer bir engeldir. Doğu Türkistan'daki Uygurca tarih materyallerinin ve kitapların yok edilmesi de ayrı bir sıkıntıdır. Dünya literatüründe Doğu Türkistan ve Uygur tarihi hakkında başvurulması gereken kaynaklar kısıtlıdır. Bu kısıtlı kaynaklara da ulaşmak zordur. Buna rağmen kısıtlı imkanlardan istifade edilerek hazırlanan söz konusu çalışma Doğu Türkistan'ın yakın tarihindeki önemli bir boşluğu doldurulmasına katkı sağlamaktadır.

Türkiye'de neredeyse üzerinde çalışılmayan bir konuyu ele alınmıştır. Konu ile ilgili Çin devlet arşivlerinin kapalı olması, Çin hakimiyetince Doğu Türkistan'a giderek alan çalışması yapmaya izin verilmemesi çalışmamızın sorunlarından bazılarıdır. Çalışmada kullanılan kaynakların hemen hemen hepsi Uygurca olmasından dolayı gerekli bilgiler önce Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş, sonra değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Doğu Türkistan'da neşredilmiş Uygurca kitapların çoğu Çin hükümeti tarafından sansürlendiği için bazı tarihi gerçekler değiştirilmiş ya da eksik anlatılmıştır. Bu yüzden titizlikle incelenerek tarihi gerçekler aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çin'in izniyle yayımlanan eserlerde Doğu Türkistan adı bölücü ad olarak algılanmış, onun yerine "Yeni kazanılmış Toprak" ya da "Yeni Hudut" anlamına

gelen “Xinjiang” ismi kullanılmıştır.¹⁷ Uygurların bağımsızlık mücadeleleri genellikle “isyan” diye adlandırılmıştır. Bu çalışmada “Xinjiang” yerine Doğu Türkistan adı, “isyan” tabirinin yerine ayaklanma ve bağımsızlık mücadelesi ifadelerinin kullanması tercih edilmiştir. İli Bölgesi, metin içinde “İli Vadisi” şeklinde de ifade edilmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan’ı işgal ettikten sonra İli’de kurduğu “İli Zhangjün Mahkemesi”, “İli Askeri Genel Valiliği” şeklinde kullanılmıştır. Kaynaklarda “Tarañçiler” diye geçen ifadeyi “İli Uygurları” olarak kullanmak tercih edilmiştir. Özel isimler Uygurca telaffuzuna uygun şekilde Latince yazılmıştır. Bazı özel isimlerin parantez içinde Uygurcası da verilmiştir.

¹⁷ Çakan, a.g.m., 2023, 2.

2. İLİ BÖLGESİ'NİN COĞRAFI, ETNİK VE SİYASİ DURUMU

2.1. Doğu Türkistan'ın Genel Coğrafyası

Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak bilinen Doğu Türkistan, Avrasya'nın merkezinde, Çin'in kuzeybatı sınırında yer almaktadır. Kuzeyde Rusya, kuzeydoğusunda Moğolistan, kuzeybatısında Kazakistan, batısında Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan, güneybatıda Pakistan ve Keşmir (Hindistan kontrolü altında), güneyde Tibet, doğuda ise Çin'e bağlı olan Kensu (كەنسۇ), Köknur (كۆكنۇر) (Qinghai) bulunmaktadır.¹⁸ Doğu Türkistan'ın yüzölçümü konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Doğu Türkistan'ın yüz ölçümünün 1.800.000 km²'den fazla olduğu¹⁹ bilinse de bazı kaynaklarda 1.600. 000 km²'den fazla²⁰ olduğu belirtmektedir. Yine bazı kaynaklarda Doğu Türkistan'ın yaklaşık 1.828.418 km² olduğu kaydedilmektedir.²¹

Manchou-Qing İmparatorluğu'nun işgalinin ilk devirlerine kadarki Doğu Türkistan'ın yüzölçüsünün, günümüz Doğu Türkistan'ından 500 bin km² daha büyük olduğu varsayılmaktadır. Çarlık Rusyası, Doğu Türkistan'ın kuzeybatısındaki toprakları işgal ederek kendi topraklarına eklemiş ve bu işgal ettiği toprakları onaylatmak için işgalci Manchou-Qing İmparatorluğu ile anlaşma yapmıştır.²²

Tarihi İpek Yolunu üzerinde bulunan Doğu Türkistan'ın çevresi Altay, Pamir, Karakurum gibi yüksek sıra dağlarıyla çevrilmiş olup batıdan doğuya Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'ı kuzey ve güney diye iki bölgeye ayırmıştır.²³

Doğu Türkistan'ın kuzeyi, tarihte “Yayık Dalası (يایىق دالاسى)”²⁴ adıyla bilinen, günümüzde Cungarya (جۇڭغارىيە) ismiyle tanınan bölgeyi kapsar. Bölgede dağlar, yaylalar ve verimli ovalar bulunmaktadır. Güneyindeki Tarım Vadisi'nde yaşayan

¹⁸ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 317.

¹⁹ Alyılmaz, C. (2010). “Doğu Türkistan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (7), 158.

²⁰ نۇردۇن، ئا. (تەرجىمە قىلغۇچى) (2008). شىنجاڭ تارىخ بىلىملىرىدىن سوئال-جاۋابلار (Xincang Tarih Bilgilerinden Soru Cevaplar)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى (Ürümçü)، 1-بەت.

²¹ Çakan, a.g.m., 2023, 2.

²² نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 3.

²³ خۇجامبەردى، ئى.ك.ئە، 2020، 32.

²⁴ Cungarya ya da Cunggariye Havzası yahut Yarış Ovası olarak bilinen bu bölge tarihte tam bir Uygurca ad olan “Yayık Dalası” yani Yayık Bozkırı ismiyle bilinmiş olup sonradan Cungar Moğollarının bu coğrafyaya gelmesiyle yabancı coğrafyacılar tarafından Cungarya olarak adlanmaya başlanmış ve bu ad orijinal adının yerini almıştır.

ئۇيغۇرى، ئى.ك.ئە، 2005، 17.

yerleşik halk, tarımla geçimini sağlamaktadır. Doğu Türkistan, çok eskiden beri tarımcılar ile hayvancılıkla uğraşanların yani meslekî toplulukların birbirine uyum sağladığı bir coğrafya olmuştur.²⁵

Doğu Türkistan'ı çevreleyen yüksel dağlar olmasına rağmen kuzey doğu tarafı dümdüz, kumluk geniş arazidir.²⁶

Dolayısıyla Tanrı Dağlarının oluşturduğu coğrafi özellikler sonucu, kuzeyinde kalan bölge hayvancılık ve tarıma, güneyinde kalan bölge ise iklimsel olarak tarıma uygun hale gelmiştir. Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki Cungar Havzası'nın ortasında kumluk ve çöllük bölgeler, havzanın kuzeyinde ise Altay Dağı²⁷ vardır; Tanrı Dağı'nın güneyindeki Tarım Vadisi'nin ortasında dünyanın ikinci büyük çölü olan Teklimakan Çölü (تەكلىماكان چۆلى) (yaklaşık 500.000 km²²⁸) bulunmaktadır. Tarım Vadisi'nin güneyi de Karakorum Dağlarına (قارقۇرۇم تاغلىرى) ulaşmaktadır.²⁹ Kuzeyindeki Cungar Havzası'nın ortasında ise Kurban Tunğut Çölü (قۇربان تۇڭغۇت چۆلى) (yaklaşık 48800 km²) yer almaktadır.³⁰

Tarım Nehri (تارىم دەرياسى), İli Nehri (ئىلى دەرياسى), Tümen (تۈمەن), Kızıl (قىزىل), Karkaş (قارقاش), Irtiş (ئېرتىش), Köñçi (كۆنچى) ve Manas (ماناس) nehirleri Doğu Türkistan'da başta gelen nehirlerdir. Sayram Gölü (سايرام كۆلى) ve Buğda Gölü (بۇغدا كۆلى) ise bölgenin en büyük tatlı su göllerindendir.³¹ Doğu Türkistan'da toplam 400'den fazla nehir ve ırmak bulunmaktadır. Bunun yanında tarım arazilerini sulamak ve elektrik üretmek için yapılan barajlar, tarım arazilerini sulamada en önemli su inşaatı olan kanallar ülkenin her yerinde bulunmaktadır.³²

²⁵ بروفي، د. (2020). ئۇيغۇر مىللىتى (Uygur Milliti) (تەرج: ئايۇپ، ئا.). تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى (İstanbul), 43-بەت.

²⁶ كوروياتكىن، ئان. (1886). قەشقەرىيە (Kaşgariye) (تەرج: ئەرشدىن، ھ.). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 119-بەت.

²⁷ Tarihte Altay Dağı "Altun Dağ" diye de adlanmıştır.

بوچۈن، چ. (1999). شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى (Xinjang'daki Milletlerin Tarihi) (تەرج: ئېلى، ي.). ئابدۇللا، ھ.). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 1-بەت.

²⁸ TAŞAĞIL, A. (2012). "Türkistan", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 41, İstanbul, s.558.

²⁹ نۇردۇن، ئا. (تەرجىمە قىلغۇچى)، (1999). شىنجاڭ تارىخىدىن تەربىيە (Xinjang Tarihinden Terbiye)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى (Ürümçi), 1-بەت.

³⁰ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە.، 2005، 368.

³¹ TAŞAĞIL, a.g.e., 2012, 558.

³² بوچۈن، چ.، بېگۇوا، ۋ. (1999). شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن قىسقىچە ئوقۇشلۇق (Xinjang Yerli Tarihinden Kısa Okumalar) (تەرج: مەڭلىك، ئى.، رەھىم، ز.، لەمچىنى، ھ.خ.). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi), 5-بەت.

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan ovaların ve havzaların başında Cungar Havzası gelmektedir. Bundan başka İli Vadisi, Köktokay (كۆكتوقاي), Çöçek (چۆچەك) (Tarbağatay (تارباغاتاي), Sayram Gölü, Davançin (داۋانچىن) havzaları; Iritiş Nehri Vadisi, Böritala Derya Vadisi (بۆرىتالا دەريا ۋادىسى) vb. ovaların ve havzaların kapsadığı alanın genişliği, verimliliği ile ünlüdür. Doğu Türkistan'ın güney bölgesinde Tarım Vadisi, Yultuz (يۇلتۇز), Karaşehir (قاراشەھەر), Bay (باي), Taşkorgan (تاشقورغان), Toşkan (توشقان) vb. vadiler ve havzalar bulunmaktadır.³³ Özellikle İli Vadisi, Doğu Türkistan'ın en zengin ve verimli arazilerine sahip olmakla birlikte hayvancılığa da en uygun bölgesidir.³⁴

Doğu Türkistan ana karasının ılımlı kuru iklime sahip olması, deniz okyanuslardan uzak, Avrasya'nın merkezinde bulunmasındandır. Ürümçi'yi merkez alarak, güneyde Hint Okyanusu ile 2500 km; doğuda Pasifik Okyanusu'yla 4400 km; kuzeyde Kuzey Buz Denizi'yle 3400 km; batıda ise Atlantik Okyanusu'yla 6900 km mesafesi bulunmaktadır. Denizlerden gelen nemli hava yüksek sıra dağlarının oluşturduğu engelden dolayı Doğu Türkistan'a ulaşamamaktadır. Sadece Kuzey Buz Denizi'nden güneye akan soğuk hava, kendisiyle beraber getirdiği su buharı ile Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerine ve İli Vadisi'ne girerek burada yağışın güney bölgelerine göre daha yoğun olmasına ve yeşil bitki örtüsünün sık olmasına neden olmaktadır. Güney bölgelerde ise kışın kuru soğuk, yazın kuru sıcak olmaktadır. Her sene nisandan temmuz ayına kadar havada hafif bir toz bulutu oluşmaktadır. Bu coğrafi şartlardan dolayı Teklimakan Çölü adeta bir ocağa dönüşmektedir.³⁵ Yukardaki bilgilere dayanarak şu kanaate varıyoruz ki, Doğu Türkistan'ın kuzeyi ile güneyinin iklimi farklı olduğundan kuzeyinde yağıştan dolayı yeşillik çoğunlukta iken, güneyinde ise daha az yağış olması nedeniyle kuraklık ve sıcaklığın kuzey bölgesine oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Tarım Nehri, Doğu Türkistan'daki en uzun içki kuruluk (denize bağlantısı bulunmayan ve tamamen karasal coğrafyaya ait nehirler için kullanılan bir terim) nehri olarak bilinmektedir. Nehrin tüm uzunluğu 2000 km'den fazladır. Zereşan Nehri, Hoten Nehri ve Aksu Nehri gibi nehirlerin birikmesiyle Tarım Nehri'ni

³³ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 362-367.

³⁴ Tuncer, T. (2016). "Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, 54, s.1053.

³⁵ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 374-375.

oluşturarak Teklimakan Çölü'nde bulunan Lopnur Gölü'e (لوپنۇر كۆلى) dökülerek son bulmaktadır. Irtyş Nehri, Altay Dağlarından başlamaktadır ve kuzeye doğru akarak Kuzey Buz Denizine dökülen Doğu Türkistan'daki tek nehir olma özelliğine sahiptir. Çöçek Dağlarından başlayan İmil Nehri (ئىمىل دەرياسى) ise Kazakistan'daki Ala Göl'e (ئالا كۆل) dökülür.³⁶

Tarım Vadisi, Doğu Türkistan'daki hatta Çin'deki en büyük ova olma özelliğine sahiptir. Ovanın yüz ölçüsü 560 bin km²'dir. Tarım Vadisi'nin ortasında yer alan Teklimakan Çölü'nün çevresinde mümbit bostanlıklar³⁷ vardır. Bu bostanlıkların nüfusu kalabalıktır. Bostanlıkların tarımı gelişmiştir. Pirinç, pamuk, buğday, mısır, kendir (kenevir), bakla, soya, patates, çeşitli sebzeler, kavun karpuz, üzüm, dut vb. ürünler yetişir. Dağlarında hayvancılık yapılır. Cungan Havzası'nın kapladığı alan 300 bin km²'den büyüktür. Çevresi tarım alanı olmanın yanında uçsuz bucaksız yaylalardan oluşur. Tanrı Dağı'nın en yüksek zirvesi Tömür Çoqqisi (تۆمۈر چوققىسى) (Demir Zirvesi) 7435 metre rakıma sahiptir. Buğda Çoqqisi (بۇغدا چوققىسى) 5445 metre rakıma sahip ve bu zirveler yıl boyu kar buzla kaplıdır. Pamir Dağı'ndaki Çogır Çoqqisi (چوگىر چوققىسى) 8611 metre rakımıyla Doğu Türkistan'daki en yüksek zirve ve dünyadaki ikinci yüksek zirve olma özelliğine sahiptir. Bunlardan başka "Buz Tağ Ata (مۇز تاغ ئاتا)" adıyla bilinen Buz Tağ (Dağ) 7546 metre yükseklikte, Altay Dağındaki 4300 metre yükseklikte olan "Dosluk Çoqqisi (دوستلۇق چوققىسى) (Dostluk Zirvesi)", Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki en yüksek zirvedir.³⁸

Doğu Türkistan, bulunduğu konumu itibariyle bir tarım ülkesidir.³⁹ Ülkenin çeşitli bölgelerinde birbirinden kopuk bostanlıklar bulunmaktadır. Hoten Bostanlığı, Hoten Nehri havzasını esas alarak tüm Hoten vilayetinin bostanlıklarını kapsarken,

³⁶ بوچۇرەن، بىگۇخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 6.

³⁷ Uygurcada kullanılan bostanlık kelimesi anlam itibariyle Türkiye Türkçesindeki bostan kelimesiyle aynı anlam içermemektedir. Uygurcadaki bostanlık, çevresi çöl ya da susuz bozkırlarla çevrilmiş olan yeşil ovaları ifade etmektedir. Uygur Dilinin İzahlı Lügatinde: "Bostanlık: bağ bostanlarla kaplanan geniş arazi" şeklinde bilgi vermektedir.

ش ئۇ نا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1990). ئۇيغۇر تىلىنىڭ نىزاھلىق لۇغىتى (نا-پ)(Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 46-بەت.

³⁸ ھوشۇر، ي.، يېڭى، ر. (يېلى يوق). ئۇيغۇرلار (Uygurlar) (تەرج: يۈسۈپ، نا)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 2-3-بەتلەر. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، (1990). ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (Uygurların Kısaca Tarihi) (تەرج: پالتا، ت.، يۈسۈپ، ئى.، روزى، ت.، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 2-3-بەتلەر.

³⁹ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 27.

Kaşgar Bostanlığı da Kaşgar ve çevresindeki tüm bostanlıkların ortak adıdır. Aksu, Kuçar ve Karaşher bostanlıkları da kapladığı alanının genişliğiyle Doğu Türkistan'daki bostanlıkların önde gelenlerindendir. Doğu Türkistan'ın doğusunda bulunan Turpan-Kumul Bostanlığı, diğer bostanlıklardan farklı olarak Karız suyu⁴⁰ ile sulanan tarım havzasıdır. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan bostanlıklardan Manas Bostanlığı, İbnur Gölü Bostanlığı, Iritiş-Ulungur Deryalar Bostanlığı (ئېرىتېش-ئۇلۇڭغۇر دەريالار بوستانلىقى) (تارىباغاتاي-دۆربىلجىن Tarbagatay-Dörbilcin Vadisi Bostanlığı, ئۇلۇڭغۇر دەريالار بوستانلىقى) Ürümçi Bostanlığı ve diğer bostanlıklar yanında İli Bostanlığı bulunmaktadır. İli Nehri havzasında bulunan İli Bostanlığı, İli Vilayeti'ne bağlı Gulca (غۇلجا) şehri, etrafındaki sekiz ilçe ve Çiftçi Askeri Birliği (Askeri Organizasyon, Bingtuan 兵团)'ne bağlı tarım arazilerini kapsamaktadır. İli Bostanlığı, Doğu Türkistan topraklarının yüzde 3,5'ini kapsamakta ve erimliliği açısından ilk sırada yer almaktadır.⁴¹

Doğu Türkistan'daki ekilmekte olan tarım arazisi 4,091,851.25 hektardır. Bu tarım arazilerinin mutlak çoğunluğu sulak yerlerdir. Bunlar Tarım Vadisi ve diğer vadilerdeki nehir havzalarında bulunan bostanlıklardaki tarım arazileridir. Tarım arazileri sulak ve çorak arazileri olarak ayrılmaktadır.⁴²

Sulak yerlere; buğday başta olmak üzere mısır, arpa, ziğir (keten), qiça (hardal), ayçiçeği, soya, şekerpancarı, şal (pirinç) vb. ziraatlar da ekilmektedir. Pamuk, Doğu Türkistan'ın güneyinde yoğun ekilmesine karşın kuzeyinde her yere ekilmemektedir. İli Vadisi'nin bazı bölgelerine pamuk da ekilir. Karpuz, kavun ekimi de fazladır.

Turpan'ın kişmiş üzümü, Piçan (پىچان) ve Peyzivat'ın (پەيزىۋات) kavunu, Yerken'in⁴³ (يەرگەن) narı, Kuçar'nın hünnapı ve kaysısı, Kaşgar'ın narı ve kirazı, Artuş'un inciri, Hoten'in cevizi, Korla'nın neşpütü (bir çeşit armut), İli'nin elması

⁴⁰ Uygurların yer altı suyundan faydalanmak için oluşturduğu yer altı su kanalıdır. Yukarıdan aşağıya doğru düz bir hat halinde kazılan kuyular, yer altından belirli bir derinlikte kanallarla bağlanan yer altı su şebekesidir. Kuyulardan toplanan su zemin seviyesine ulaştığında kanal yoluyla açığa çıkar. Bu su ile deniz seviyesinden daha aşağı olan Turpan Havzası sulanır.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1994). ئۇيغۇر تىلىنىڭ نىزاھلىق لۇغىتى (ق-ل) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 486-بەت.

⁴¹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 459-454.

⁴² شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 492.

⁴³ Yerken, Kaşgar ilinin yakınında bulunan bir ildir. Kazakistan sınırları içindeki Yerkent ile karıştırılmamalıdır.

Doğu Türkistan'da ünlüdür ve yerli ürünler olarak bakılmaktadır.⁴⁴ Bu şekilde bazı meyveler bazı illerle meşhur olmuş ise de bazen değişiklik göstermektedir.

Doğu Türkistan'ın iklimine uygun olan meyvelerden: elma, nar, incir, şeftali, kayısı, ceviz, armut, kiraz, erik, üzüm, dut vb. meyveler yetişmektedir. Üzüm, nar ve incir gibi meyveler Doğu Türkistan'ın her yerinde yetişmekte. Ancak kışın soğuk vurmaması için sonbahar mevsiminde yaprakları döküldükten sonra, dalları yere yatırılarak toprakla gömülmekte, kışın toprak altında kalmaktadır. İlkbaharda ise toprak altından çıkartılarak yeniden gelişimini devam ettirmesi sağlanmaktadır.

Doğu Türkistan'daki ormanlık alanlar dağlık bölge, doğal ormanlıklar ve ovalardaki ormanlık alanlarından oluşmaktadır. Dağlık bölge ormanlık alanı özellikle Batı Tanrı Dağ ve Altay Dağı'nın orta kısımlarında bulunurken, ovalardaki ormanlık yerler ise Doğu Türkistan'ın güneyi ve kuzeyindeki tarım arazilerine, büyük nehir kenarlarına ve Üç Kuzey İhate⁴⁵ Orman alanına dağılmaktadır. Tarım Nehri'nin iki kenarında dünyadaki en büyük alana sahip topraklık⁴⁶ (توغراقلىق) bulunmaktadır. Bunun dışında ekonomik katkısı bulunmayan sadece odun olan ve kumu kontrol etmede önemli rolü olan çatkal (چاتقال) yani çalı ormanı da büyük alanı kapsıyor.⁴⁷

Doğu Türkistan'daki doğal otlaklar (yaylalar) yaklaşık 57 milyon 258 bin 800 hektar olarak tahmin edilmektedir. Bu otlaklar Doğu Türkistan'ın toplam arazi alanının yüzde 34,44'ini oluşturmaktadır. Genelde otlaklar ovalardan başlanarak yüksek dağlardaki karlara kadar uzanmaktadır. Doğu Türkistan'ın otlakları kalite bakımından ön sıralardadır. Otlaklar yalnız hayvanların yaşam alanı olmanın dışında iktisadi değeri olan doğal bitkilerin de yetiştiği yerlerdir.⁴⁸

Doğu Türkistan'ın güney bölgesinde Kaşgar, Hoten, Aksu, Yerken, Kuçar, Karaşehir gibi tarihi büyük şehirler bulunurken kuzey bölgesinde ise Gulca, Karamay, Börtala, Altay, Çöçek gibi önemli şehirler yer almaktadır. Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Turpan ve Kumul gibi kadim şehirler ve

⁴⁴ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە، 1990، 4-3.

⁴⁵ İhate: bir yerin etrafını korumak ve muhafaza etmek amacıyla çitle çevrilmiş alan. İhate Ormanı ise korumak amaçlı muhafaza altına alınan orman.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1998). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (ئۇ-ي) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 388-بەت.

⁴⁶ Tarım Vadisi'nde yetişen bir çeşit ağaç.

⁴⁷ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 493.

⁴⁸ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 547-546.

günümüzde Doğu Türkistan'ın siyasi merkezi durumunda olan Ürümqi bulunmaktadır. İli Vadisi'ndeki Gulca ile Tarım Vadisi'ndeki Aksu'yu Tanrı Dağı ayırmaktadır. Ancak bu iki ili bağlayan dağın yüksek kesiminde Buz Davan⁴⁹ (مۇز داۋان) bulunmaktadır.⁵⁰

Doğu Türkistan, bol miktarda doğal zenginliğe sahip olduğundan tarım, hayvancılık, endüstrinin gelişmesinde büyük imkanlara sahiptir. Su, toprak kaynakları, ışık ve termal enerji kaynaklarının yanında büyük ölçüde maden kaynaklarına sahiptir. Şimdilik bilinen maden türü 118 çeşitten fazladır. Demir, kömür, petrol, manganez, krom, sarı altın, kurşun, çinko, berilyum, lityum, kaştışı (قاشتیشى) (Hoten nehirlerinden çıkan yeşimtaşı) vb. bunun yanında devlet savunma sanayisinde ve ileri teknoloji gerektiren paha biçilmez madenler vardır.⁵¹

Uçsuz bucaksız Teklimakan Çölü ve Cungar Havzası'nın altında bol petrol ve doğalgaz rezervleri bulunmaktadır. Bundan başka Karakurum Dağı'ndaki kaştışı yatağı, Altay Dağlarındaki altın ve yakut yatakları, Doğu Türkistan'ın her yerinde bol miktarda bulunan kara altın denilen kömür yatağı dışında dünyada az bulunan maden yatakları da bulunmaktadır.⁵²

2.1.1. İli Bölgesi'nin Coğrafi Özelliği

Cungar Havzası'nda bulunan İli Vadisi, Tanrı Dağları silsilesinin batı kısmı, Kuzey Tanrı Dağlarındaki Polkinur Dağı (پولكنور تېغى) ile Orta Tanrı Dağlarındaki Uysun Dağları (ئويسۇن تاغلىرى) arasında yer almaktadır. Doğuda Mezar-Yama Geçidi'nden (مازار-ياما كېچىكى) başlayıp batıda Kazakistan'daki Balkaş gölüne kadar uzanmaktadır. Rakım 500-780 metre arasında değişmektedir. İli Nehri, İli Vadisi'nde doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Nehrin iki etrafı düz ovalardan oluşmaktadır. Günümüzde İli Vadisi'nin kuzeybatısındaki Korğas Sınır Kapısı (قورغاس چېگرا ئېغىزى), Çin'in kuzeybatı bölgesindeki en büyük “Birinci Dereceli Karayolu Ticaret Limanı”

⁴⁹ Aksu ile İli arasındaki güzergahta bulunan Tanrı Dağlarının üzerindeki bir geçit.

⁵⁰ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، (2009). ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى – بىرلەشمە توپلام (1- ساندىن 5- سانغىچە) (İli Tarih Materyalleri)، سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى (Gulca)، 26-27- بىتلەر.

⁵¹ ھوشۇر، بېغىي، ئى.ك.ئە.، (يىلى يوق)، 6-8.

⁵² بۇچۇن، بېڭخۇا، ئى.ك.ئە.، 1999، 7.

olma özelliğini taşımaktadır. Tarihteki İpek Yolu'nun kuzey kolu da İli Vadisi'nden geçmiştir.⁵³

İli Vadisi, batıda Kazakistan'daki Balkaş Gölü'nden Kırgızistan'daki Issık Gölü'n (ئىسسىق كۆل) doğusuna kadar olan alanları kapsar.⁵⁴ (EK-2. İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve Alteşehir Haritası). Haritada belirtildiği üzerine Yedisu Bölgesi, İli Vadisi'nin batısında bulunan bir parçasıdır. Sonradan Yedisu Bölgesi, Çarlık Rusyası işgali altında kalmış, İli Vadisi ise Manchou-Qing yönetimi tarafından işgal edilmiştir.

Kuzey batıdan güney doğuya uzanan Altay Dağları, Doğu Türkistan'ın kuzey kısmını hilal şeklinde sarmış olup Atlantik Okyanusu'ndan gelen nemli hava, Altay Dağlarının güney yamaçlarına sokularak Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde yazın yeterli yağış almasına, kışın ise kalın kar yağmasına sebep olarak bu bölgede tarım ve hayvancılığa uygun bir iklim oluşmasını sağlamıştır.⁵⁵

Doğu Türkistan'ın ortasında uzanan Tanrı Dağlarının genişliği 300 km'ye ulaşmaktadır. Yüksek ve geniş dağ gövdesi, Atlantik Okyanusu'ndan gelen nemli hava akışını engelleyerek kurak bölgedeki “Nem Aral”⁵⁶ (نەم ئارال) olma özelliğine sahiptir. Tanrı Dağlarının 3500 metreden yüksek olan zirveleri her zaman karla kaplıdır. Ayrıca Tanrı Dağlarında yedi binden fazla buzul bulunmakta olup bunlar bölgenin doğal kar buz barajını oluşturmaktadır. Tanrı Dağlarının geniş eteklerinde oluşan ovalar, vadiler, yaylalar dağdan gelen kar suları ile sulanmaktadır. Yultuz, Börtala, Karaşehir, Kumul, İli ve İli Vadisi'ndeki Künes (كۈنەس), Mungulküre (مۇڭغۇلكۈر) gibi bölgeler, suyu ve bitkilerinin fazlalığıyla, hayvancılık ve tarıma elverişliliği ile ünlüdür.⁵⁷

İli Nehri havzasının orta kısmının iklimi ılık, su kaynakları bol, toprağı münbit olduğundan pirinç ve balık mekânı diye anılır. İli Vadisi'ndeki ormanlıklar ve otu

⁵³ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە.، 2005، 364.

⁵⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە.، 1998، 292.

⁵⁵ بوچۈن، بېڭخۇا، ئى.ك.ئە.، 1999، 4.

⁵⁶ Ada.

⁵⁷ بوچۈن، بېڭخۇا، ئى.ك.ئە.، 1999، 3.

suyu yeterli yaylalar hayvancılık için kullanılmaktadır. Buralarda yetiştirilen atlar tarihten beri meşhurdur.⁵⁸

Tarihte İli, İpek Yolu'nun kuzey kolundaki en büyük, kadim bir bostanlık olup Bronz Çağı'ndan beri insanların yaşam alanı olmuştur. İli Vadisi'nde Saka, Uysun, Hun, Göktürk, Uygurlar gibi Türk toplulukları yaşayarak kendilerinin değerli medeniyet kalıntılarını bırakmıştır. Bu kalıntılar Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki uçsuz bucaksız ova – İli Vadisi'ne dağılmıştır.⁵⁹

İli Vadisi'nin verimli topraklarında tarım ön planda iken, yeşil ve yüksek yaylalarda daha çok hayvancılık yapıldığı görülmektedir. Bu bölgede kış uzun ve sert olduğundan sıcak iklim meyvelerinin ve bitkilerin yetişmesine elverişli değildir. Tohumlar ilkbaharda ekilmekte ve sonbaharda biçilmektedir. Buğday ise sonbaharda ekilir, kışın kalın kar altında kalsa da ilk baharda tekrar çimlenir. Buğdaylar başak bağlamaya başlayana kadar sulanmaz. Yazın birkaç kez sulanır, temmuzda biçilir. İli Vadisi'nde ekilen diğer bir çeşit buğday vardır, ona İli Uygurları “Binem” ya da “Binem buğday” demektedirler. “Binem” kelimesi Farsçadan Uygurcaya özleşmiş olup “susuz, sulak olmayan, sadece yağmur suyuyla ekilen yer”⁶⁰ anlamına gelmektedir. Binem buğday, ilkbaharda karlar eridikten sonra ekilir, ağustosta biçilir. Hiç sulanmaz. Çünkü binem buğdaylar su ulaşmayan, kurak bozkırlara ekilmekte, sadece yağmur suyuyla yetinmektedir. Bineme ekilen buğday sulak yerlere ekilen buğdaydan daha az verimlidir.

Doğu Türkistan'da halk arasında İli'nin elması meşhurdur. İli Vadisi'nde yer alan Almalık, Almata gibi şehirler adını elmadan alarak buranın elma mekânı olduğuna dair bir kanıt niteliği taşımaktadır.

Yabani elma, İli Vadisi'nde, 1000 – 1700 rakımlı dağların Teskey (تەسكەي) (kuzey, dulda yamaç) yamaçlarında ve orman kuşaklarının aşağı eteklerinde yetişmektedir. Doğu Türkistan'daki elma nesillerinin hepsi bu yabani elma neslinden gelmektedir.⁶¹

⁵⁸ بوجون، ئى.ك.ئە، 1999، 3.

⁵⁹ مۇھەممەت، ئا. (2008). قەدىمكى ئىلى (Kadim İli)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 6-بەت.

⁶⁰ ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، 1990، (ئادى)، 593.

⁶¹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 566.

İli elması sadece Doğu Türkistan'da değil Çin'de de kalitesi, lezzeti ve türleriyle ün salmış bulunmaktadır. İli Vadisi, yabani meyvelerin türünün çeşitliliği ve kapladığı alanın büyüklüğüyle Doğu Türkistan hatta Çin'de de birinci sıradadır. Yabani ceviz, Köksultan⁶² ve Avrupa kirazı yetişen tek yerdir.⁶³

Dağlar çeşitli ağaç türleri, ormanlar ve bitkilerle örtülüdür. Dağlarda genellikle köknar, çam, kayın ağaçları çoğunluktadır. Yabani meyveler de dağları yeşillendiren önemli bir orman çeşididir. Aynı zamanda çeşitli yabani hayvan ve kuşların da hayat alanı olma özelliğini taşımaktadır.⁶⁴ Bu özellikler Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesine mahsustur. Bilindiği gibi güney bölgelerde yağış az olduğundan dağlarda orman ve yeşillik azdır ve sadece yağmur zamanında oluşan yeşil bitkiler yetişmektedir. Çoğunlukla dağlar yeşillik bakımından oldukça azdır ve kayalıklardan ibarettir.

İli Vadisi uçsuz bucaksız yeşil yaylalarıyla ünlüdür. Künes yaylası, Nilka (نلکا) yaylası, Mungulküre, Tıkes ve Tokkustara (توققۇستارا) yaylaları her sene milyonlarca hayvanın beslenmesini sağlamaktadır. Yaylalarda sürü halinde yaylayan koyun, keçi, inek, yылkы, deve ve yak (Tibet öküzü) bulunmaktadır. Koyun keçi, inek ve yылkы sayısının çoğunluğuyla ön plandadır. Hayvanlar yazın yaylada, kışın kışlada, ilkbahar ve sonbaharda ise köklem ya da küzlekte⁶⁵ bakılmaktadır.

İli Vadisi'nde bulunan Narat (نارات), Tanbala (تانبالا), Çaçı (چاچی), Kensay Cilgisi (كەڭساي جىلغىسى), Akyaz (ئاقياز) gibi yaylalar ve İli Nehri, Muzart Muzluğu⁶⁶ (مۇزارت مۇزلۇقى) vb. manzara yerleri doğası, güzelliği, yeşilliğiyle turistik alana çevrilmiş durumdadır. İli Vadisi, doğasının güzelliği ve eşsiz manzaralarıyla Doğu Türkistan'daki gezilecek yerlerin ilk sırasında yer almaktadır.

İli Vadisi'nde geyik, dağ keçisi, arkar (dağ koyunu), börü (kurt), boz tilki, kızıl tilki, beyaz sansar gibi memeli yabani hayvanlar; yırtıcı kuşlardan: karakuş, kartal, gökdoğan, şahin; kuşlardan keklik, bildiricin vb.; dağlı bölgelerde kaplan, çita,

⁶² Erik familyasına ait bir çeşit meyve.

⁶³ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 794.

⁶⁴ بوچۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 1.

⁶⁵ İlkbahar ve sonbaharlarda yaylak ve kışlak arasında hayvanları otlatan, dağlar ile ovalar arasındaki bozkırlardır. Hayvancılıkta bu geçiş dönemi için kullanılmaktadır. Köklem ve küzlektan 130-150 gün civarında istifade edilecektir.

شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 553.

⁶⁶ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 794.

domuz, bökken (antilop), ceylan, kirpi, sülün, güvercin, siyah kaz vb. hayvanlar yaşamaktadır. Ancak burada su kuşları ve uzun ayaklı kuşlar çok azdır.⁶⁷

İli Vadisi, Doğu Türkistan'ın "Tahıl Ambarı" olarak bilinir. Ayrıca İli atı, tarihten beri Doğu Türkistan ve Çin'de meşhurdur. Bunun yanında ekonomik değeri bulunan Kara Tayğan Geyiği de Çin ve uluslararası arenada da değeri bulunan bir hayvan türüdür. Türü az bulunan 60 küsur yabani hayvan da İli Bölgesi'nin doğal alanlarında bulunmaktadır. Bunun yanı sıra korunma altına alınan 58 çeşit bitki vardır. İli Bölgesi'nde 86 çeşit⁶⁸ yer altı madeni bulunmakta olup bunlardan kömür, altın, demir, bakır vb. madenlerin rezervleri bol miktardadır. Yalnız kömürün 300 milyar ton, altının ise 50 ton rezervlerinin bulunduğu tahmin edilmektedir.⁶⁹

İli Nehri, Doğu Türkistan'daki suyu bol, sulama alanı geniş, uzunca bir nehirdir. Onun bir kolu Künes'ten, diğer bir kolu ise Mungulküre ve Tikes'ten başlamaktadır. Bu nehirler Yamatu'da (ياماتو) Kaş Nehriyle⁷⁰ (قاش دەرياسى) birleşerek İli Nehri'ni oluşturmakta ve Kazakistan'daki Balkaş Gölü'ne dökülmektedir. İli Nehri, tarihten beri İli Vadisi'nin can damarı olmuştur. İli Nehri hakkında Kaşgarlı Mahmud ünlü eseri "Divan-i Lügat-it Türk" adlı eserinde şöyle bahsetmektedir: "İla, bir nehrin adıdır. Onun iki tarafında Türk kabilelerinden Yağma, Tohsi ve bir bölük Çiğiller yaşamaktadır. Bu nehir Türk illerinin Ceyhun'udur".⁷¹ "Garbi Yurttaki Aynı Dilli Halklar Tezkiresi" adlı eserde "İli" adının Cungar Moğollarının dilindeki "parlak, meşhur" anlamını taşıyan bir kelime olarak bahsetmiştir. Abdusattar Nasiri, DLT'daki bilgilere dayanarak, "İli" kelimesinin "açık alan, boşluk" anlamına geldiğini belirtmiştir. Dil bilimci İmin Tursun Efendi ise "İli" kelimesinin "Kadim

⁶⁷ ۋەلىخان، چ. (2006). «جوڭغار ئوچىرىكلرى (Cungar Oçirikliri) (تەرج: ئۆمەر، م.)»، مىراس ژورنىلى، 4- سان. [جۇڭغار ئوچىرىكلرى \(uyghur-archive.com\)](http://uyghur-archive.com).

⁶⁸ مۇھەممەت، ئى.ك.ئە، 2008، 2.

⁶⁹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 794.

⁷⁰ Kaş Nehri, İli Nehri'nin üç büyük kolunun biridir. O Abrial Dağı'nın doğusundaki Nilka ilçesinin dağlarından başlanarak güneye doğru akarak Yamatu'da İli Nehri ile birleşir. Nehrin uzunluğu 257 km'dir. Kaş Nehri'n adı eski Çin kaynaklarında da geçmektedir.

Kaş: Gulca ilçesinin doğusunda bulunan kadim bir yurdun adıdır. Bu yurda eskiden "Kaş Beşyüzi" denilirdi. Birçok tarih kaynaklarında adı geçmiştir. Diva-ı Lügati-t Türk'te: "Kaz, Afrasyap'ın kızının adıdır. O kız orada kalırdı.", "Kaz Suyu: İli Nehri'ne dökülen büyük bir nehrin adıdır. Böyle adlanmasının nedeni ise Afrasyap'ın kızı onun kenarına bir şehir kurmuştu. Bu isim o kızın adından gelir" der. Önemli sayıdaki araştırmacılar "Kaz Suyu"yu "Kaş Nehri" olduğunu ortaya koymaktadır.

ئابدۇمىجىت، ئە. ئەيسا، م. (2013). «ئانا يۇرت» رومانىدىكى ئىلىغا دائىر بىر قىسىم يەر-جاي، ئورۇن ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە» (Etimolojisi Hakkında) شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى ژورنىلى (Ürümçi)، 1- سان، 17- بەت.

⁷¹ قەشقەر، ئى.ك.ئە، 1981، 124.

Uygur” dil geleneğine göre “kolay taşan”, “gitgide artan” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Doktor Rıza Nur ise “İli” kelimesinin Türkçede “meşhur” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁷²

XI. yüzyılda yaşamış ve “Divan-i Lügat-it Türk” adlı eserinde İli hakkında da bilgi vermiş olan Kaşgarlı Mahmud’un İli Nehri hakkında vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığı üzere “İli” adının “Garbi Yurttaki Aynı Dilli Halklar Tezkiresi”nde denildiği gibi, Cungan Moğollarının dilinden giren bir söz olmadığı ve Uygurca bir söz olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud, nehrin yakınlarında yaşayan halkları da eserinde kaydetmiştir. İli Nehri yakınlarında o dönemde Cungan Moğollarının varlığından bahsetmemiştir. Cungan Moğollarının ne zaman İli Bölgesi’ne geldiği hakkında tarihi kaynaklar açık şekilde bilgi vermektedir. Oysa İli adının XI. yüzyılda da var olduğu kesindir. Cungan Moğolları hakkında ileride daha detaylı bilgi verileceğinden dolayı burada yer verilmesi uygun görülmemiştir.

“İli Tarihi” eserin müellifi Bahavudun’a göre İli kelimesi “illık (ılık, soğuk ya da sıcak olmayan)” sözünden gelmektedir. O yine İli sözünün Çince’de olmadığını, Çinliler “Yili” dediğini belirtmiştir. Wang adındaki Çinli araştırmacının söylediğini aktararak bu kelimenin Moğolca da olmadığını, Moğolların İli’ye “Jing (جنگ)” dediklerini kaydetmiştir.⁷³

Muhammed Emin Buğra, “Şarki Türkistan Tarihi” atlı eserinde “İla Deryası’nı dönemimizde “İli Deryası (nehri)” olarak adlandırmak adet oldu”⁷⁴ şeklinde ifade etmiştir. İli Vadisi adını İli Nehir’nden almış olmalıdır. Divan’da adı geçen Yağma, Tohsi ve Çiğiller bugünkü Uygurların ecdatlarıdır. Nehrin iki etrafındaki yaşadığına göre onların tarımla ve hayvancılıkla uğraştığı muhtemeldir. Ayrıca İli Nehri’nin Türk halkları arasında çok sevildiği de Divan’dan anlaşılmaktadır. Artık “İli” kelimesinin Cungan Moğollarının dilinden gelen bir söz olmadığına, belki Uygurca bir söz olduğu kanıtına varılabilir.

Doğu Türkistan’ın kuzeyindeki en meşhur şehir olan İli şehri de adını İli Nehri’nden almıştır. İli şehrinde doğan ve İli Sultanlığı’nın kuruluşunda da bizzat

⁷² ئابدۇمىجىت، ئەيسا، ئى.ك.م.، 2023، 20-21.

⁷³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 13.

⁷⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە.، 1998، 27.

katkıda bulunmuş olan, şair, yazar, edip Bilal Nazimi, 1882 yılında yazdığı “Hikayet Çangmoza Yüsüphan(ھىكايەت چاڭموزا يۈسۈپخان)” adlı eserinde “Tolup bu heber bu İla şehriga (Bu haber İla şehrine doldu, yayıldı)”⁷⁵ cümlesiyle İli şehrinden “İla şehri” olarak bahsetmiştir. O dönemin imlasıyla “İla” şeklinde yazılmış olsa da “İla”, İli şeklinde de okunmuş olabilir. Aynı zamanda İli şehri günümüzde “Gulca” adıyla ünlüdür.

İli, resmi adıyla “İli Kazak Oblasti”, Doğu Türkistan’ın kuzeybatısında yer almakta olup Börtala Moğol Oblasti ve Karamay şehirleriyle komşudur. İli Oblasti’nin doğusunda Şihenze şehri ve Sanci Döngen Oblasti, güney tarafında Bayıngolin Moğol Oblasti ve Aksu Vilayeti; kuzeydoğu tarafında Moğolistan, batı tarafında ise Kazakistan ile sınırı bulunmaktadır.⁷⁶

Gulca şehri bugün “İli Kazak Aptonom Oblasti (İli Kazak Özerk Bölgesi)”nin merkezidir. İli Oblasti’na İli, Altay, Çöçek vilayetleri ve Küytün şehir bağlıdır. Aynı zamanda Gulca şehri, “İli Vilayetlik İdari Yönetimi” bulunduğu yerdir. Gulca şehrinin “Gülzarlık Şehri (گۈلزارلىق شەھرى) (Gül Bahçesi Şehri)” diye adı vardır. Gulca şehri coğrafi olarak İli Nehri’nin kuzey kıyısında bulunmaktadır.⁷⁷

İli Vilayeti’ne Gulca ve Küytün şehirleri, Gulca (bu adla anılan bir ilçe vardır), Nilka, Tokkustara, Tıkes, Çapçal (چاپچال), Künes, Mungulküre, Süüdün (سۈيۈدۈن) ilçeleri bağlıdır.⁷⁸ Sonradan Korğae sınır ticaret şehri olarak Süüdün’den ayrılmıştır.

Gulca, adı birgol (بىر گول) yani bir akarsuyun adından gelmekte olduğu düşünülmektedir. Günümüzde “Gulca” olarak bilinen şehrin eski adının “Binbulak (مىڭبالىق) (bin göz, kaynak)” olduğu söylenir. Başka bir görüş ise “Gulca” adı dağ koçunun adından geldiği düşünülmekte olup diğer bir görüşe göre Gulca çevresindeki Bölükey (بۆلۈكەي), Piliçi (پىلىچى), Cırğılan (جىرغىلاڭ) gibi on iki gol (akın, çay, dere) olduğundan “Gol cay (گول جاي)” diye adlanmış olsa da sonradan “Gulca” şeklini almıştır.⁷⁹ Gulca şehrinin bu adı ne zaman aldığı kesin olarak

⁷⁵ نازىمى، م. ب. (2011). «ھىكايەت چاڭموزا يۈسۈپخان (Hikayet Çangmoza Yüsüphan) (نەش. تەي. سوپى، ن.)، ئىلى دىمىياسى ژورنىلى (Gulca)»، 2011- يىل 1- سان، 70- بەت.

⁷⁶ مۇھىمەت، ئى. ك. ئە.، 2008، 1.

⁷⁷ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى. ك. ئە.، 2005، 463، 783.

⁷⁸ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى. ك. ئە.، 2005، 793.

⁷⁹ نۇرۇزى، ق. ئا.، ئەۋلاخۇن، پ. (2001). شىنجاڭ يىر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (Xinjiang Yer Adlارının Etimoloji)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 121-122- بەتلەر.

bilinmemektedir. Bilal Nazimi “Hikayet Çangmoza Yüsüphan” adlı eserinde “İla şehri” diye kaydetmiştir. Bundan bu şehrin diğer adının “İla” yani “İli” olduğu söylenebilir. Gulca adı da hiç yabancı değil, Uygurca bir isimdir. Çünkü Uygur dil yapısına uygundur.

Gulca şehrinin inşası hakkında Bahavudun, “İmin Beg, oğlu Musa Beg’i 1779 yılında Alteşher’e göndererek Kaşgar, Yerken, Dolan (دولان), Aksu, Hoten, Kuçar, Turpan ve Kirye’den (كېرىيە) 6000 çiftçi aileyi İli’ye göç ettirerek yerleştirdi. Bunların isteği üzerine şehir inşa etmesine izin verildi ve Gulca şehri inşa edildi” diyerek şehrin kurulma tarihi hakkında bilgi vermektedir.⁸⁰ Diğer kaynakta da Alteşher’den⁸¹ (ئالتەشەھر) İli Vadisi’ne göç ettirilen Uygurların kalacak mahallesi, onların tarım arazilerini ve onları kontrol edecek bir kurumun bulunduğu bir şehir (Gulca şehri)i inşa etmesi için Manchou-Qing sarayından izin istemiş ve izin verilmesi sonrası Gulca şehri tekrar inşa edilmiştir.⁸² Gulca şehrinin Manchou-Qing işgali sonrası inşa edildiği hakkında malumatlar olmasına rağmen, çeşitli kaynaklarda Gulca şehrinin uzun bir tarihinin olduğu, Binlak, İliyalık gibi isimlerle de bilindiği görülmektedir. Gulca şehrinin Manchou-Cungar savaşlarında tamamen harap edilmiş olduğu, sonradan tekrar inşa edildiği muhtemeldir.

Gulca şehrinde bulunan en meşhur cami Gulca Begtullah Medresesi 1760 yılında⁸³ yapıldığına göre Gulca şehrinin, Bahavudun’un verdiği tarih olan 1779 yılında değil, 1760 yılından daha önce yeniden inşa edildiği tahmin edilmiştir. Çünkü bazı kaynaklarda Gulca şehrinin çok eskilerden var olduğu hakkında bilgiler mevcuttur.

İli Oblasti’de bulunan tarihi kalıntılar ve tarihi yerlerden: Nursay Kadim Bakır Ocağı Kalıntısı (نۇرساي قەدىمكى مىس كان خارابىسى), Almalık Tarihi Şehir Kalıntısı (ئالمالىق ئايمالىق قەدىمكى مازارلىقى), yaylalardaki taş balballar, Tuğluk Tömür Han Türbesi (تۇغلۇق تۆمۈر خان مەقبەرىسى), Lama Tapınağı (لاما ئىبادەتخانىسى), Eski Çağ Kaya Resimleri (قىدىمكى تاش رەسىملىرى) vb. birçok tarihi eserler vardır. Kanas Gölü (قانىس كۆلى), Şartey Tarihi Yolu (شارتەي تارىخىي يولى)

⁸⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 24.

⁸¹ Doğu Türkistan’ın güney bölgesinin ve bölgelerindeki şehirlerin genel adı.

⁸² سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 5.

⁸³ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 709.

içerisinde oturup İla suyunu -bu büyük bir ırmaktır- geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınlak ilini açtık.”⁸⁷ diyerek İli Nehri’nden, Uygurlardan ve Binlak ilinden bilgi vermektedir. Tarihçi ve yer adları araştırmacıları DLT’da geçen Kayas’ı (قاياس) şimdiki Korğas ilçesi; Kaz Suyu, İli Nehri’nin bir kolu olan Kaş Nehri; Binlak ili, şimdiki Gulca şehri; Keygen (كەيگەن) ise Korğas’taki Keygen Çayı olarak belirtmişlerdir. Yine Divan’da geçen On İki Hayvanlı Türk Takvimi hakkındaki beyanlar ve bazı kelimelerin günümüz İli Uygurlarının dilinde kullanılmasından mütevellit İli Vadisin’de tarihten beri Uygurların yaşamakta olduğu kanıtına varılmıştır. Yine DLT’da geçen, Afrasyap’ın kızının Kaz Nehri kenarına bir şehir inşa ettiği ve şehrin onun adıyla anıldığı, bilgilerine dayanarak günümüzde Kaş Nehri kenarındaki Kaş köyünün tarihi 2600 yıldan daha öteye götürülebilmektedir.⁸⁸

Tarihi kaynaklarda İli Vadisi’nin en eski ahalisinin Sakalar olduğu bilinmektedir. Sakalardan sonra Tohriler, Tohrilerden sonra Uysunlar ve Hunlar, İli Vadisi’nde yaşamışlardır. Hunlardan sonra Göktürkler onlardan sonra ise Uygurların hakimiyet alanı ve yaşam sahası olmuştur. Seidiye Hanlığı döneminden itibaren göçebe Oyrat Moğollarının yani Cungarların yaylak yeri olma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.⁸⁹ Cungarlar konar göçer hayat geçirmişlerdir. Yerleşik hayata geçmemişlerdir. Daha XI. yüzyılda İli Vadisi’nde Uygurların yerleşik hayatta yaşadıklarını Kaşgarlı Mahmud’un, “İli Nehri’ni gemiyle geçip Uygurlar üzerine yürüdük ve Binlak ilini fethettik” diye verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Cungarlar, İli Vadisi’ne Çağatay Hanlığı’nı kurduktan sonra gelmeye başlamıştır.

840 yılında Orhun Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra bir bölük Uygurlar, Doğu Türkistan’ın çeşitli yerlerine gelip yerleşmiştir. Bunlardan bir bölük İli Vadisi’deki diğer Uygurlarla karışık yerleşerek hayatlarını sürdürmüştür.⁹⁰

İli Vadisi’nde tarihten beri Uygurların yaşadığı hakkında diğer kaynaklarda da bilgi bulunmakta olup Rıza Nur tarafından kaleme alınan “Türk Tarihi” adlı eserde,

⁸⁷ Kaşgarlı, M. (1985). Divan-i Lügat-it Türk III (Çev. Atalay, B.), TTK, 235.

⁸⁸ يۇنۇس، خ. ئە. (2003)، «ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر» (İli Diyarındaki Uygur Nüfusunda) (Değişikler) ئىلى دەرياسى ژورنىلى، 5- سان. [تارىخ يىتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر- \(uyghur.archive.com\)](http://uyghur.archive.com)

⁸⁹ مەخسۇت، ئا.، ئاتاۋۇللا، ئا.، مەخسۇت، ئا. (2010). «ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (İli’nin Kısa Tarihi)، ئۇيغۇر ئولتۇراق ئۆيلىرى، 65- 68- يىتلىرى. [ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى – ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى \(uyghur.com\)](http://uyghur.com)

⁹⁰ بۇغرا، ئى.ك.ئە.، 1998، 117.

Tarançilerin⁹¹ çok eskilerden beri İli, Tarım nehirleri kıyılarında yaşadıklarını, kanal kazıp bitki suladıklarını ve meyve ağaçları diktiklerini belirtmiştir. Araştırmacılara göre, 5. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen Almalık şehri, Tanrı Dağlarının kuzeyinde, İli Nehri kıyısında yer almaktadır. Şehrin çevresi 25 km'dir ve şehir içi elma bahçeleri, üzüm bağları ve tarım arazileri ile kaplıdır. Şehrin nüfusu Uygurlardan oluşmaktadır. Şehrin adı da Uygurca “elma bahçesi” anlamına gelmektedir. Doğu Türkistan'ı gezen Çinli seyyahlar Almalık şehri hakkında, şehrin içinden kanallarda suların aktığını, sokaklarının düzenli olduğunu belirtmiştir.⁹²

1218 yılında Cengiz Han'ın batı seferinde yanında olan Yolluğ Çusay, Almalık şehrinde meyvelerin çokluğundan, beş çeşit ziraatın ekildiğinden bahsetmiştir.⁹³ Almalık şehrinin ne zaman harap edildiği kesin değildir ancak Emir Timur, Doğu Çağatay Hanlığı'na birçok kez saldırı düzenlemiştir. Bu saldırılarda İli Vadisi'ndeki şehirler büyük ölçüde harap edilmiş olup Almalık şehri de Emir Timur saldırılarında yıkılmış olmalıdır.⁹⁴ “Tarihi Reşidi” adlı eserin müellifi Mırza Haydar Köregani, Almalık şehri hakkında, Moğolistan'daki meşhur şehirlerden birinin Almalık şehri olduğunu, yerinin hala belli olduğunu, şehir kalıntılarının var olduğunu hem de burada Tuğluk Tömür Han'ın türbesinin de olduğunu belirtmiştir.⁹⁵

Uygurlar ilk çağlardan beri Tarım Vadisi'nde, Cungarya Havzası'nda, İli Vadisi'nde, İrtiş Nehri ile Balkaş Gölü arasındaki geniş alanlarda, Silinga, Orhun, Tuğla, Kurulun nehri vadilerinde, Kensu, Senşi (Shaanxi), Şanşi (Shanxi)'in kuzey taraflarında yaşamışlardır.⁹⁶ İli Vadisi'nde çok eski zamanlardan beri Uygurlar yaşayıp buralarda medeniyet inşa etmiştir.⁹⁷

Rıza Nur “Türk Tarihi” eserinde Uygurlar hakkında “Uygur olanlar en çok Uygurlardır. Zaten uygar olduklarından onlara Uygur adı verilmiştir. Uygurlar en eski zamanlardan beri kentler kurmuşlar, ovalarda oturmuşlar, uygarlıkla

⁹¹ İli Uygurlarına Tarançi denilir.

⁹² یۇنۇس، ئى.ك.م.، 2003، تارىخ يىتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر (uyghur-archive.com)

⁹³ بارتولد، ۋ.ۋ. (2000). «يەتتەسۇ تارىخى ئوچىرلىرى» (Yedisu Tarihi) (تەرج: سايرانى، ئۆ.). ئۈرۈمچى، 67-بەت.

⁹⁴ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.نە.، 1990، 277-278.

⁹⁵ كۆرەنگان، م. م. ھ. (2007). تارىخى رەشىدى (Tarihi Reşidi) (نەش. تەي.: مىرزا ئەخمەت، م.). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 792-بەت.

⁹⁶ ئالماس، ت. (1989). ئۇيغۇرلار (Uygurlar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 2-بەت.

⁹⁷ یۇنۇس، ئى.ك.م.، 2003، تارىخ يىتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر (uyghur-archive.com)

uğraşmışlardır”⁹⁸ demektedir. Bundan da anlaşıldığı üzere İli Vadisi’nin en eski ahalisi ve Almalık şehrini inşa edenler Uygurlar olmuştur.

Tuğluk Tömür Han döneminde, onun sarayındaki Suvan adındaki yetkili Alteşehir’den 100 haneyi İli Vadisi’ne göç ettirerek Korğas’a yerleştirmiş ve Kıgen (Keygen) Çayı’ndan su getirip ekin ektirmiştir. Alteşehir’den göç ettirilen çiftçileri Uygur adıyla isimlendirmeden, yaptığı mesleği üzerine “Tarañçi” demişlerdir. Zamanla İli Uygurları “Tarañçi” adıyla tanınmaya başlamıştır.⁹⁹

İli Vadisi’nde yaşayan Uygurların 1755 yılından önceki nüfusuna dair resmî belgeler bulunmamaktadır. Ancak Manchou-Qing ordusu 1755 yılı Mayıs ayında İli Vadisi’ni işgal ettiğinde İli Vadisi’nde 4400 tütün (hane) Uygur (Tarañçiler) nüfusunun olduğu bilinmektedir. Cungan-Manchou savaşları bittikten sonra, daha önce Cungarların zorla İli Vadisi’ne göç ettirdikleri bazı Uygurlar, Alteşehir’e geri dönmüşlerdir.¹⁰⁰

1757 yılındaki Cungan-Manchou savaşından sonra Manchou-Qing generali Chaohui, Cungarları vahşice bastırmıştır. O zamandaki Cungarya yani İli Vadisi’nin sivil ahalisinden bir buçuk milyon ahaliyi Cungarların tarafını tuttu diyerek kılıçtan geçirmiştir. Öldürülen insanların çok olması nedeniyle İli Vadisi’nde boş yerler çoğalmıştır. En iyi ve verimli yerlere Manchoular kendileri yerleşmiş ve Çin’den beraberinde getirdikleri diğer milletleri yerleştirmişlerdir. İli Vadisi’ndeki yaylalara Rus işgalinden kaçıp gelen Kazak boyları yerleşmiştir.¹⁰¹ Bu kılıçtan geçirilenlerin büyük kısmı Uygurlar olmuştur. Manchou-Qing işgalinden sonra çok sayıda Uygur aileyi Alteşehir’den, boşalmış olan yerlere yerleştirmek için İli Vadisi’ne zorla iskân yaptırmıştır.

1757 yılında Cungan-Manchou savaşında Manchou-Qing ordusu İli Vadisi’ndeki Uygurlar üzerinde katliam yürütmüş, sağ kalanları ise Çin’e esir olarak götürmüştür. Böylelikle İli Vadisi insansız duruma düşmüş olup boşalan yerlere

⁹⁸ Nur, R. (1994). *Türk Tarihi* (1), Toker Yayınları, 48.

⁹⁹ Баһаўдун, ئى.ك.ئە، 2016، 12.

¹⁰⁰ يۇنۇس، ئى.ك.م، 2003، *تارىخ يەتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگۈرۈشلەر* (uyghur-archive.com)

¹⁰¹ Баһаўدун، ئى.ك.ئە، 2016، 20.

Alteşehir ve Turpan'dan Uygurları göç ettirmiştir. Onlara Uygur demeden “Tarañçi” (çiftçi) denmiştir. Tarañçiler, İli Vadisi'ni yeniden canlandırmıştır.¹⁰²

Cungar Hanlığı'nın güçlendiği dönemlerde İli Vadisi'ndeki Uygur nüfusunun 280 bin haneye ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir. Ancak uzun süren Cungar-Manchou savaşlarında ve Manchou-Qing ordusunun bölgeyi temizleme sürecinde Uygur nüfusunda çok sayıda azalma olmuştur. Bu durumu düzeltmek amacıyla Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ın güneyinden ve doğusundan (Turpan ve Kumul) Uygur çiftçileri, İli Vadisi'ne zorla göç ettirmeye başlamıştır. İli Vadisi'ne zorla göç ettirme olayı 1760 yılında başlamıştır. İlk olarak Aksu'dan 300 hane Uygur ailesi İli Vadisi'ndeki Çulukay (چۇلۇقاي) kasabasına yerleştirilmiştir.¹⁰³ 1766 yılında ise Kumul'dan İli Vadisi'ne 500 haneyi çiftçilik yaptırmak için zorla göç ettirmiştir.¹⁰⁴

Almatalı Uygur, tarih araştırmacısı Erşidin Hidayetoğlu, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun, Alteşehir'den İli Vadisi'ne göç ettirdiği Uygurlarla ilgili yaptığı araştırmada, 1767 yılına kadar Alteşehir'den göç ettirilen Uygur nüfusunun 6.000 hane olduğunu tespit etmiştir. Bu Uygurlar, Kaynuk'a (قايئوق) 600 hane, Kaş'a 500 hane, Boloborğus'a (بولوبورغاس) 1.100 hane, Cırğılan'a (جىرغىلان) 900 hane, Taş Östen'e (تاش ئۆستەڭ) 400 hane, Baytokay'a (بايتوقاي) 600 hane, Hunhay'a (خۇنخاي) 800 hane, Dadamtu'a (دادامتۇ) 500 hane ve Araösten'e (ئارئۆستەڭ) 600 hane olmak üzere, toplam 6.000 hane savaş ve kırım sonrası boşalan yerlere yerleştirilmiştir. Bu 6.000 hane dışında, 1767 yılından sonra da Alteşehir'den İli Vadisi'ne 2.000 hane Uygur daha göç ettirilmiştir. Bu Uygurlar, Nilka, Tokkustara ve başka yerlere yerleştirilmiştir. Böylece, bu dönemde toplam göç ettirilen Uygur nüfusu 8.000 haneye ulaşmıştır.¹⁰⁵

1768 yılına gelindiğinde, İli Vadisi'ne yeni göç ettikten sonra yerleşip tarımla uğraşan Uygurların nüfusu 6383 haneye ulaşmıştır. Bu aileler su kanalları yakınlarına 100 haneyi bir bölük halinde, bu yüz hanenin başına bir yüzbaşı seçerek

¹⁰² بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 127.

¹⁰³ يۇنۇس، ئى.ك.م، 2003، [تارىخ يەتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگۈرۈشلەر](http://uyghur-archive.com) (uyghur-archive.com).

¹⁰⁴ خۇشتار، ش. ن. (2012). شىنجاڭ بېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر (Xinjiang Yakın Zaman Tarihinde Yaşayan Şahslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 5-بەت.

¹⁰⁵ ھىدايەت ئوغلى، ئە. (1948). «تەل، ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى (Dil, Edebiyat ve Tarih Meseleleri)، قازاق ئېلى ئورنىلى، (سانى ئېنىق ئەمەس)، 78-79-بەتلەر.

yerleştirilmiştir. Bu yüzden bahsi geçen 100 hane başındaki yüzbaşının adıyla adlandırılmıştır (Cılil Yüzi, Molla Tohti Yüzi gibi).¹⁰⁶

Bahavudun'a göre Tokkustara'daki Taştöpe'ye su kanalı inşa etmek için 1000 hane, Davan Östen (داۋان ئۆستىگى) kanalını kazması için 500 hane, Araboz Östen (ئارابوز ئۆستىگى) için 500 hane, toplamda 2000 hane yine Alteşehir'den göç ettirilmiştir. Önce göç ettirilen 6000 hane ve bu kez göç ettirilen 2000 hane, toplam 8000 hane Alteşehir'den İli Vadisi'ne göç ettirilmiştir. Böylelikle “İli Sekiz Bin” sözü bu göç ettirilen Uygurlardan kalan söz olmuştur.¹⁰⁷

Yine Bahavudun'a göre Manchou-Qing İmparatorluğu, Turpan Hükümdarı (Manchou-Qing'e gösterdiği hizmeti ve sadakati üzerine Turpan'ın yerel hanı olarak bırakılan) İmin Beg, oğlu Musa Beg'i 1779 yılında Alteşehir'e göndererek Kaşgar, Yerken, Dolan, Aksu, Hoten, Kuça, Turpan ve Yerye'den 6000 aileyi İli Vadisi'ne göç ettirerek yerleştirmiştir. Bunlar Manchou-Qing ordusu için ekim ekip biçen, onlara vergi veren hizmetçi durumuna düşürülen Uygurlardır. Bu Uygurlara da Uygur adı kullanılmadan Tarançi adı kullanmıştır. Bu insanları kolay kontrol etmek için yüz haneyi bir birlik yaparak 13 su kanalının etrafına yerleştirmiştir.¹⁰⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında görülmektedir ki, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun işgal ettiği İli Vadisi'ndeki Uygur nüfusu 4400 hane, ondan önceki Cungan Hanlığı dönemindeki Uygur nüfusu ise 280 bin hanedir. Her hanede beş kişi olduğu var sayıldığında 1.400.000 Uygur nüfus olduğu tahmin edilir. Bu malumata göre Manchou-Qing kırımında öldürülen ve kaçıp çanını kurtaran Uygurlar 275 bin 600 haneye ulaşmış olmalıdır. Bahavudun'un verdiği bilgiye göre o dönemde bir buçuk milyon ahali kılıçtan geçirilmiştir. Bunlardan 275.600 hane Uygurlardan kalanı Cungarlardan olduğu varsayılır. Onlardan kalan boş yerlere Çin'den çeşitli halkları getirmiş ve aynı zamanda Alteşehir'den de sekiz bin hane Uygur ailesi göç ettirilmiştir. Görülüyor ki Manchou-Qing ordusunun bir buçuk milyon sivil yerleşik ahaliyi kılıçtan geçirdiği bilgisinin doğruluk payı büyük ölçüdedir.

¹⁰⁶ زېښاڭ، ل. (1987). ئۇيغۇر تارىخى (بىرىنچى قىسىم2) (Uygur Tarihi) (تەرج: روزى، ئە.، ئوردۇن، ئا.، مۆمىن، ئە.، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 1001-1002 - يىللار.

¹⁰⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 28.

¹⁰⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 24-26.

Bilal Nazimi, “Gazat Der Mülki Çin (غازات دەر مۈلكى چىن)” adlı eserinde Manchou-Qing işgali sonrası İli Vadisi’ne Alteşehir’den Uygur çiftçileri getirdiğini belirterek bu hususta şöyle demiştir:

“Amorsina ile yapılan savaşta İli Vadisi’nin altı yerinde muharebe oldu. Qianlong Han zamanında İli Vadisi’ne çok sayıda göçler geldi. Kuçar, Aksu, Şayar, Bay, Yerken, Kaşgar, Hoten taraflardan gelen Uygurlar İli’ye gelip yerleşip savaşta harap olan yerleri ekip bayındırdı”.¹⁰⁹

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Cungan-Manchou savaşlarında ve savaştan sonra da yerleşik Uygurların büyük çapta kılıçtan geçirildiği bilinmektedir ki onlardan boş kalan yerlere Alteşehir’den göç ettiren Uygurları iskân ettirmiş ve ekin ektirmiştir. Çin’den de gelip yerleşenlerin sayısı da çok olmuştur.

İli Sultanlığı, Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra, İli Vadisi 1871 yılından 1881 yılına kadar Çarlık Rusyası yönetiminde olmuştur. Çarlık Rusyası, Petersburg’da yapılan “Rusya-Qing-İli Anlaşması” sonrası İli Vadisi’ni Manchou-Qing İmparatorluğu’na teslim etmiştir. İli Sultanlığı’nın vatandaşı olan İli Uygurları ve bazı Döngenler Manchou-Qing hakimiyetinin intikam almasından korkarak Rusya yönetimi altında kalan Yedisu Bölgesi’ne göç etmiştir. Göç eden Uygurlar 9748 hane, Döngenler 1147 hane olmuştur. Bu dönemdeki göç üç yıl sürmüştür. Yine XX. yüzyılda da İli Vadisi’ndeki İli Uygurları Çin zulmünden kaçarak Orta Asya’ya büyük çapta göç etmiştir.¹¹⁰

İli Vadisi’ndeki Uygurlar, Tarım Vadisi’ndeki Uygurlar gibi çoğunlukla tarım ve ticaretle uğraşırlar. Ancak, az sayıda hayvancılıkla uğraşan Uygurlar da vardır. İli Vadisi’ndeki Uygurlar, şehirler, kasabalar, ilçeler ve köylerde yerleşiktir. Hayvancılıkla uğraşan Uygurlar da yarı göçebe tarzında yaşamını sürdürür. Onların da köylerde tarlası, bağı, bahçesi ve evi bulunur. Yazın hayvanlarıyla yaylaya göç

¹⁰⁹ «ئىلە شەھرىدە ئالتە يەردە سوقۇش، نامۇرى سانا بىرلە قىلمىش ئۇرۇش. كى چىن لۇڭ دېگەن خان زامان يېتىپ، ئىلە شەھرىگە نەچچە كۈچمەن چىقىپ. كۇچار بىرلە ئاقسۇ، شايار، بايدىن، كى يەركەند، كاشغەر، خوتەن سارىن. كۆچۈپ بارچە ئادەم ئىلەگە كېلىپ، كى ئاباد قىلىدۇر زەمىنى تېرىپ.»

نازىمى، م. ل. ب. م. ي. (1995). «غازات دەر مۈلكى چىن (Gazat Der Mülki Çin) (نەش. تەي. يۇنۇس، غ.)»، شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى، 2- سان، 8- بەت.
¹¹⁰ يۇنۇس، ئى.ك.م.، 2003، [تارىخ يەتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر](http://uyghur-archive.com) (uyghur-archive.com)

ederler. Kışın köyde kalırlar. İli Uygurlar, usta zanaatkarlardır. Tarımın yanında çeşitli zanaatlarla uğraşırlar. Örneğin, dokumacılık, dericilik, kuyumculuk, marangözlük ve demircilik gibi zanaatları vardır. İli Uygurlar, misafirperver, sıcak kanlı, latifeci, temiz ve güler yüzlü halklardır. İli Vadisi'ndeki Uygurlar, Gulca şehri, Gulca ilçesi, Tokkustara ve Süüdün ilçelerinde çoğunlukla yerleşik hayatta yaşarken, Tıkes, Nilka, Künes, Mungulküre ilçelerinin merkezinde Uygur nüfusu çoğunlukta, kırsal kesimde ise diğer milletler çoğunlukta.

2.2.2. Kazaklar

İli Vadisi'ndeki diğer bir halk ise Kazaklardır. Kazak adı ilk XV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1864 yılında Zeysan Gölü çevresinde göçebe hayvancılıkla uğraşan Kazakların 12 Kerey kabilesi Altay Dağlarının güneyine göç ederek yeni mekân edinmiştir. Yine 1883 yılında Kazakların Kızay boyu 3000'den fazla hanesiyle İli Vadisi ve Börtala'ya göç ederek hayvancılıkla uğraşmıştır.¹¹¹

Cungar hakimiyeti Doğu Türkistan'da yok edildikten sonra onlardan boş kalan yaylalara Kazak bozkırlarında yaşayan Kazak Cüzlerinin gelip yerleşmesine Manchou-Qing İmparatorluğu izin vermiştir. 1766 yılında Manchou-Qing İmparatoru Qianlong Han, İli Generali Aguy'a ferman göndererek: "İli Bölgesi'nin yeri geniş, ahalisi dağınık, eğer Kazakların hayvan otlatacak yerleri olmazsa oralara gelip yerleşebilir" demiştir. Bundan itibaren Kazaklar sürekli Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerine gelip yerleşmeye başlamıştır. İli Vadisi'ne gelen Kazakların çoğu Orta Cüz'den olmuştur.¹¹²

Kazakların Alban boyunun Aksakalı (lideri) Tazıbık, 1871 yılında İli Sultanlığı'nın sultanı Sultan Ebul Ela Han'a elçi göndererek kendilerine sığınmak istediğini belirtmiştir. Sultan Ebul Ela Han, Tazıbık'ın isteğini kabul etmiştir. Tazıbık, bin küsur çadır Kazak halkıyla beraber İli Sultanlığı'na sığınmıştır. İli Sultanlığı, Ruslar'dan kaçıp Uygurlara sığınan bu Kazaklara Künes yaylasından yer göstererek hayvancılık yapmasına izin vermiştir. Tazıbık ve maiyetindeki Kazakların İli Sultanlığı'na sığındığını gören diğer kazak boyları da İli Sultanlığı'na

¹¹¹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 601.

¹¹² بوچۈن، ئى.ك.ئە، 1999، 360.

sığınmaya başlamıştır.¹¹³ Böylelikle İli Vadisi'ne gelip yerleşen Kazakların sayısı çoğalmıştır.

Kazaklar, genelde göçebe ya da yarı göçebe hayat sürdürmektedir. Yerleşik hayata geçenleri de bulunmaktadır. Bazı yerlerde Uygurlarla karışık yaşamaktadırlar. Bazı Uygurlar Kazaklar ile kız alıp kız vermektedirler. Yerleşik Kazaklar tarımla uğraşmaktadır. Ticaretle uğraştığı çok azdır. Kazaklar zanaatla uğraşmazlar. Kazakların nüfusu Uygurlardan çok azdır.

2.2.3. Kırgızlar

Seidiye Hanlığı döneminde göçebe olan Kazak ve Kırgız kabileleri Doğu Türkistan'ın kuzey Bölgesi'ne gelip göçebe hayatlarını devam ettirmiştir. Bazı Kırgız boyları İli Vadisi'ndeki Künes yaylasında faaliyetlerini sürdürmüştür. Sonradan yavaş yavaş yaylak üzerinden dağılarak Pamir ve Sırıkkul'a (Tarım Vadisi'nin batı kısmı) göç etmiştir.¹¹⁴ Günümüzde ise Künes ilçesinde bir Kırgız Mahallesi bulunmaktadır.¹¹⁵

Kırgızlar da Kazaklar gibi göçebe yaşayış biçimini benimsediklerinden hayvancılıkla uğraşmaktadır. Ancak İli Vadisi'ne yerleşen az sayıda Kırgızlar tarımla da geçinmektedir. Kırgızlar ve Kazakların beraber yaşaması nedeniyle aralarında kültürel etkileşimler de olmuştur.¹¹⁶ İli Vadisi'nde Kırgız nüfusu çok azdır.

2.2.4. Özbekler

Özbekler, İli Vadisi'ne yakın zamanda gelip yerleşmiştir. İli Vadisi'ndeki Özbekler, Gulca şehrinde Uygurlarla karışık yerleşmiştir. Uygur yazısı ve dilini kullanmaktadır. Daha çok ticaret ve zanaatla uğraşırlar. Uygurlarla aynı kültür ve medeniyete sahipler.¹¹⁷ Kendileri Özbek olduklarını söyleyene dek Uygurlardan hiçbir şekilde ayırt edilememektedir.

2.2.5. Tatarlar

¹¹³ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 153.

¹¹⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 263-264.

¹¹⁵ مەخسۇت، ئا. (1998). «ئىلىدىكى بىر ناملارنى توغرىسىدا (İli'deki Yer Adları Hakkında)»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژورنىلى، 1- سان، 83- بەت.

¹¹⁶ بوچۈن، ئى.ك.ئە، 1999، 363.

¹¹⁷ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 606.

Tatarlar, XIX. yüzyılın 30'lu yılından XX. yüzyılın 20'li yılına kadar, Çarlık Rusyası topraklarındaki Kazan, Ufa, Tümen, Sibir, Oral vb. yerlerden gelip Doğu Türkistan'ın farklı yerlerine yerleşen bir Türk topluluğudur. Gulca şehri, Doğu Türkistan'daki Tatarların en çok yerleştiği şehirdir. Radloff, 1862 yılında İli Vadisi'ne geldiğinde buradaki Tatarların çokluğunu, çoğunun ticaretle uğraştığını, Uygurlarla iyi geçindiğini, erkin (özgür) bir hayat yaşadığını görmüştür. Tatarlar, Gulca şehrindeki Çong Tatar Mescit'i (چوڭ تاتار مەسچىتى) (Tatar Ulu Camii) etrafında kalabalık yerleşmişlerdir. 1920 yılından sonra Gulca şehrinin “Noviy Gorod” (Yeni Şehir) diye adlanan bölgesinde Tatar mahallesi kurup mekanlaşmıştır. Tatarlar, İli Vadisi'nin Künes, Nilka, Tokkustara, Korğas, Mungulküre, Tıkes gibi yerlere de yerleşmişlerdir. Şehir ve ilçe merkezlerinde yerleşen Tatarlar ticaret ve başka işlerle, kırsal kesimde yerleşenler ise yarı göçebe hayvancılık ve çiftçilikle uğraşmaktadır.¹¹⁸

2.2.6. Moğollar

Moğollar, XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın batı seferi sırasında Tanrı Dağlarının kuzey bölgelerine göç ederek orada yaşamaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Moğollar geleneksel hayat tarzı olan göçebe hayvancılıkla uğraşmakta olup at, deve, koyun ve inek gibi hayvanları beslerler. Günümüzde tarıma geçen az sayıda Moğollar da vardır.¹¹⁹

Moğollar, İli Vadisi'ne Çağatay Hanlığı kurulduktan sonra gelip yaşamaya başlamışlardır. İli Vadisi'nin geniş yaylaları göçebe Moğolların iyi yaşam alanı olmuştur.

Çağatay Hanlığı yıkıldıktan sonra İli Vadisi'ndeki Moğollar dağılıp gitmişler ve onlardan boşalan yerlere başka halklar yerleşmişlerdir.¹²⁰ Daha sonraları İli Vadisi'ne Cungan Moğolları gelerek göçebe hayvancılıkla uğraşmışlardır.¹²¹ Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyinde yaşayan Moğollar hayvancılıkla uğraşan göçebe halk olduğundan kendi dili ve dinini koruyor, kendilerini de “Moğol” diye tarif ederler.¹²²

¹¹⁸ تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى بېزىش گۇرۇپپىسى، (1986). تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (Tatarların Kısa Tarihi)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 23-12-بەتلەر.

¹¹⁹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە.، 2005، 603.

¹²⁰ مەخسۇت، ئى.ك.م.، 1998، 81.

¹²¹ مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.م.، 2010، ئېلىنىڭ قىسقىچە تارىخى — ئۇيغۇر تۈرى ئارخىپلىرى (uygur.com).

¹²² بوچۈن، ئى.ك.ئە.، 1999، 289-288.

Kaynaklarda Kalmakların (Uygurlar Oyratları böyle adlandırmışlardır) Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerine yani Altay ve Çöcek taraflarına 1397 yılından sonra gelmeye başladığı hakkında bilgi verilmiştir. Ancak İli Vadisi'ne gelmeleri daha sonra olmuştur.¹²³

Turğutlar, Oyrat Moğollarının bir kabilesidir. Onların yaşadığı yerler ise Volga Nehrinin altı kısımlarıdır. 1771 yılında yerinden göç ederek İli Vadisi'ne doğru yola çıkmıştır ve Temmuz ayının sonunda İli Vadisi'ne gelmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Askeri Genel Valisi, bu Moğolları yerleştirmek için 200 bin ser gömü¹²⁴ ayırmıştır. Onların hayvanlarını otlatmaları için Yultuz Yaylası (يۇلتۇز يايلاقى) ve Kubuksar'ı (قۇبۇقسار) onlara tahsis etmiştir.¹²⁵

Moğollar da Kazaklar gibi göçebe hayvancılıkla yaşadığından dolayı dağlık arazilerde ve yaylalarda yaşamaktadırlar.¹²⁶ İli Bölgesi'nde daha önceden var olan Moğollar, İli Vilayet'indeki Arun Sumu (On Sumul), Dobin Sumul (Dört Sumul)'a yerleşmişlerdir. Dobin Sumul Moğollarına Şibir denilmiştir. Zorğan Sumul (Yette Sumul) Moğolları ise Rusya ve Almatı taraflarından gelen Moğollardır. Ullut Moğolları, Manchou-Qing hükümeti tarafından askerlik için Manchourya taraflarından İli Vadisi'ne getirilen Moğollardır.¹²⁷

2.2.7. Salalar

Sala halkı İli Vadisi'ne Manchou-Qing hakimiyetinin iskân politikası sonucu gelip yerleşmişlerdir. Onlar ilk XVII. yüzyıldan itibaren İli Vadisi'ne gelmeye başlamış olup ilk yerleştiği yer ise şimdiki Gulca ilçesinin Samiyüz (ساميیۇز) kasabasına bağlı Sala mahallesi olan Salayüzi (سالايۇزى) dir.¹²⁸

Doğu Türkistan işgal edildikten sonra Manchou-Qing İmparatorluğu iskân politikası ile Kensu'da yaşayan Sala halkını İli Vadisi'ne göç ettirmiştir. Daha sonra 1781 yılında Kensu Xunhua'da yaşayan Sala halkı Sushisan (Susishisan) adındaki liderin rehberliği altında Manchou-Qing İmparatorluğuna isyan etmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu tarafından sert bastırılarak çok sayıda halkı öldürdükten sonra

¹²³ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 282.

¹²⁴ Gümüş para birimi.

¹²⁵ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 99-100.

¹²⁶ مەخسۇت، ئى.ك.م، 1998، 82.

¹²⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 22-21.

¹²⁸ مەخسۇت، ئى.ك.م، 1998، 83.

Sala halkını büyük bir kısmını Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesine özellikle İli Vadisi'ne sürgün etmiştir. Sala halkı Döngenlerle karışık yerleşerek tarımla uğraşmışlardır. Salaların sayısı azdır. İli Vadisi'ndeki Korğas Nehri kenarlarındaki mahallelerde yaşamaktadırlar.¹²⁹

2.2.8. Döngenler

Döngenlerin Doğu Türkistan'a sürülme nedeni ise Çin'deki Afyon Savaşı'ndan sonra Çin'in Yunnan eyaletinde yaşayan Döngenler Duwenxiu adındaki liderin yönetiminde Manhou-Qing İmparatorluğu'na isyan etmesidir. Duwenxiu, Yunnan eyaletini ele geçirmiş, kendine “Sultan Süleyman” unvanını vermiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir.¹³⁰ Manhou-Qing hakimiyeti 200 bin asker ile bu isyanı bastırmıştır. Çin'in kuzeybatı bölgesindeki yani Şenşi ve Kentsu'da yaşayan Döngenler, Manhou-Qing İmparatorluğuna sık sık isyan etmesi sonucu sert şekilde bastırılmıştır. 1862 yılında Döngenler, Müslümanca adı Zeyno olan bir liderin emri altında isyan etmiş olsa da yine bastırılmıştır.¹³¹ İsyan edenlerin bir kısmı Doğu Türkistan'a kaçmıştır. İsyanı destekleyen Döngenleri Manhou-Qing İmparatorluğu Doğu Türkistan'a sürgün etmiştir. Döngenler, Doğu Türkistan'ın kuzey kısmına yerleşmişlerdir. Böylelikle Doğu Türkistan'da Döngen nüfusu çoğalmaya başlamıştır. Döngenlerden çoğu İli Vadisi'ne, kalanları başka bölgelere yerleştirilmiştir.¹³²

Döngenler, aslen Çin'in iç bölgelerinde yaşayan Müslüman halk olup Çinliler onlara “Huizu” derler. Döngenler, Han Çinlilere tamamen asimile olduğundan dili de Çince'dir. Diğer Müslüman toplumlarla, inandığı İslam dininden başka hiçbir benzerliği yoktur. Onlar çoğunlukla İslam dininin Sunni mezhebine bağlıdırlar.¹³³ Camileri Çin mimarisi taşır. İnanç sistemi Çince'dir. Kendilerine ait yazıları yoktur, Çince yazarlar. Orta Asya'daki Türki halklar ve Ruslar onlara “Tunggan (توڭگان)” yani “Döngen” demektedir.

¹²⁹ بوچون، ئى.ك.ئە، 1999، 358-359.

¹³⁰ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 302-301.

¹³¹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 39-38.

¹³² بوچون، ئى.ك.ئە، 1999، 359-358.

¹³³ DRU C. Gladney, (1993). “Çin'deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar” (Çev: Küçükcan, T.), *Belleten Dergisi*, 27, 465-467.

Döngönlör XVIII. yüzýýlın ikinci yarısında Manchou-Qing işgali döneminde Çin'den Doğu Türkistan'a gelip yerleşmiştir. Onlar tarımla uğraşmakta, ek olarak zanaat ve ticaretle de ilgilenmektedirler.¹³⁴

2.2.9. Diğer Etnik Gruplar

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölgenin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu, işgalini uzun süreli olarak güvence altına almak için, Çin'den “Çifin”¹³⁵ denilen halktan 100 bin haneyi Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirmiştir. Bu aileler, özellikle İli ve Yedisu Bölgesi'nin ahalisini kılıçtan geçirerek, katlettiği yerlere yerleştirilmiştir. Çifinlere, Doğu Türkistan'da önemli imtiyazlar tanınmıştır. Bu Çinlilerin bazıları İli Sultanlığı kuruluş sırasında geldiği yerlere dönmüş, savaşa katılanlar cezalandırılmıştır.¹³⁶ Yine Manchou-Qing İmparatorluğu, Cungarya ve İli Vadisi'ne Kensu bölgesinden çeşitli halkları yerleştirmiştir.¹³⁷

Bahavudun'a göre İli Vadisi'nde Han Çinlilerin nüfusu az olup 1862 yılına geldiğinde 1000 kişiye ulaşmıştır.¹³⁸ Manchou-Qing hakimiyeti, Han Çinlileri Doğu Türkistan'a göç ettirmeye lüzum görmemiş ya da Han Çinlilere güvenememiş olmalıdır. Yine Bahavudun'a göre Manchou-Qing İmparatorluğu'nun askerlik için İli Vadisi'ne göç ettirdikleri kişilerin Manchou Tonguz halkları olduğu bilinmektedir. Buğra'nın “Çifin” dediği Çinliler aslında Manchou Tonguz halkları olmalıdır.

Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra İli Askeri Genel Valisi kendi iktidarını ve hakimiyetini güvence altına almak için Manchouların akraba boylarına mensup halkları Manchouriya'daki Liaoning, Heilongjiang ve Jilin bölgelerinden askerlik için İli Vadisi'ne getirmiştir. 8000 Manchou, 1000 Sulun-Dağur, 1000 Şive, 1000 Çahar, 1000 Ulut (Moğol) olmak üzere bu beş milletten toplam 12 bin asker getirmiştir. Askerlerin evlenmesi için de bu kadar kadını beraberinde getirmiştir.

¹³⁴ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 602.

¹³⁵ Buğra, “Çifin”leri şöyle açıklamıştır: Orhun Uygur Devleti 840 yılında yıkıldıktan sonra bir bölük Uygurlar Kensu ve Çin Seddi'nin yakınlarna gelip yerleşmişlerdir. Zamanla Çinlilere asimilasyon olmuştur. Bazı Çin kaynaklarında bunlara “Vahşi Uygurlar”, “Çöl Türkleri”, “Çumuller” ya da “Chai-fi” demiştir. Doğu Türkistan'da bunlar “Çifin” olarak bilinmiştir.

بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 294.

¹³⁶ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 294-303.

¹³⁷ تابىلى، ك. (2006). تىنچىماس ئۇيغۇر دىيارى (Tincimas Uygur Diyarı) (تەرج: ئابدۇرەھمان)، مېيۇنخېن: دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى (Münih)، 91- بەت.

¹³⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 28.

Bunun dışında kendiliğinden gelip yerleşenler de olmuştur. Bu beş millet Manchou-Qing hakimiyetinin İli'deki ordusunun askeri kaynağı ve hakimiyet güvencesi olduğundan onları en mümbit yerlere yerleştirmiş ya da onlar için yeni yerleşim yerleri kurmuştur. İlerleyen zamanlarda bu beş milletin nüfusu çoğalarak 40 bine, daha sonra 57 bine ulaşmıştır.¹³⁹ Bu milletler İli Sultanlığı kurulduktan sonra da Çin'e dönmeden İli'de kalmışlardır. Sadece asker olanlar dönmüşlerdir.

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra burada iktidarını korumak için büyük çapta bir ordu konuşlandırmıştır. İli Vadisi'nde kalan Manchou-Qing askerleri Çin'den ailesi ve çocuklarını beraberinde getirmiş olup geri dönmek için buraya yerleşmişlerdir. Rütbeli askerlerin çoğu Sekiz Tuğlu Ordu'ya mensup Manchoular, az sayıda Moğollar ve Han Çinliler olup, bunlar İli Vadisi'ne geldiğinde ailesi, köleleri ve diğer akrabalarını da yanına almışlardır. Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki çeşitli Manchou ordugahlarında daimî ordu sayısı 11 binden fazladır. Beş kişilik aileden birer asker var olduğu sayılırsa, toplam Manchou sayısı 50 binden fazla olacaktır. Manchoular kendilerini akrabası olan Dağur, Şibe gibi milletlerle, onlara erken tabi olan Çahar Moğollarına güvendiği için onları daimî orduya almışlar ve Doğu Türkistan'a göndermişlerdir. Manchoular, çoğunluğu Dağurlardan oluşan, az sayıda Ilunçun ve İvinkular da bulunan orduya "Solun" adını vererek İli Vadisi'ne göndermiştir. 1764 yılında Çin'den İli Vadisi'ne 1020 asker, ailesiyle beraber 3275 kişi gelmiştir. Bunlarla beraber gelen diğer Şibeler 405 karı-koca; yolda doğan 300 bebek ile İli'ye gelenlerin sayısı toplam 5000 kişiye ulaşmıştır. Bunların çiftçi olduğu dikkate alınarak İli Nehri'nin güneyindeki Batmönkebak (Şimdiki Çapçal ilçesi)ne yerleştirilmiştir.¹⁴⁰

İli Vadisi'ndeki Şibeler, Çapçal'da yoğun olmakla beraber Tokkustara ve Korğas ilçelerinde de az sayıda yaşamaktadır. Onlar tarımla uğraşır, ek olarak besincilik ve balıkçılık da yapmaktadırlar. Buğday ve pirinç ekmekte, kendilerine ait köy ve mahallelerde yaşamaktadırlar.¹⁴¹

Ruslar, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılda, özellikle Ekim İhtilali'nden sonra Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerine gelip yerleşmeye başlamıştır. Bir bölük

¹³⁹ Баһаўдун, ئى.ك.ئە، 2016، 22-21.

¹⁴⁰ بوجۈن، ئى.ك.ئە، 1999، 358-354.

¹⁴¹ شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 605.

Rus tüccar ve çiftçiler XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar İli Vadisi ve Çöçek'in kent ve köylerine yerleşmişlerdir. Bunlar Kril alfabesini kullanırlar ve Rus Ortodoksluğuna tabidirler. Gündelik hayatta Çin dili ve yazısını kullanır. Çoğu tarımla, bir kısmı da ticaretle uğraşmaktadır.¹⁴² Gulca şehrinde Rus Ortodoks kilisesi bulunmaktadır.

1917 yılı İli Vadisi'nin nüfusu hakkında verilen malumatlara göre İli Vadisi'nde %45 Uygur, %25 Kazak ve Kırgız, %11 Kalmak (Moğol), %13 Şibe, %3 Döngen, %2 Çinli, %1 Rus ve Nogay vardır. Bu sayı 1881'de başlanan ve üç yıl süren Uygurların Yedisu'ya göç ettikten sonraki rakamlarıdır.¹⁴³

Şunu açık belirtmek gerekir ki 200 seneden beri İli Vadisi'ne Alteşehir'den Uygur çiftçilerin zorla göç ettirilmelerinin dışında, Çin'in çeşitli bölgelerinden Cuang, Miao, Naşi, Sala (Türk kökenli halk), Dongxiang,¹⁴⁴ Baven, Çavşyen (Kuzey Koreli) vb. halklar yerleştirilmiştir ve halen Çin'den gelmeye devam etmektedirler. Günümüzde İli Vadisi'nde 47 çeşit etnik grup bulunmaktadır.¹⁴⁵

2.3. İli Bölgesi'nin 1864 Yılına Kadarki Siyasi Durumu

Tarihte İli Vadisi, medeniyetlerin buluştuğu tarihi İpek Yolu'nun kuzey kolundaki en büyük, kadim bir bostanlık olup Bronz Çağı'ndan beri insanların yaşam alanı olmuştur. İli Vadisi'nde Saka, Uysun, Hun, Göktürk, Uygurlar gibi kadim Türk halkları yaşamış, siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve önemli medeniyet izlerini bırakmıştır.¹⁴⁶

2.3.1. İli Bölgesi'nin Göktürk Kağanlığından Önceki Siyasi Durumu

İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'ne ait en erken tarihli malumatlar Çin kaynaklarından gelmektedir.¹⁴⁷ İli Vadisi'nde yaşayan halkların en eskilerinden biri Sakalardır. Sakalar, M.Ö. V. veya VI. yüzyıllarda İli Vadisi'ne gelip yerleşmişlerdir. Sakalar kalabalık nüfusa sahip olup çeşitli kollara ayrılmıştır. Onlardan Sivri Kalpaklı Sakalar, Su Kenarındaki Sakalar, Yayladaki Sakalar vb. boyları vardır.

¹⁴² شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى تۈزۈش ھەيئىتى، ئى.ك.ئە، 2005، 607.

¹⁴³ يۇنۇس، ئى.ك.م، 2003، [تارىخ يەتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى تۈزگۈرۈشلەر](http://uyghur-archive.com) (uyghur-archive.com).

¹⁴⁴ Döngenlerin bir boyu olarak bilinse de aslen Çin'deki Müslüman Moğol azınlık halktır.

¹⁴⁵ مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.م، 2010، [ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى - ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى](http://uyghur.com) (uyghur.com).

¹⁴⁶ مۇھەممەت، ئى.ك.ئە، 2008، 6.

¹⁴⁷ بارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 1.

1983 yılında İli'nin Künes ilçesi Künes Nehri'nin güney kıyısında yapılan arkeolojik buluntulardan İli Vadisi'nde yaşayan Sakaların Sivri Kalpaklı Sakalar olduğu ortaya çıkmıştır. "Han Yıllığı, Batı Yurt Tezkeresi"nde Tohrilerin Saka yurtlarını istila ettiğini, Sakaların Pamir Dağlarını geçip güneye indikleri kaydedilmiştir.¹⁴⁸

"Han Yıllığı"nda "Tohriler Hunlara yenildi, onlar batıdaki Sakalara saldırdı. Sakalar güneye doğru uzaklara göç etti. Tohriler onların yerlerine yerleştiler." şeklinde bilgi vermektedir. Bu olay M.Ö. III. yüzyılda vuku bulmuştur. Çok geçmeden önce Kensu bölgesinin batısında yaşamakta olan Uysunlar, Hunların desteğini alarak Tohrilere saldırarak onları yerlerinden sürmüştür ve onların topraklarına yerleşerek tarihteki "Uysun Devleti"ni kurmuştur.¹⁴⁹ Bundan dolayı Uysunlara Sakalar ve Tohrilerin neslinden olanlar da karışmıştır. Çin yıllıkları Uysunlar hakkında, "Uysunların Begi Künbeg Kızıl Kurğan'da (قزىل قورغان) oturur. Uysunlar tarım, bağ bahçe işleri ile uğraşmazlar; su, otlak peşinde göçebe hayat yaşarlar, kültürleri Hunların kültürüne benzer." şeklinde bilgi vermektedir.¹⁵⁰

Milattan 176 yıl önce Batur Tanrikut'un¹⁵¹ (Metehan) oğlu Sağ Kol Bilge Han, isyan eden Ulu Tohriler üzerine aniden baskın yaparak onları cezalandırmıştır. Bu cezalandırma sonucu Ulu Tohriler, Hunlar tarafından öldürülmüş hanlarının eşi önderliğinde batıya doğru göç etmiştir. İli Vadisi'ne gelip buradaki Uysunları yurtlarından kovarak kendileri yerleşmişlerdir. Ancak Ulu Tohriler, İli Vadisi'nde 25 yıl kalabilmiştir. Milattan 150 yıl önce Uysunlar, Hun Tanrikutu Kün Han'ın desteğiyle Ulu Tohrileri İli Vadisi'nden sürerek kendileri tekrar yerleşmişlerdir.¹⁵²

İlk başta Hunlardan yardım alan Uysunlar, kısa zamanda güçlenerek Hunlara karşı baş kaldırmış ve kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır. Çin kaynaklarına göre Uysunlar, Türklerin ecdadıdır. İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'nde göç ederek yaşamışlardır. M.Ö. 105 yılına doğru Çin elçisi Chang-Ch'ian, Uysunlara gelip onların doğruya doğru göç etmesini yani Çin'e daha yakın yerlere gelmesini ve ittifak kurarak Hunlara karşı birlik olmayı istemiştir. Ama Uysunlar bu teklifi kabul

¹⁴⁸ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، (1992). شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى (Xinjiang'in Yerli Tarihi)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (Ürümçü)، 15-16-بەتلەر.

¹⁴⁹ مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.م.، 2010، ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى – ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى (uygur.com).
¹⁵⁰ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 16.

¹⁵¹ Uygurca kaynaklarda Batur Tanrikut (باتۇر تەڭرىقۇت) olarak geçmektedir.

¹⁵² ئالماس، ئى.ك.ئە.، 1989، 20-21.

etmemiştir. İlerleyen süreçte Uysun hakanı Çin prensesiyle evlenmiştir. Böylece Uysunlarla Çinliler akrabalık kurmuştur. M.Ö. 71 yılında Uysun hükümdarı Unğumi, Çin kralıyla birleşerek Hunlara karşı saldırı düzenlediği anlatılmaktadır. Bu saldırıda Hunlar büyük zayıat vermiştir.¹⁵³ Uysunlar göçebe hayvancılık yanında tarım ve zanaat ile de uğraşmışlardır. Uysunların “tulpar (تولپار)” dedikleri atlarının ünü her yeri sarmıştır. Hunlar ve Çin’in Han Hanedanı’nın dikkatini çekmiş olduğundan birçok savaşa da bu atlar neden olmuştur.¹⁵⁴

IV. yüzyılın başında doğuda Hunları yok eden Siyanpiler, Uysunların yerlerini işgal etmişlerdir. Bu işgal IV. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. IV. yüzyılın sonundan itibaren Curcanlar, Orta Asya’da güçlenerek Uysunların topraklarını da kendilerine katmıştır. Curcanların hücumları neticesinde İli Vadisi’nin ovalarında yaşayan Uysunlar, Tanrı Dağlarına göç etmek zorunda kalmıştır. 436 yılına geldiğinde Uysunlara Çinliler elçi heyeti göndermiştir. Bu olaydan sonra Uysunlar tarihte müstakil bir halk olmaktan çıkmıştır.¹⁵⁵

M.Ö. II. yüzyılda Tanrı Dağı’nın kuzey bölgesinde yani İli Vadisi’nde Asiyu, Oğuz, Arkakus hanlıkları hüküm sürdüğü bilinmektedir.¹⁵⁶

M.Ö. III. yüzyıldan itibaren “Çin Yıllıkları”nda adı geçmeye başlayan, Uygurların ecdadı olan Batı Turalar, Cungarya Havzası yani İli Vadisi, İrtiş Nehri kenarları ve Yedisu Bölgesi’ne kadar olan yerlerde yaşamışlardır. Araştırmalara göre Turalar, milattan çok öncelerde de Cungarya bozkırlarında yaşamışlardır. 487 yılında Doğu Turalar, Avarların saldırılarından kaçarak, 120 bin haneyle batıya doğru göç ederek Cungan Bozkırlarına, İli Vadisi’nin doğu kısmına gelip Tanrı Dağlarının kuzey ve güney bölgelerinde yaşamakta olan kardeşleri Batı Turalar ile birleşerek “Yüksek Arabalılar Hanlığı (ئېگىز ھارۋۇلۇقلار خانلىقى) (Kankıl Hanlığı)”nı kurmuştur. Bu Uygur devleti 60 yıl ayakta kalmıştır.¹⁵⁷

¹⁵³ بارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 7-1.
¹⁵⁴ بايتور، ئە، سىدىق، خ. (1999). «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى (Xincang’daki Milletlerin Tarihi)»، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 177-بەت.

¹⁵⁵ بارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 11.

¹⁵⁶ بوچۈن، بېگخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 29.

¹⁵⁷ ئالماس، ئى.ك.ئە، 1989، 17-20.

Uygurların ecdadı olan Kangkılar, M.S. IV. yüzyılda oldukça güçlendiği sıralarda İli Vadisi de onların hakimiyet alanlarına girmiştir.¹⁵⁸

2.3.2. İli Bölgesi'nin Göktürk Kağanlığı Dönemi ve Sonrası Siyasi Durumu

Göktürk hakanı Mukan Kağan, amcası İstemi Yabğu'yu 100 bin kişilik orduyla batıya göndermiştir. İstemi, batıya yönelerek Uysunların yurdu olan İli Vadisi ve diğer yerleri ele geçirmiştir. Böylelikle İli Vadisi, Göktürk topraklarına katılmıştır.¹⁵⁹ İstemi, Uysun topraklarını ele geçirdikten sonra, İli Nehri'nin yukarı kısmı olan Künes Nehri kıyısına saray yaptırarak, buradan hükümdarlığını yürütmüştür. İstemi Yabğu'nun oğlu Tarduş Kağan, "Batı Türk Hakanlığı"nı kurmuştur.¹⁶⁰ Diğer kaynakta İstemi Yabğu, Tikes Nehri kıyısına yerleşmiştir.¹⁶¹

Göktürk Kağanlığı, Batı ve Doğu Türk Kağanlığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı Türk Kağanlığı'nın merkezi İli Vadisi olmuştur. İli Vadisi, Türk halklarının hükümlerlik tarihinde fevkalade önem teşkil etmiştir.¹⁶²

Batı Türk Kağanlığı'nın kağanı İl Bilge Şıküy Kağan tarafından yabgu seçilen Aşinsa Kuli (Asna Alp),¹⁶³ Kağanla anlaşamayınca 3000 kişilik boyunu peşine takarak Tang Hanlığı'na sığınmıştır. Aşinsa Kuli, Chang'an (Tang Hanlığı'nın payitahtı)'a gelip Tang Hanı Tang Taizong'un huzuruna kabul edilmiştir. Tang Hanı, Aşinsa Kuli'ne Kahraman Şövalye Sol Kanat Baş General (شیرمست چمژمنداز سول قانات) (بەشبالىق) Bağa Kalesi'nde¹⁶⁴ (باغا كەلىسى) vermiş, Beşbalık'daki ünvanı vermiş, Beşbalık'daki

¹⁵⁸ يۇلغۇن، ن. م. (2005). *تارىخىمىزدىكى خاقانلار (Tarihimizdeki Hakanlar)*، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 54-بەت. ئۇردۇن، ئا. (2001). *غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش (Garbi Yurdun Tarihi ve Medeniyeti Haqqında Araştırma)*، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 86-بەت.

¹⁵⁹ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە.، 2005، 72. ¹⁶⁰ مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.م.، 2010، *ئىلىنىڭ قەدىمكى تارىخى – ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى (uygur.com)*.

¹⁶¹ ئالماس، ئى.ك.ئە.، 1989، 182.

¹⁶² بارتول، ئى.ك.ئە.، 2000، 14.

¹⁶³ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە.، 2005، 73.

¹⁶⁴ Doğu Türkistan'daki Cimsar ilçe merkezinden yaklaşık 20 km uzaklığında bulunan tarihi bir şehirdir. Bışbalık, Beşbalık (Beş Şehir) şeklinde yazılmaktadır. Bu şehri Uygurlar 1300 yıl önce inşa etmiştir. Hun İmparatorluğu'ndan önce bu şehirde Kankıl Hanlığı kurulmuştur. Daha sonra İdukut Uygur Hanlığı'nın önemli siyasi merkezi haline gelmiştir. Moğollar döneminde de bu şehir önemini kaybetmeden önemini korumuştur. Çağatay hanlarından Mahmut Han, Beşbalık'ı payitaht yapmıştır. Onun ölümünden kısa süre sonra, payitaht Çağatay Hanlığı'nın asıl payitahtı Almalık'a taşınmıştır. Siyasi karmaşalardan dolayı Beşbalık terk edilmiştir. Günümüzde harabe halinde bulunmaktadır.

ئۇردۇن، ئى.ك.ئە.، 2001، 271-274.

(بەشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى) Beşbalık Tutuk Mahkemesi) kurarak, Aşina Kuli'ni “Tutuk Begi” yapmıştır.¹⁶⁵

Tang Hanlığı'na sığınan Aşina Kuli, 650 yılına gelindiğinde Çin'den destek alarak İl Bilge Şıküy Kağan'a saldırmıştır. Kağan'ı yenerek onun toprak ve ahalisini kendine katmıştır. O, Kaş Nehri ve Binlak (Gulca)ı merkez edinerek Batı Türk Kağanlığı'nı tekrardan birleştirmiş ve kendini “İşbara Kağan” ünvanıyla Batı Türk Kağanlığı'nın kağanı ilan etmiştir.¹⁶⁶

657 yılında Tang Hanlığı, Sudingfang'i baş komutan seçerek, Uygurların süvari ordusuyla birlikte İşbara Kağan üzerine göndermiştir. İşbara Kağan, Tang-Uygur süvari ordusuyla savaşa da sonunda yenilip kaçmak zorunda kalmıştır. Arkasından kovalayıp İşbara Kağan'ı yakalamış ve Tang sarayına esir olarak göndermiştir. Böylelikle Batı Türk Kağanlığı tamamen işgal edilmiş ve Tanrı Dağı'nın kuzey bölgesinde Türk kabileleri yaşayan yerlerde, onların topraklarını yönetmek için, Isık Göl Korukçubeg Mahkemesi (ئىسسىق كۆل قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى) ve Balkaş Kurukçubeg Mahkemesi'ne (بالقاش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى) bağlı altı Tutuk Mahkemesi kurulmuştur.¹⁶⁷

659 yılında Tang Hanlığı, Batı Türk Kağanlığı'nı ortadan kaldırmış ve Batı Türk Kağanlığı'nın topraklarını işgal etmiştir. Kısa süre sonra Türgişler güçlenerek İli Vadisi'ni ele geçirip 690 yılında Türgiş Hanlığı'nı kurmuştur.¹⁶⁸ Bu hanlığın merkezi iki yerde olup biri Çu Nehri'nin kıyısındaki Suyab (Tokmak) şehri, diğeri ise İli Nehri'nin kenarındaki Künes şehri olduğu bilinmektedir.¹⁶⁹

Batı Türk Kağanlığı, Tang Hanlığı'na yenildikten sonra, Doğu Türkistan'daki topraklarını Tang Hanlığı'na bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak, Tang Hanlığı, bölgeyi doğrudan kendi yönetimi altına almak yerine, Batı Türk Kağanlığı'nın eski yöneticilerini kullanarak bir idari yapı oluşturmuştur. Bu idari yapının önemli bir parçası da bölgenin çeşitli yerlerinde kurulan idari mahkemelerdi. Bu mahkemeler, bölgenin yerli halklarının hukuki sorunlarını çözmek ve bölgeyi askeri olarak

¹⁶⁵ بوچۈن، بىگخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 104-105.

¹⁶⁶ بۇلغۇن، ئى.ك.ئە، 2005، 92.

¹⁶⁷ بوچۈن، بىگخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 105-107.

¹⁶⁸ بايتۇر، سىدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 360-361.

¹⁶⁹ Çakan, V. A. (2019). Orta Asya Türk Tarihine Giriş, a Kitap Yayınları, Ankara, 341.

yönetmek için kurulmuştur. Mahkemelerin başkanları, genellikle Batı Türk Kağanlığı'nın eski yöneticilerinden seçilmiştir. İli Vadisi'nde de bu dönemde birkaç askeri mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemelerden biri, İli Nehri kıyısında kurulan Zeysan Dudu¹⁷⁰ Mahkemesi'dir (زميسان دۇدۇ مەھكىمىسى). Bu mahkeme, Türgişlerden Alişlar kabilesinin hukuki sorunlarını çözmekle görevlendirilmiştir. Diğer bir mahkeme ise, İli Nehri yakınlarında kurulan Tuz Göl Dudu Mahkemesi'dir. Bu mahkeme, Kulug Uykul (كۈلۈگ ئۆيگۈل) kabilesinin hukuki sorunlarını çözmekle görevlendirilmiştir.¹⁷¹

Tang Hanlığı, İli Vadisi'ni işgal ettikten sonra da İli Vadisi'nde Batı Türk Kağanlığı'nın ahalisi olan Türkler ve Uygurlar yaşamıştır. Bu dönemde İpek Yolu'nun kuzey kolunun İli Vadisi'nden geçmesiyle birlikte bu yerlerde ekonomik yükseliş ve medeniyette ilerleme olmuştur.¹⁷²

Tang Hanlığı, Uygurların gücünden istifade ederek Batı Türk Kağanlığı üzerinde başarılar elde etmiş olup Batı Türk Kağanlığı topraklarında kendi hakimiyetine bağlı bir sürü idari ve askeri kurumlar kurmuştur. Bu kurumların başlarına kendi hakimiyetini kabul eden Türk Beglerini koymuş ve böylelikle Orta Asya'daki halkları kendi itaati altına almak istemiştir. 657 yılında esir edilen Asina Alp'tan sonra gelen kağanlardan sadece ikisi (704'ten 711'e kadar yedi yıl) Tang Hanlığı'na bağlılık göstermiştir diğerleri bağımsızlığını korumuştur. 711'den 742 yılına kadar Batı Türk Kağanlığı'nın başını Türgişler çekmiştir. Ondan sonra kağanlık tekrar Aşina soyundan olanların eline geçmiştir. Tang Hanlığı, Batı Türk Kağanlığı'nı tamamen ele geçirememiştir. 751 yılında vuku bulan Talas Savaşı'nda, Gaoxianzhi komutanlığındaki Çin ordusu tarumar olmuş, sağ kalan 3000 civarındaki askerleriyle Çin'e kaçmıştır. Talas Savaşı mağlubiyetinden sonra Orta Asya'daki Çin tesiri tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁷³

Buğra'ya göre, sekiz senedir Çin istilasından kurtulmaya çalışan Türkler, Talas Savaşı'nda saf değiştirerek Tang komutanı Gaoxianzhi'yi ağır yenilgiye uğratmıştır. Gaoxianzhi, hayatta kalan askerleriyle Çin'e kaçmış, yenilgisinden dolayı Tang

¹⁷⁰ Vali.

¹⁷¹ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، (1984). شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى 1 (Xingang'in Kısa Tarihi) (ترج: مۇئەللىپ، ئۆتكۈر، نا، رۇي، خ)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 185-بەت.

¹⁷² مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.م.، 2010، ئۇيغۇر تارىخى - ئۇيغۇر تۈرى ئارخىپلىرى (uygur.com).

¹⁷³ ئالماس، ئى.ك.ئە.، 1989، 228-229.

Han'ı ona ölüm cezası vermiştir. Tang ordusunu yenilgiye uğratmada büyük katkısı olan Karluk askerleri olmuştur. Çinliler bu mağlubiyetten sonra 1000 yıl Çin Seddi'nin dışına çıkamamıştır. 1759 yılına geldiğinde Manchou-Qing İmparatorluğu Cunganları yenerek İli Vadisi ve Tarım Vadisi'ni işgal etmiştir.¹⁷⁴

628 yılında Batı Göktürklerin tebaası olan Karluklar isyan etmiştir. Bu isyan sonucu Batı Göktürk ülkesinde kargaşa çıkmış ve asayiş bozulmuştur. Daha sonra Batı Göktürk Kağanlığı, Sadaklılar (ساداقلقار) (Yaylılar) ve Tuğluklar (توغلوقلار) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁷⁵ 704 yılına geldiğinde Aşina Hidayet (Aşina Huai-tao) Kağan, Çinlilere karşı Tibetlerle birleşerek bölünmüş on kabileyi birleştirmiştir.¹⁷⁶

Türgişler, Göktürk ittifakını oluşturan on kabileden biri olup VII. yüzyılın ortalarında Tubal (توبال) ve Irtiş Nehirlerinin yakınlarındaki yaylalarda yaşamıştır. Sonralardan Isık Göl'ün doğusuna İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'ne gelip buraları mekân edinmiştir. Türğişlerden adı Öçala, ünvanı Bağaterkan olan han dağınık bulunan kabileleri toparlayıp 690 yılında hanlığını ilan etmiştir. “Qing İmparatoru'nun Yardımcısı” ünvanıyla Batı Türk Kağanlığını yönetmekte olan Koşalu (Aşina Hidayet)i yenerek Çin'e kovmuştur. Öçala Bağaterkan'ın payitahtı iki yerde olup biri Tokmak şehri, diğeri İli'nin kuzeyindeki Künes şehri olmuştur. Türk Kutluk Devleti (İkinci Göktürk Kağanlığı) kurulduktan sonra, 699 yılı Kapağan Kağan Türğiş Devleti'ni ele geçirmiş, buralardaki Çin varlıklarını sona erdirmiştir. Kapağan Kağan oğlunu yabgu ünvanıyla devletin batı kısmını yönetmeye bırakmıştır. Kapağan Kağan'ın saltanatını kabul eden Öçala Bağaterkan, Türğişlerin hükümdarı olarak kalmıştır.¹⁷⁷

2.3.3. İli Bölgesi'nin Uygurlar Dönemi Siyasi Durumu

Karluklar da Türğişler gibi Göktürklerin bir boyu olup aslen Altay Dağlarının batısında yaşamışlardır. Batı Türk Kağanlığı taht kavgalarına girdiği dönemlerde Karluklarda tedricen güçlenmiş ve Cungarya Havzası, Beşbalık çevreleri, İli Nehrinin doğu taraflarına kadar yayılmıştır. Kendi hükümdarlarını “Yabgu (يابغو)”

¹⁷⁴ یوغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 111.

¹⁷⁵ Çakan, a.g.e., 2019, 227.

¹⁷⁶ Barthold, V.V. (2020). *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma* (Çev: Aslan, İ.), Post Yayınları, 106.

¹⁷⁷ یوغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 89-بەت.

diye adlandırmaya başlamıştır. Karluklar Bulak, Çiğil ve Tohsi diye üç boya ayrılmıştır. Bulak boyu Ülüngür Gölü ve Zaysan Gölü arasında; Çiğil boyu Ülüngür Gölü'nün batısında ve Yedisu bölgesinde, İli Nehri yakınlarında; Tohsi boyu Tarbağatay Dağları ve İli Vadisi'nde Türgişlerle komşu yaşamışlardır. 742 yılına gelindiğinde Uygur, Basmil ve Karluklar ittifak halinde birleşme hanlık kurmuştur. Karluklar, bir müddet Uygurlara ve Tang Hanlığı'na tabi olarak yaşamıştır. Talas Savaşı sırasında Tang Hanlığı ordusunda yer alan Karluklar, Çinlilerin onları aşağılaması ve hor görmesi sonucu İslam ordusu tarafa geçerek Tang Hanlığı'nın yenilip Çin'e çekilmesini sağlamıştır. 766 yılında Balasağun şimdiki Çu Nehri yakınlarındaki Tokmak şehri yakınlarında) şehrini ele geçirerek Karluk Yabguluğunun kurmuştur. Yabguluk kurulduktan sonra kısa sürede gelişme göstermiştir. Çünkü Yedisu Bölgesi, İli Vadisi, Talas ve Çu Vadisi gibi geniş yayla ve mümbit ovalara sahip olması, yerleşik hayata geçip tarımla uğraşması onların gelişmesindeki önemli faktör olmuştur. Karluklar, IX. yüzyılın başlarında Orhun Uygur Kağanlığı ile uzlaşarak tabiiyetini bildirmiştir. IX. yüzyılın ilk çeyreğinde Orhun Uygur Kağanlığı'ndaki bazı Uygur boyları batıya gelip Karluklarla bir arada yaşamaya başlamıştır. 840 yılında Orhun Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra Pantikin, maiyetindeki halkı ile batıya gelip buradaki Karlukların nüfuzu altındaki yerleri ele geçirmiştir. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Kaşgar çevresinde yaşayan Yağmalar güçlenerek Karlukların yerini almıştır. 870 yılına geldiğinde Karluklar, Karahanlıların bir boyu olarak varlığını devam ettirmiştir.¹⁷⁸

Kutluk Bilge Köl Kağan, Orhon Uygur Kağanlığı'nın kağanı olduktan sonra diğer Türk boylarını birleştirmek için oğlu Moyunçor ile seferlere çıkmıştır. Başarılı seferleri sonucu toprakları genişlemiş, İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'ni de Orhun Uygur Kağanlığı topraklarına katılmıştır. Moyunçor Kağan Abidesinde, Karlukları nasıl tarumar ettiği, onları kendine bağladığı da dile getirilmiştir.¹⁷⁹ Orhun Uygur Kağanlığı'nın güçlendiği dönemlerde batıda İli Vadisi, Çu Vadisi ve Fergane Vadisi Uygur Kağanlığı'nın topraklarına katılmış ve buralarda yaşayan Türk halkları da itaat etmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Байтұр, Сидық, Ұ.К.Ә., 1999, 370-379-беттер.

¹⁷⁹ Юлғұн, Ұ.К.Ә., 2005, 114-119-беттер.

¹⁸⁰ Ғалмас, Ұ.К.Ә., 1989, 239-бет.

2.3.4. İli Bölgesi'nin Karahanlılar (Hakaniye) Dönemi Siyasi Durumu

Hakaniye Devleti¹⁸¹ diğer adıyla Karahanlılar Devleti'nin toprakları Tarım Vadisi'nin orta ve batı kısmını, İli-Binlak Vadisi, Balkaş Gölü'nün güneyi (Yedisu Bölgesi), Çu Vadisi, Isık Göl çevresi ve Maveräünnehir'in doğusunu kapsamıştır. Bu bölgelerde Uygur, Yağma, Karluk, Çiğil, Çumul, Oğra-Çaruk, Oğuz, Türkiş ve bazı Soğotlar yaşamıştır. Uygurların bu devletin hükümdarları “Tavğaç Buğrahan”, “Melikül Meşrik ve Çin”¹⁸² ünvanlar ile tanınmıştır.¹⁸³

Hakaniye Devleti'nin kurucusu Köl Bilge Kara Han (Bukahhan) tahta çıktıktan sonra Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Karlukların yaşadığı Yedisu Bölgesi ve İli Vadisi'ni de hakimiyeti altına almıştır.¹⁸⁴

Satuk Buğra Han döneminde Yedisu Bölgesi ve Balkaş Gölü civarındaki isyan eden Yağmaların isyanı bastırılarak, İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve güneyindeki bölgelere olan hakimiyetini pekiştirmiştir.¹⁸⁵

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre, Hakaniye ordusu gemi ile İli Nehri'ni geçip İdukut Uygurları tarafına yürümüş, Uygurlarla savaşarak Binlak ilini almıştır.¹⁸⁶ O dönemde İli Vadisi'nin İdukut Uygur Hanlığı'na ait olduğu sonradan Hakaniye Devleti'ne tabi olduğu görülmektedir.

Karahanlı Komutanı Arslan Tıkin Gazi, 40 bin kişilik Karahanlı ordusuyla İli Nehri'ni gemilerle geçip, İdukut Uygur Hanlığı'nın komutanı Böke Budraç'ın 700 bin kişilik İdukut Uygur ordusunu yenilgiye uğratmıştır.¹⁸⁷ Minlak şehrini ele geçirmiştir. Hakaniye ordusu İli Nehri ve İmil Nehri'ni geçerek, Tanrı Dağlarının kuzey eteğinde İdukut Uygur Hanlığı ile savaşarak bölgede üstünlük elde etmiştir.¹⁸⁸

Satuk Buğra Han vefat ettikten sonra yer yer isyan hareketleri olmuştur. Satuk Buğra Han'dan sonra oğlu Musa Buğra Han, isyan eden İli Vadisi'ndeki Uygurların

¹⁸¹ Uygurca kaynaklarda Karahanlılar, Hakaniye Devleti (خاقانییه دۆلیتی) olarak geçmektedir.

¹⁸² Doğunun ve Çin'in Hükümdarı.

¹⁸³ نۇرھاجى، ھ.، گوگۇاڭ، چ. (1995). شىنجاڭ ئىسلام تارىخى (Xinjang İslam Tarihi)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 34-35-بەتلەر.

¹⁸⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 130-بەت.

¹⁸⁵ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە، 2005، 175-بەت.

¹⁸⁶ قەشقۇرى، م. (1984). تۈركى تىللار دىۋانى 3 (Divan-ı Lügati-t Türk 3) (نەش. تەي.: ئابباس، ئا، ئۆتكۈر، ئا، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 324-بەت.

¹⁸⁷ قەشقۇرى، ئى.ك.ئە، 1984، 3، 314.

¹⁸⁸ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە، 1990، 176.

üzerine Alp Tıkin Gazi (Ebu Nasır Samani'nin oğlu Abdulfettah)yi gönderip onların isyanını bastırmasını emretmiştir. İli Nehri'nin kuzeyindeki Binlak şehrini fethetmiş ve tapınakları (puthane) yıktırması, Budist Uygurları Binlak şehrinden kovarak yerlerine Müslüman Uygurları yerleştirmiştir. Hakaniye Devleti'nin toprakları genişleyince yarı özerk statüsünde olan “İlighanlık” kurulmuştur. Şimali İlighan, Kaşgar'daki büyük hakan adına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki ve İli Vadisi'ndeki Türk hanlıklarını idare etmiştir.¹⁸⁹

II. Harun Buğrahan ünvanını alan Hasan bin Süleyman (1075-1102 yılları arasında hüküm sürmüştür) ilk olarak İli Vadisi ve İmil Nehri Vadisi'ndeki bölgelere sefer yaparak buralarda silah gücüyle İslam dinini yaymaya çalışmıştır.¹⁹⁰

1018 yılında Kara Hıtaylar (Kıtanlar), 100.000 askerle Hakaniye Devleti'nin sınırlarına saldırmaya başlamıştır. Kuzeyde Altay'a doğru ilerleyerek İki Ögüz (İmil ve İrtiş nehirlerinin adı ve Çöçek ve Altay bölgesi kastedilmiştir)i işgal ederek ilerleyip Binlak'i da işgal etmeye çalışmıştır. Buna karşı Şimali İlighan I. Tuğanhan, Kara Hıtaylara karşı savaşmış ve onları sınırından kovmuştur. Kara Hıtayların çoğunu öldürmüş ve 10.000'e yakınıni esir almıştır. Böylelikle Kara Hıtaylar uzun zaman Hakaniye Devleti'ne vergi vererek yaşamıştır. 1125 yılına gelindiğinde Çin'deki Kara Hıtay Devleti, Curcutlar (Khin Hanlığı 金朝) tarafından ilhak edildikten sonra Hakaniye Devleti'ne sığınmıştır. Hakaniye Devleti onların İmil (Çöçek) Bölgesi'ne yerleşmesine izin vermiştir. Bu dönem Hakaniye Devleti'nin zayıfladığı döneme denk gelmiştir. Kara Hıtaylar kısa sürede bir hanlık kurarak İmil şehrini payitaht yapmış, Hakaniye Devleti'ne isyan bayrağını kaldırmıştır.¹⁹¹

10. yüzyılın başında Kara Hıtaylar Kuzey Çin'de, doğuda Ulu Okyan (Büyük Okyanus)den batıda, Tanrı Dağlarına kadar olan geniş coğrafyada Kara Hıtay devletini kurmuştur. Çinliler bunlara “Liao Hanlığı 辽朝” adını vermiştir. 1125 yılında Tonguslardan olan Curcutlar, Kara Hıtay devletini yıkınca, Kara Hıtaylar batıya doğru göç ederek Hakaniye Devleti'ne sığınmış, Hakaniye Devleti onlara yaşaması için yer göstermiştir. Onların ilk yerleştiği yer Çöçek olmuştur. Sonradan

¹⁸⁹ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 133-144.

¹⁹⁰ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە، 2005، 186-187.

¹⁹¹ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 169.

dağılarak İli Vadisi, Yedisu Bölgesi'ne de yayılmıştır. Kara Hıtaayların Orta Asya'da kurduğu bu devlete Çinliler, "Batı Liao Hanlığı 西辽朝" demiştir. Kara Hıtaaylar, zayıflamış olan Hakaniye Devleti'ne saldırarak başarılar elde etmiştir. Kara Hıtaaylar, 1141 yılında Selçuklu Sultanı Sancer ile Katvan Yaylası'nda savaşp Selçukluları da yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Kara Hıtaaylar, Tanrı Dağlarının kuzeyini, İli Vadisi'ni, Yedisu Bölgesi'ni işgal etmiştir. Ama buradaki Hakaniye sülalesinden gelen İlighanlar ve diğer yerel yöneticiler varlığını Kara Hıtaaylara bağlı olarak sürdürmüştür. 1211 yılında İli Vadisi'nin kuzeyinde Cengiz Han'ın noyanlarından biri olan Kubilay'ın emri altındaki Moğol kıtası görünmüştür. Hakaniye İlighanı Arslan Han, Kara Hıtaayların Kayalık¹⁹² (قايالوق) şehrindeki şahna¹⁹³ (شاهنا) ünvanı taşıyan naibini öldürterek Cengiz Han'a bağlılığını ilan etmiştir. İli Vadisi'nde Uzar adındaki yönetici Almalık şehrinde Tuğrul Han ünvanıyla yerel hakimiyet kurmuş olup sonradan Cengiz Han'a bağlandığını ilan etmiştir. Bu vesile ile İli Vadisi, Cengiz Han'ın imparatorluğuna katılmıştır.¹⁹⁴

Aslında Kara Hıtaayların son dönem hükümdarları İslam dinine ve Müslümanlara olumlu yaklaşımlarda olmuştur. Bu dönemde, Hakaniye Devleti'nin etki alanlarında İslam dini etkili hale gelmiştir. Tanrı Dağı'nın kuzeyinde Kayalık ve Almalık şehirlerini merkez alan Müslüman vassal devletler meydana gelmiştir.¹⁹⁵

2.3.5. İli Bölgesi'nin Moğollar Dönemi Siyasi Durumu

1211 yılından önce Almalık şehrinde yeni bir yerel hanlık ortaya çıkmış ve XIV. yüzyılın başına kadar varlığını Moğollara bağlı olarak sürdürmüştür. Uzar Tuğrul Han, Cengiz Han'a bağlılığını ilan ettikten sonra Nayman Hanı Küçlük onu bir av sırasında yakalayıp öldürmüştür. Uzar Tuğrul Han'ın eşi ordusunun başına geçerek, Moğol ordusu yardıma gelene kadar Küçlük'ün ordusunu Almalık şehrine girmesini engellemiştir.¹⁹⁶

¹⁹² İli Vadisi'nde bulunan, Almatı yakınlarındaki tarihi bir şehir.

¹⁹³ Kara Hıtaayların kendilerine bağlı bulunan yerel hükümdarların yanına gönderen ve orada kalan naibin unvanıdır. Şahna (شاهنا) veya Şavkım (شاوکیم) denilmiştir.

نوردون، ئى.ك.ئە، 2001، 58-بەت.

¹⁹⁴ Barthold, a.g.e., 2020, 122-130. 62-48, 2000، ئى.ك.ئە، بارتولد.

¹⁹⁵ نۇرھاجى، گوگواڭ، ئى.ك.ئە، 1995، 98-99.

¹⁹⁶ بارتولد، ۋ.ۋ. (2010). ئون ئىككى لېكسىيە (On İki Ders) (تەرج: ئۇيغۇر س.). مللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 237-238-بەتلەر.

Uzar, Almalık şehrini merkez edinmiş, kısa sürede çevredeki şehirleri ele geçirerek bölgede hakimiyetini tesis etmiştir. Daha sonra Kara Hıtlaylara tabiiyetinden ayrılarak Cengiz Han'ın hakimiyetini tanımıştır. Uzar Han, Cengiz Han'ın emriyle, büyük oğlu Cuci ile akrabalık bağı kurmuştur.¹⁹⁷

Kara Hıtlay Hanlığı'nı ele geçiren Nayman Şehzadesi Küçlük, Cengiz Han'a bağlılığını ilan eden Almalık hükümdarı Uzar Tuğrul Han'ı cezalandırmak için birkaç kez ordu gönderse de başarılı olamamıştır. Sonunda Uzar Tuğrul Han'ı av sırasında esir almıştır. Küçlük, onu zincirleyerek Almalık şehrinin surları önüne getirerek sur içindeki halkı teslim olmaya zorlamıştır. Almalık ahalisi sur kapılarını kapatıp Nayman ordusuyla savaşmıştır. Nayman ordusu, Moğol ordusunun yardımı gelmekte olduğunun haberini alınca endişeye kaplanmışlardır. Küçlük, dönüş yolunda Uzar Tuğrul Han'ı öldürmüştür. Cengiz Han'ın emriyle Uzar Tuğrul Han'ın oğlu Sığınak Tıkin Almalık hükümdarı ilan edilmiştir. Sığınak Tıkin, Cengiz Han'a bağlı olarak İli Vadisi'ni yönetmiştir. Cengiz Han, Kayalık ve Almalık şehrine sadece Moğol Hükümdarına vekaleten bir daruğaç¹⁹⁸ (دارۇغاچ) göndermiştir.¹⁹⁹

XIII. yüzyılda Cürcit Hanlığı'nın Doğu Türkistan'a gönderen elçisi Wugusuo'nun verdiği bilgiye göre, Moğollar döneminin ilk zamanlarında İli Vadisi'nde Uygurların kültürünü ve medeniyetini kabul eden az sayıda Kara Hıtlaylar kalmıştır.²⁰⁰

Günümüzde Korğas yakınlarında kalıntısı olan Almalık şehir hakkındaki bilgiler, birçok tarihi eserde ve seyahatnamelerde geçmektedir. Bu şehrin ne zaman yakılıp yıkıldığı şimdilik net bilinmemektedir. V. yüzyıldan beri varlığı bilinen Almalık şehrinin 25 km²lik daireyi kapsayan bu şehrin içinden su kanallarının geçtiğinden, arıklarda suların katığından, meyveli bahçeler ve üzüm bağlarından, yüksek evlerinin bulunduğundan bahsedilmiştir.²⁰¹

Cengiz Han, ölmeden önce imparatorluk topraklarını dört oğluna suyuğal olarak paylaşmıştır. İli Vadisi, Çağatay Han'ın payına düşmüş olup sonradan

¹⁹⁷ نۇر ھاجى، گوگۇاڭ، ئى.ك.ئە، 1995، 100-101.

¹⁹⁸ Temsilci.

¹⁹⁹ نۇر ھاجى، گوگۇاڭ، ئى.ك.ئە، 1995، 103-108.

²⁰⁰ ئېلى، ي. (2002). XVII-XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى (XVII-XVIII Asırlarda Uyğurlar la Cungarların Münasebeti)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 157-بەت.

²⁰¹ يۇنۇس، ئى.ك.م، 2003، [تارىخ يەتلىرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگۈرۈشلەر](http://uyghur-archive.com) (uyghur-archive.com)

kurulan Çağatay Hanlığı'nın payitahtı Almalık şehri olmuştur. Ancak Moğollar göçebe yaşıntısından dolayı şehir merkezinde kalmadan şehir yakınındaki Kuyas denilen yere yerleşmiştir. İlerleyen süreçte İli Vadisi, Çağatay soyundan gelen şehzadelerin taht kavgasına sahne olmuş, güçlü hanların döneminde İli Vadisi gelişmiş, bayındırlık faaliyetlerinde bulunulmuştur. İli Vadisi çoğunlukla tahtı ele geçirmek için savaşanların savaş alanına dönüşmüş, halkı katledilmiş, şehirler yakıp yıkılmıştır.²⁰² Uzun süren savaşlarda İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve Isık Göl civarındaki şehirler viran olmuş, halkları katledilmiştir.²⁰³

1318 yılında Çağatay Hanı Kebek ikinci kez tahta çıktıktan sonra, XIV. yüzyılın 20'li yıllarında payitahtı Almalık'tan Maveräünnehir'deki Karşı (Kaşka) şehrine taşımıştır. Bu olaya İli Vadisi'ndeki Moğol aristokratlar karşı çıkmış ve Almalık'ta Isen Buka'yı Çağatay hanı ilan etmiştir. Sonuçta Çağatay Hanlığı, Doğu Çağatay Hanlığı ve Batı Çağatay Hanlığı diye ikiye ayrılmıştır. Doğu Çağatay Hanlığı, Almakık'ı merkez edinerek Moğolistan olarak bilinen Tanrı Dağlarının kuzey bölgeleri, İdukut Uygur Hanlığı ve Manlaysöyer²⁰⁴ (ماڭلايسۆيەر) olarak bilinen Tarım Vadisi'ni yönetmiştir. Moğolistan'daki Çağatay hanları ve diğer Moğol kabileleri şehirlerden uzak yaylalarda göçebe hayvancılıkla hayatlarını sürdürmüş, ancak yerleşik hayattaki Uygurlardan vergi almakla yetinmiştir. 1348 yılında Tuğluk Tömür, Doğu Çağatay Hanlığı'nın hanı olarak 18 yaşında tahta çıkmış Almalık'ı tekrar payitaht yapmış ve Doğu-Batı olarak ayrılan Çağatay Hanlığını tekrar birleştirmiştir. 1389 yılında Doğu Çağatay Hanlığı'nın hanı olan Hizir Hoca Han, payitahtı Almalık'tan Beşbalık'a (Cimsar yakınlarında) taşımıştır. 1417 yılında tahta Çıkan Uveyis Han döneminde oluşan Oyrat Moğollarının tehdidinden dolayı payitahtı tekrar İli Vadisi'ndeki İlibalık (bugünkü Gulca şehrine) taşımış, böylelikle

²⁰² نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 64-66. نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2001، 59.

²⁰³ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 189.

²⁰⁴ Moğulistan: Tanrı Dağlarının kuzeyinden Altay Dağlarının güneyine kadar, Balkaş Gölünün güneyi, İli Vadisi, Çu Nehri Vadisi, Irtiş Nehri Vadisi, Isık Göl Vadisi, Cungarya Havzası gibi uçsuz bucaksız yaylalar ve ovalardan oluşan büyük coğrafyadır. Burası Çağatay Hanlığının merkezi, hanların kaldığı yer ise Almakık olmuştur. İdukut Uygur Hanlığı: Çağatay Hanlığına bağlı, yarı bağımsız hanlıktır. Kapsadığı yerler, Turpan Havzası, Kingit (Karaşehir), Kuçar ve çevresidir. Manlaysöyer: Güneşli yer, güney anlamlarına gelmektedir. Tarım Vadisi'ndeki bostanlıklardan oluşan Alteşehir yani Kaşgar, Hoten, Yerken, Yenisar, Uçturpan, Aksu ve çevresinden oluşan yerlerdir.

شىڭ، ل.، (باش پىلانلىغۇچى) (2006). جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى (Çin Xinjan'in Tarihi ve Şimdiki Durumu)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 110 - بەت.

hanlık merkezi İli Vadisi'ne geri gelmişse de daha sonradan Tarım Vadisi'ne taşınmıştır.²⁰⁵

Doğu Çağatay Hanlığı, Tuğluk Tömür²⁰⁶ Han tahta çıktığı 1348 yılından, 1514 yılında Sultan Seid Han'ın Yerken'de Seidiye Hanlığı'nın kurulduğunu ilan edene kadar 166 yıl hüküm sürmüştür. Ancak Tuğluk Tömür Han 1363 yılında vefat ettikten sonra, Doğlat kabilesinin başkanı Emir Kameraneddin yiyeni Emir Hudaydat (خودايدات)'tan Atabeglik'i almak için Manlaysöyer'de isyan başlatmıştır. 1374 yılı güz aylarında büyük çaptaki ordusuyla Almalık şehrine hücum etmiştir. Savaş uzun sürmüş, Emir Timur bunu fırsat bilerek Doğu Çağatay Hanlığı'na birçok kez saldırı düzenlemiştir. Bu saldırılarda İli Vadisi'ndeki şehirler de büyük ölçüde harap olmuştur.²⁰⁷ "Tarihi Reşidi" adlı eserde Emir Timur'un Moğolistan'a altı kez sefer yaptığı, zafer sonrası Emir Timur'un ordusu haddi hesapsız ganimet ile Semerkand'a döndüğü kaydedilmiştir.²⁰⁸

Emir Timur, Doğu Çağatay Hanlığı'ndaki isyancı Emir Kameraneddin'i bastırdıktan sonra Çağatay tahtına Tuğluk Tömür Han'ın en küçük oğlu (torunu olduğu da söylenir) Hizir Hoca Han'ın Almalık'ta tahta çıkmasına yardım etmiş, kendisi onun haremindeki Tevekkül Begüm adındaki kızıyla evlenerek Semerkent'a dönmüş, bu uzlaşmadan sonra Moğolistan'da bir dönem istikrar sağlanmıştır.²⁰⁹

Yulğun'a göre, Tuğluk Tömür Han'ın en küçük oğlu Hizir Hoca Han'ı Atabeg Hudaydat, 1387 yılında Almalık'ta tahta çıkarmıştır. Hizir Hoca Han, Emir Timur ile iyi geçinmek için 1389'da kendi kızı Tevekkül Begüm'ü onunla evlendirmiştir.²¹⁰

Hızır Hoca Han, Doğu Çağatay hanı olduktan sonra, Emir Timur, Emir Kameraneddin ve Çağataylıların arasında meydana gelen savaşlarda payitaht Almalık tamamen yakılıp yıkıldığı için buranın tekrar geliştirilmesi zor görüldüğünden, daha doğudaki Tanrı Dağı'nın kuzey eteğindeki Beşbalık şehrini yeni payitaht yapmıştır.

²⁰⁵ جنشس، ل. (2003). شىنجاڭدا تۇتۇن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى (Doğu Türkistan İslam Hanlıklarının Kısa Tarihi) (تەرج: سەيدى، ئى.، مۇمىن، م.، نۇردۇن، ئا.، مەخسۇت، ئا.، شىنجاڭ خەلق نەشىرىياتى (Ürümçi) - 196-204-بەتلەر. شىڭ، ئى.ك.ئە.، 2006، 110-109. جنشس، ئى.ك.ئە.، 2003، 223. يۇلغۇن، ئى.ك.ئە.، 2005، 204.

²⁰⁶ Çağatay Hanı Tuğluk Tömür ile Timurlular İmparatorluğunun kurucusu Emir Timur karıştırılmalarıdır.

²⁰⁷ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1990، 278-277. بايتۇر، سىدىق، ئى.ك.ئە.، 1999، 882-884.

²⁰⁸ كۆرمگان، ئى.ك.ئە.، 2007، 140.

²⁰⁹ كوروياتىكىن، ئى.ك.ئە.، 1996، 136. كۆرمگان، ئى.ك.ئە.، 2007، 144-142.

²¹⁰ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە.، 2005، 212.

Böylelikle XIV. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın başına kadar süren Beşbalık merkezli Çağatay hakimiyeti ortaya çıkmıştır.²¹¹

Doğu Çağatay Hanı Uveys Han döneminde Moğolistan topraklarına saldıran (1415-1425 yılları arasında) İsen Tayci²¹² diğer kaynakta İsenkulu komutanlığındaki Kalmaklar ile sürekli savaş halinde olmuştur. Hatta Kalmaklar, İli Vadisi'ndeki Binlak'a kadar gelip Uveys Han ile savaşmış, Uveys Han'ı esir almış, sonradan Cengiz soyundan olduğu nedeniyle serbest bırakmıştır. 1439 yılında babasının yerine geçen İsen Teyci adındaki liderden itibaren Cunganlar hızlı güçlenmiş ve yanı başındaki halklara saldırmaya başlamıştır. Bu dönemde Moğolistan topraklarına da girmiştir. Ancak buralarda kalıcı olarak faaliyette olamamıştır.²¹³

Kaynaklarda dini âlim, güzel ahlaklı, Farsça, Arapçaya hâkim, müzik alanında, hüsni hat sanatında, ressamlıkta ün kazanmış ve birçok zanaat ustası olduğu söylenen Yunus Han, 1466 yılında Almalık şehrinde Doğu Çağatay Hanlığı'nın tahtına çıkmıştır. Yunus Han, 21 yıllık saltanatı döneminde savaşlarda yakılıp yıkılan şehirleri tekrardan inşa etmek ve geliştirmek için büyük çaba göstermiştir. Özellikle İli Vadisi, Yedisu Bölgesi, Çu Nehri Vadisi, Talas ve Isık Göl çevresinde 100 civarında şehrin inşa edilmesine katkı sağlamıştır. Alma-ata (Almatı), Tokmak ve Karakul gibi şehirleri yeniden inşa ettirmiştir. Bu dönemde güçlenen Kalmaklar, Çağatay Hanlığı'nın topraklarına saldırmaya başlayınca, Yunus Han onlarla savaşmıştır.²¹⁴

XII. yüzyıllarda kaynaklarda adı geçmeye başlanan Oyratlar, o dönemde Baykal Gölü civarındaki ormanlarda avcılık ve balıkçılıkla yaşamını sürdürmekteydiler. Oyrat, orman halkı anlamına gelmektedir. 1201'de Oyrat lideri

²¹¹ ئېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 31.

²¹² Tayci (T'ai-chi), Moğolların Çin'e hakim olmalarından sonra kullanmaya başladıkları bir unvandır. Moğollar, Yüan hanedanı devrinde şehzadelere Moğolca "köbegün" demeyi bırakmışlar, onun yerine Çince'den geçme Tayci kelimesini kullanmaya başlamışlardı. Bu kelime, Çince şehzade anlamına gelen T'ai-tzu'nın bozulmuş halidir. Vliadimirtsov, B. Y. (1944). *Moğolların İçtimai Teşkilâtı* (Çev: İnan, A.), TTK, Ankara, 207. Ancak sonradan bu kelimenin artık şehzade anlamını yitirdiği ve onursal bir unvan olarak kullanıldığı görülmektedir. Bilindiği gibi, Ch'ing hanedanı, sınır bölgelerinde kendisi için memurluk yapan Moğollara ve Müslümanlara bir takım onursal ünvanlar dağıttı. T'ai-chi ünvanı da bunlardan biri haline gelmiştir. Ercilasun, K. (2003). *Ch'ing Hanedanı Zamanında Kaşgar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 91-92.

²¹³ كورمگان، ئى.ك.ئە، 2007، 162. ئېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 46-47.

²¹⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 222-218. نۇرھاجى، ھ. (1993). *يەكەن-سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى* (Yerken-) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Saidiye Hanligının Kısa Tarihi)، (Ürümçi)، 37-38-بەتلەر.

Kurutka Beg, diğer boylarla birleşerek Cengiz Han ile yapmış olduğu savaşta yenilmiştir.²¹⁵ “Moğolların Gizli Tarihi”ndeki bilgilere göre, orman halkı olan Oyratlar tavşan yılında (1207) kendi rızasıyla Cuci’ye tabi olmuştur.²¹⁶ Sonradan Moğol bozkırlarına gelip buradaki Türk ve Moğol halklarla karışmaya başlamıştır. 1207’de Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci, Sibiry’a sefere çıktığında Oyrat lideri Kurutka ona itaat ettiğini bildirmiş ve Cuci’nin ordusuna katılmıştır. Kurutka, seferlerdeki başarılarından dolayı Cengiz Han’ın güvenini kazanmıştır. Cengiz Han, kendi kızını Kurutka’nın oğlu ile evlendirmiştir. Kurutka da kendi kızını Cengiz Han’ın torunu ile evlendirmiştir. Böylelikle Cengiz hanedanıyla akraba olan Oyratlar büyük imtiyazlara sahip olmuştur. Oyratlar yine Çağatay hanlarıyla da akrabalık kurmuştur. XV. yüzyıla geldiğinde Khoshut, Cungar, Dörbüt, Turğut boylarından oluşan Oyrat kabile ittifakı oluşturulmuştur.²¹⁷

Kalmakların Doğu Türkistan topraklarına ayak basması ve yaşamaya başlaması XIII. yüzyılın sonunda Ark Buka ve Kaydu liderliğinde gerçekleşmiştir. Daha sonraları Tanrı Dağı’nın kuzeyine yani İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi’nde zaman zaman yağmacılık hareketlerinde bulunmuş olsa da başarısız olmuştur.²¹⁸

“Orta Asya Umumi Tarihi” adlı eserin: “Ming Sülalesi Tarihi Beşbalık Tezkiresi”nden nakledilen bilgilere göre, Uveyis Han’ın Kalmaklar tehdidinden uzak kalmak için payitahtını doğudaki Beşbalık’tan batıdaki İlibalık’a taşımıştır. Uveyis Han döneminde Kalmaklar Doğu Türkistan’ın doğu sınırlarına kadar gelmiş ve Kumul’un kuzeyinde yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuştur.²¹⁹ “XVII.-XVIII. Asırlardaki Uygur-Cungar Münasebeti” adlı eserine, “Ming Sülalesi Saray Tarihi”nden naklettiği bilgilerde, İt Yılı²²⁰ (1418) Uveys Han’ın Çağatay tahtına çıktıktan sonra payitahtını İli Vadisi’ne taşıyarak İlibalık’ı merkez yaptığı

²¹⁵ Байтөр, Ы.К. 1206-1198, 1999.

²¹⁶ Moğolların Gizli Tarihi (1986). (Çev. Temir, A.), TDK, 160.

²¹⁷ جنشن، ئى.ك. 224-223، 2003.

²¹⁸ Kalan, E. (2005). *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 4.

²¹⁹ جيلهي، ژ. (2010). ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى (قەدىمكى زامان قىسمى ئىككىنچى كىتاب) (Orta Asya Umumi Tarihi) (تەرج: ئابدۇراهمان، غ.، نۇردۇن، ئا.، جۈمەخۇن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 557-560-بەتلەر.

²²⁰ Köpek Yılı.

bahsedilmiştir.²²¹ Böylelikle kısa bir süre hanlık merkezi olmaktan çıkan İli Vadisi tekrar Çağatay Hanlığı'nın payitahtı olmuştur.

Kaynaklarda Uveyis Han'ın İli Vadisi'nde Kalmaklarla 61 kez savaştığını ancak bir kez başarılı olduğundan, diğerlerinde başarısız olduğundan ve iki kez esir düştüğünden bahsedilmiştir.²²²

1502 yılında Doğu Çağatay hanı Şeybani Han ile yapılan savaşta yenilgiye uğrayan sultan Ahmet Han, Moğolistan'a dönünce buraları güvenilir bulmadığı için Aksu'yu yeni payitaht yapmıştır.²²³ Tekrar İli Vadisi, Çağatay Hanlığı'nın payitahtı olmaktan çıkmış olsa da yine önemli bir merkez olma özelliğini kaybetmemiştir.

Doğu Çağatay hanları Moğolistan'ı özellikle Isık Göl civarı, İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'ni Şeybani Han'ın işgal etmesini önlemek için bu bölgelerin savunmasına büyük önem vermiştir. Sultan Mahmud Han, yerine Ahmet Alaçı Han'ın oğlu Mensur Han'ı genel vali olarak bırakıp Moğolistan'ı Şeyban Han'ın saldırılarından korumak için gitmiştir. Daha sonra Yedisu Bölgesi ve İli Vadisi'ne Ahmet Han'ın oğlu, Sultan Said Han'ın kardeşi Halil Sultan'ı vali olarak atamıştır. 1507 yılında İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi'nin valisi Halil Sultan ve kardeşi Said Han buralarda bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Daha sonra Turpan'da oturan Çağatay Han'ı Mensur Han, bu kardeşleri yenerek onları bu bölgelerden kovmuştur. İli Vadisi'ni kendisi yönetmeye başlamıştır. Bu durum sekiz sene devam etmiştir.²²⁴

2.3.6. İli Bölgesi'nin Seidiye Hanlığı Dönemi Siyasi Durumu

1514 yılında Seid Han, Yerken'deki Mirza Ebubekir'i yenip Yerken Seidiye Hanlığı'nı (يەركەن سەئىدىيە خانلىقى) kurmuş olup, o dönemdeki toprakları Mirza Ebubekir'in hakim olduğu Tarım Vadisi, Isık Göl civarı, Yedisu Bölgesi'nden oluşmaktadır. Kuçar'dan Kumul'a kadar olan yerler ile Beşbalık'tan Gulca'ya kadar

²²¹ ئېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 33.

²²² كۆرمگان، ئى.ك.ئە، 2007، 162-165. بارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 139.

²²³ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 230-231.

²²⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 232-255.

olan yerler -İli Vadisi- Sultan Seid Han'ın ağabeyi “Beşbalık Hanlığı”²²⁵ nin hükümdarı Mensur Han'ın yönetimi altında olmuştur.²²⁶

Böylelikle Doğu Türkistan'da Çağatay soyundan gelen iki han aynı zamanda, ayrı yerlerde hükümdarlığını sürdürmüştür. Ancak 1516 yılına geldiğinde dönemin meşhur dini lideri ve dini alim Hoca Taceddin'in aracılık yapmasıyla bu kardeş iki han Aksu'da buluşup ittifak kurmuştur. Mensur Han sahip olduğu topraklarını yönetme hakkını elinde tutmuştur. Mensur Han ve ondan sonra Beşbalık hükümdarı olan iki han daha Seidiye Hanlığı'na bağlı Beşbalık hükümdarı olarak devam etmişti. 1570 yılına geldiğinde Beşbalık, Seidiye Hanlığı'na katılmış, böylece tüm Doğu Türkistan toprakları Yerken Seidiye Hanlığı yönetiminde birleştirmiştir.²²⁷

Buğra'ya göre Sultan Seid Han ile Mansur Han 1516 yılının Muharrem ayında Uç'ta buluşup ittifak yapmışlardır. Mensur Han kardeşi Sultan Seid Han'ı büyük hükümdar olarak tanımıştır. Mansur Han, Sultan Seid Han'a bağlı olarak batıda Pamir, Fergane sınırlarında Çu Nehri'ne kadar olan yerleri, kuzeyde Kökçe Denizi (Balkaş Gölü) ve Tardutay Dağlarına (تاردۇتاي تاغلىرى) kadar, doğuda Moğolistan ve Çin sınırlarına kadar olan yerleri yönetmiştir.²²⁸ (Ek-3. Seidiye Devleti Toprakları). Böylelikle Doğu Çağatay Hanlığı sona ererek yerini Seidiye Hanlığı almıştır. Kardeşlerin birleşmesiyle İli Vadisi, Yerken Seidiye Hanlığı'nın topraklarına katılmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere XVI. yüzyıl boyunca İli Vadisi'nde Kalmak tehdit oluştursa da buraları Kalmakların işgal ettiği bilinmemektedir.

İli Vadisi'ni de içine alan Tanrı Dağlarının kuzey bölgeleri, ilerde Cungan Hanlığı'nın kurulacağı topraklar olup burada, tarihten beri birçok devletin ve kabilelerin hem siyasi hem de askerî mücadeleler ettiği alan olmuştur. Birbirinden bağımsız ve bir siyasi teşekkülü olmayan Kalmakları, buralara geldiğinde Uygurlar ve Uygurlaşarak İslam dinine girmiş olan Doğu Çağatay Hanlığı ile defalarca savaşımıştır.²²⁹

²²⁵ Doğu Çağatay Hanlığının devamı olsa da Yerken'de Seidiye Hanlığı kurulduktan sonra, “Beşbalık Hanlığı” adıyla anılmıştır.

²²⁶ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 258-259. نۇر ھاجى، ئى.ك.ئە، 1993، 115.

²²⁷ يۇلغۇن، ئى.ك.ئە، 2005، 218-218. نۇر ھاجى، ئى.ك.ئە، 1993، 115-120.

²²⁸ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 261-259.

²²⁹ Yavuz, F. (2023). “Cungarların Türkistan İşgalleri döneminde Kırgızlar”, *GTTAT*, T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, 119.

Barthold'a göre Sultan Seid Han, Yedisu ve İli Vadisi'ni kendi hakimiyetine katmıştır. 1516 yılının yazını İli'de geçirmiştir.²³⁰ Sultan Seid Han'ın İli Vadisi ve çevresinin istikrarını sağlamak için büyük çaba harcadığı anlaşıyor. Bu konu hakkında Buğra şöyle demektedir:

“Sultan Seid Han, Isık Göl civarı, Yedisu Bölgesi ve İli Vadisi'nde yaşayan konar-göçer halkı yönetmek için merkezden hâkim tayin etmiştir. Ancak konar-göçer Özbek-Kazakların sürekli baş kaldırması sonucu genel vali tayin ederek buralarda asker bulundurmaya karar vermiştir. Sultan, büyük oğlu Abdurreşit Han'ı Tanrı Dağlarının kuzey bölgelerine ‘Genel Vali’ olarak atamıştır. 1523 yılında Sultan Seid Han oğlu Abdurreşit Han'ı Kalmaklar üzerine sefere çıkmasını ve ‘Gaza’ yapmasını emretmiştir. Abdurreşit Han, Kalmakları mağlup ederek onlara boyun eğdirmiş ve vergi vermeye mecbur etmiştir.”²³¹

Sultan Seid Han döneminde Tanrı Dağlarının kuzey kısmında -Yedisu Bölgesi, Isık Göl civarında- bulunan konar-göçer halkların sürekli isyan etmesi ve sınır bölgelerde bulunan Kazak, Özbek ve Kalmakların saldırılarını önlemek amaçlı buraya genel valilik merkezi kurarak büyük çapta askeri konuşlandırmıştır. Sultan Seid Han, büyük oğlu Abdurreşit Han'ı “Sultan” ünvanıyla bu bölgenin genel valisi olarak tayin etmiştir. Koçkar Say'ı genel valiliğin merkezi yapmıştır. Kırgızlar da isyan etmeye cesaret edememiştir. Abdurreşit Han, “Moğolistan'ın en uzak yerlerine kadar” giderek buralardaki hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. 1523-1524 yılının kış mevsiminde Abdurreşit Han, isyancı Kalmaklar üzerine sefer yaparak onları itaat altına almıştır. Bu zaferi sonrası ona “Gazi” ünvanı verilmiştir. 1524 yılında Yedisu Bölgesi'nin kuzeyinde bulunan Kazak Hanı Tahir Han, Sultan Seid Han'a bağlılık göstermek için Koçkar'a gelmiştir. Sultan Abdurreşit Han döneminde Yedisu Bölgesi ve Isık Göl civarı merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Sultan Abdurreşit Han, Yedisu Bölgesi'ne oğlu Abdullatif'i vali olarak atamıştır.²³² İli Vadisi'nin bir parçası olan Yedisu Bölgesi, Seidiye Hanlığı'nın yönetimi altında olsa da İli Vadisi, Seidiye Hanlığı'na bağlı Beşbalık Hanlığı yönetimi altında kalmıştır. Kaynaklarda bahsedildiği gibi İli Vadisi, Beşbalık hükümdarına ait olduğundan bu bölge tam anlamı ile 1570 yılında Seidiye Hanlığı'nın doğrudan yönetimine

²³⁰ Бартольд, И.И., 2000, 151.

²³¹ Буғра, И.И., 1998, 262.

²³² Буғра, И.И., 1998, 262-271. Бартольд, И.И., 2000, 151-157. Нурхажи, И.И., 1993, 124-130.

geçmiştir. İli Vadisi, Oyrat hükümdarı Batur Hunteyci işgal edene kadar Seidiye Hanlığı yönetiminde kalmıştır.

XII. yüzyılın 20. yıllarında Yedisu Bölgesi'nin batısında bulunan Kazak Hanlığı, Noğaylarla birleşerek Oyratları Tobik Nehri'ne kadar kuvulmuştur. Böylece Oyratlar, Yedisu Bölgesi'nden uzaklaştırılmıştır.²³³

Seidiye Hanlığı'nın ikinci hükümdarı Sultan Abdurreşit Han (1533-1570) hüküm sürdüğü dönemde, Kalmakların işgali altında bulunan Altay ve Imil (Çöçek)den başka Doğu Türkistan'ın diğer yerleri Seidiye Hanlığı hakimiyeti altında olmuş, halkları emniyette ve refah içinde yaşamıştır. 1638 yılında Seidiye tahtına Sultan Abdullah Han çıkmıştır. Onun döneminde Seidiye Hanlığı'nın toprakları Alteşehir, Turpan, Beşbalık, Gulca olmak üzere Tarım Vadisi, İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve Fergane Vadisi'ni kapsamıştır.²³⁴

“Uygur Tarihi” adlı eserdeki bilgilere göre, Kalmakların tekrar güçlenmesi Seidiye Hanlığı'nın zayıflamasıyla gerçekleşmiştir. Kalmaklar, Tanrı Dağlarının kuzeyinde meydana gelen karışıklıklardan istifade ederek Tanrı Dağlarının kuzeyindeki bazı bölgeleri işgal etmiştir. XVI. yüzyılın sonunda Kalmakların, Seidiye Hanlığı ile uzun süren savaşları sonrası, Balkaş Gölü ve Yedisu Bölgesi'nin bir kısım topraklarını işgal etmiştir.²³⁵ Bu dönemde Kalmakların Yedisu Bölgesi'ni işgal ettiği diğer kaynaklarda geçse de İli Vadisi'ni işgal ettiği bilinmemektedir. İli Vadisi'nin Seidiye Hanlığı'nın elinden çıkması XVII. yüzyılın ikinci yarısında yani Seidiye Hanlığı'nın zayıfladığı döneme denk gelmektedir.

Sultan Abdullah Han döneminde Kalmaklar, Yedisu ve Kazak bozkırlarındaki Kazak Hanlıklarını mağlup ettikten sonra, 1659 yılı civarında İli Vadisi ve Beşbalık'a saldırarak Sultan Abdullah Han'ın askerleriyle savaşmıştır. Sultan Abdullah Han'ın askerlerini ağır yenilgiye uğratmış ve bu bölgelerden çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Seidiye Hanlığı'nın önemli bir parçası olan İli Vadisi elden çıkmıştır.²³⁶

²³³ قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى، (1972). قازاقچە نەشرى، IV- توم، ئالماتا (Almaty)، 476- بەت: ئېلى، ئى.ك.ئە، 59، 2002.

²³⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 271- 272.

²³⁵ زىشياۋ، ئى.ك.ئە، 1987 (1- قىسىم 2)، 867.

²³⁶ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 272-273.

Sait Uyğuri'nin "Uygurname" adlı eserine göre, Saidiye Hanlığı'nın son hükümdarı Sultan İsmail Han (1670-1680 hükümdarlık yılları) döneminde iç karışıklar nedeniyle devletin zayıflaması sonrası Altay civarındaki Kalmaklar güçlenerek doğudaki Kumul, Turpan ve İli Vadisi'ni işgal etmiştir.²³⁷

İli Vadisi'nin Sultan İsmail Han döneminde değil Sultan Abdullah Han döneminde Seidiye Hanlığı'nın elinden çıktığı muhtemeldir. Çünkü Sultan Abdullah Han'ın son zamanlarında devlette büyük iç karşılıklar çıkmış, devlet zayıflamaya yüz tutmuştur. Diğer taraftan da Kalmakların başını Galdan'ın çekmesiyle güçlenen Kalmaklar Yedisu Bölgesi'ni işgal etmiş durumdadır. Bu dönemde Kalmakların İli Vadisi'ni işgal ettiği muhtemeldir. Sultan İsmail Han döneminde devletin tamamen iç karışıklıklarla uğraştığı bir dönemdir. Seidiye Hanlığı'nı sona erdiren güç de İli Vadisi'ndeki Galdan olmuştur.

2.3.7. İli Bölgesi'nin Cungar Hanlığı Dönemi Siyasi Durumu

Kalmaklar²³⁸, Batur Hunteyci (1634-1665) hükümdarlığından önce, esas olarak İrtiş ile İmil nehirleri arasında ve Tanrı Dağlarının kuzey bölgelerinde konar-göçer hayvancılıkla uğraşmışlardır. Batur Hunteyci döneminde güçlenen Kalmaklar, Kazak Hanlığı'nı ve diğer Türki kabilelerini yenilgiye uğratarak hâkimiyetlerini Yedisu Bölgesi, Kazak bozkırlarına kadar genişletmiştir.²³⁹

"Moğolların Umumi Tarihi" adlı eserde:

"1629 yılındaki çatışmayı sulh yoluyla hallettikten sonra... Oyratlar, yaylalarını güneye genişleterek, Çu Nehri, İli Nehri, Börtala, Tarbağatay, Kubuksar ve İrtiş Nehri'nin yukarısına taşımaya karar verdiler. Böylece Oyrat kabileleri Köşhan liderliğinde, Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki geniş yaylalara, planlı bir şekilde organize edilerek büyük çapta askeri hareket yürüttü. Çağataylılar, Oyratların bu yerlere ayak bastığından haberdar olduktan sonra, gerekli askeri güç biriktirip, Oyrat İttifakının ordusuyla İrenkabirğa Dağı'nın (ئېرنقابىرغا تېغى) doğu eteğindeki Iricaratu'da (ئېرىجاراتۇ) savaştı."²⁴⁰ şeklinde bilgi verilmektedir.

Oyratların İli Vadisi, Yedisu Bölgesi ve Cungar Havzasına gelip yerleşmeye başlaması XVI. yüzyılın sonlarında Doğu Moğollarından olan Tumut boyunun

²³⁷ ئۇيغۇرى، ئى.ك.ئە، 2005، 264.

²³⁸ Kalmak, kalanlar anlamındadır. Yani Cungařlara denilir. Nur, a.g.e., 1994, 47.

²³⁹ Yavuz, a.g.m., 2023, 119.

²⁴⁰ موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى (1991). (تەرج: ئېلى، ي.)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 633-بەت. ئېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 57-58.

başkanı Altan Han'ın Doğu Moğolları birleştirdikten sonra Oyratlara sürekli baskın yapması sonucu gerçekleşmiştir. XVII. yüzyılın ilk yarısında Oyrat boylarının içindeki Cugarlar tekrar güçlenerek Oyrat boylarının başını çekmeye başlamıştır. Cugarlar, 1620-1629 yıllarında Çöçek'i merkez edinerek Tanrı Dağlarının kuzeyindeki (Yedisu Bölgesi) yerlerin işgal etmeye başlamıştır.²⁴¹

Kalmaklar, XVII. yüzyılda Batur Hunteyci liderliğinde (1634-1653) Cugar Hanlığı adıyla yeni bir birlik teşkil etmişlerdir. Bunların, Yarken Seidiye Hanlığı üzerindeki etkileri gittikçe artmıştır.²⁴²

Batur Hunteyci Oyratların başına geçtiği dönemde siyasi güç Cugarların elinde olmuş, buna küsen Turğutlar²⁴³, batıya yani Volga Nehri kıyılarına göç etmiştir. Dörbüt ve Khoshutlar, Cugarlara itaat ederek yerlerinde kalmıştır. Bundan sonra Oyratlar, Cugar adıyla anılmaya başlamıştır. Galdan dönemi Cugarların en güçlü dönemi olmuştur. İli Vadisi, Cugarların merkezi haline gelmiştir. Cugarlar yerleşik hayata geçmeden hayvancılıkla yaşamını sürdürmüştür. Doğu Çağatay Hanlığı döneminde “Moğolistan” adıyla bilinen Tanrı Dağlarının kuzey bölgesi, Cugarların hakimiyet alanı olduğundan dolayı, daha sonraları “Cungarya (جوڭغاريه)” diye adlandırılmıştır.²⁴⁴

1640 yılı Ekim ayının başında, Çöçek'in Kubuksar mevkiinde Halha Moğollarının lideri Casaktuhan'ın teşebbüsü ile, Oyrat ve Halha Moğol begleri büyük kurultay yapmış ve “Oyrat-Halha Birliği” kurulduğunu ilan etmiştir.²⁴⁵ Bu kurultayda Batur Hunteyci “Büyük Han” seçilmiştir. 1653 yılında Batur Hunteyci ölünce yerine oğlu Zinggı, han olmuştur. Zinggı, 1670 yılında kardeşleri Çıçen Teyci ve Cotba Batur tarafından öldürülmüştür. Bu durumda Cugar Hanlığı bölünüş girdabına uğramıştır. Tibet'te Lama dini eğitimi alan Galdan, 1671 yılında Tibet'ten

²⁴¹ بایئۆر، سسدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 1210-1208.

²⁴² Ercilasun, 2003, a.g.e., 44.

²⁴³ XVII. yüzyılın başlarında İdil Nehri boylarına gelip hayatlarını sürdüren Turğutlar, XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'ya bağlılık göstererek bölgede varlıklarını sürdürmüştür. Günümüzde Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan Rusya'ya bağlı Kalmuk Özerk Cumhuriyeti'nde varlıklarını sürdürmektedir. Kalmukistan dışında az sayıda Kırgızistan, Doğu Türkistan, Türkiye, Amerika ve Avrupa'daki çeşitli ülkelerde küçük gruplar halinde hayatlarını sürdürmektedir. Berber, O. (2015). “Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı II, 72, 363.

²⁴⁴ بوچۇن، بىڭخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 161-159.

²⁴⁵ ئوردۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 113-112. Kalan, a.g.e., 2005, 20-21.

dönerek kendi aralarında savaşmakta olan Oyratlardan taraftar bulup Çiçen Teyci ve Cotba Batur ile Altay Dağlarında savaşıp onları yenmiş ve Cungan tahtına Galdan çıkmıştır. Hanlık merkezini Çöçek'ten İli Vadisi'ne taşımıştır. Böylelikle Tanrı Dağlarının kuzeyi tamamen Cungan Hanlığı hakimiyetine girmiştir.²⁴⁶ 1679 yılında Dalay Lama Galdan'a "Boshogtuhan"²⁴⁷ ünvanını vermiştir.²⁴⁸

Cungan tahtını ele geçiren Galdan, XVII. yüzyılın 80'li yılında hanlık merkezini Kubuksar'dan İli Nehri Vadisi'ne taşımış olup buradan da Tarım Vadisi'ni işgal etmeyi planlamıştır.²⁴⁹ Mehmet Atıf'ın "Kaşgar Tarihi" adlı eserinde verdiği bilgilere göre Galdan döneminde Kalmukistan (Cungan Hanlığı)ın payitahtı İli Nehri civarında olup Kalmak begleri ve Galdan da burada ikamet etmişlerdir.²⁵⁰

1723 yılında Kalmaklar, Kazakları yenmiş ve daha güneye inerek Sayram, Taşkent, Türkistan ve Yedisu Bölgeleri'ni işgal etmiştir. Galdan, İli Vadisi ve Karasu'da (تاشقۇ، قاراسۇ) konar-göçer hayat sürdürmüştür.²⁵¹

Galdan, Tanrı Dağlarının kuzey kısmını işgal ettikten sonra, 1682 yılında Seidiye Hanlığından kovulmuş tarikat lideri Appak Hoca'nın yol göstermesi üzerine Tarım Vadisi'ne geçerek Seidiye Hanlığıyla savaşmıştır.²⁵² Appak Hoca'nın müritlerinin içten saldırması, Galdan ordusunun dıştan hücum etmesi sonrası Seidiye Hanlığı'nı ortadan kaldırmıştır. Appak Hoca'yı, Seidiye topraklarına genel vali olarak atamış ve yanına Cungarlardan olan bir naip bırakmıştır. Appak Hoca, Cungan Hanlığın'a yaranmak için büyük miktarda vergi vermeyi kabul etmiş ve Uygurları Cungarların albatu (köle)si yapmıştır. "Tezkire-i Hocagan"da bahsedildiği gibi, daha sonra işlerin yolunda gitmediğinin farkına varan Appak Hoca, üç dört ay sonra hakimiyeti Seidiye hanedan ailesinden olan Muhammet Emin Han Bahadır'a teslim etmiştir. Muhammet Emin Han Bahadır hakimiyeti eline aldıktan hemen sonra Cungan naibini kovarak Seidiye Hanlığını kurtarmıştır. Muhammet Emin Han, İli Vadisi ve Beşbalık'ı geri almak için Cungarlarla savaşmıştır. Appak Hoca,

²⁴⁶ بایئۆر، سیدیق، ئى.ك.ئە، 1999، 1212-1216.

²⁴⁷ Baht sahibi, devletlu hükümdar, büyük han anlamlarına gelir.

²⁴⁸ بوچۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 318، نۇرھاجى، ئى.ك.ئە، 1993، 260.

²⁴⁹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 16-15.

²⁵⁰ Atıf, M. (1998). *Kaşgar Tarihi*, (Hazırlayanlar: Aka, İ., Günay, V., Telci, C.), Eysi Kitap Yayınları, Kırıkkale.134.

²⁵¹ بارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 172-170.

²⁵² Ercilasun, a.g.e., 2003, 46.

Muhammet Emin Han Bahadır'ın yaptıklarını beğenmeyip onu suikastla öldürerek tekrar genel vali sıfatıyla Cungarlara bağlılık göstermiştir.²⁵³

Bazı kaynaklarda Appak Hoca, Yerken'de sözde han ilan edildikten üç dört ay gibi kısa bir süre tahtta kalmıştır. Seidiye Şehzadesi Muhammed Emin Han Bahadır, yeniden güç toplayarak Appak Hoca ile savaşmış ve onu Yerken'den kovmuştur. Appak Hoca, esir edilen Sultan İsmail Han ve ailesini yanına alarak İli'daki Galdan'a sığınmıştır. Galdan ikinci kez ordusuyla Aksu üzerinden Tarım Vadisi'ne girmiş, Muhammet Emin Han Bahadır'ın ordusuyla savaşmıştır. Appak Hoca'nın müritleri Yerken ve Kaşgar'da arkadan saldırmaya başlayınca Bahadır, Yerken'e dönmek zorunda kalmıştır. Galdan 60 bin kişilik ordusu ve Appak Hoca'nın müritlerini yanına alıp şehre saldırmaya başlamıştır. Bahadır, şehir kapılarını kapatıp savunma savaşı yapmıştır. Sur içindeki Appak Hoca müritleri ihanet ederek düşmanlara şehir kapılarına açmıştır. Muhammet Emin Han, Kalmaklar tarafından öldürülmüştür. Böylece yaklaşık 170 yıl hüküm süren Seidiye Hanlığı sona ermiştir.²⁵⁴

1682'de Galdan 120 bin kişilik ordusuyla Tanrı Dağını aşarak Aksu, Uçturpan'dan geçip Kaşgar ve Seidiye Hanlığı'nın payitahtı Yerken'i işgal etmiştir. Bu dönem Cungar Hanlığı'nın en zirveye ulaştığı dönem olmuştur.²⁵⁵

Bahavudun "İli Tarihi" adlı eserinde verdiği bilgilere göre, Galdan, Appak Hoca'ya yaptığı hizmetinin karşılığı olarak onu kendine bağlı han tayin etmiş ve hocaları takip etmek için her yere Cungarlardan gözlemci koymuştur. Göçebe hayvancılıkla uğraşan Kalmaklar için, Tarım Vadisi'ndeki Uygurlardan vergi olarak alınan tekstil ürünleri İli Vadisi'ne gönderilmiştir.²⁵⁶

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Seidiye Hanlığı'nı işgal eden Galdan, tüm halkı Müslüman Uygur olan Alteşehir'i Kalmak valileriyle yönetmenin zor olacağını görmüştür. Appak Hoca'yı Alteşehir'in genel valisi tayin ederek Yerken'de bırakmıştır. Diğer şehirlere de Appak Hoca'nın akrabalarını vali tayin etmiştir.

²⁵³ زىشياؤ، ئى.ك.ئە، 1987 (1- قىسىم 2)، 821-817. بايتۇر، سىدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 1223-1222. نۇرھاجى، ئى.ك.ئە، 1993، 261-262.

²⁵⁴ نۇرھاجى، ئى.ك.ئە، 1993، 262-261.

²⁵⁵ شىڭ، ئى.ك.ئە، 2006، 120.

²⁵⁶ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 16.

Appak Hoca ve diğer valilerin yanına onları kontrol eden Kalmak görevliler ve az sayıda Kalmak asker bırakılmıştır.²⁵⁷

Kalan'a göre Galdan, 100 bin kişilik ordusuyla Seidiye Hanlığını işgal etmiştir. Sultan İsmail Han'ı esir alarak ailesiyle İli'ye sürgün etmiştir. Tarım Vadisi gibi zengin toprakları işgal etmesi sonrası Cungan Hanlığı'nın iktisadi gücünü artırmış olup daha çok savaşları yapabilme imkânı sağlamıştır. Konar-göçer Kalmaklara Tarım Vadisi'nden tahıl ürünleri, barut yapımında kullanılan sülfat ve potasyum nitrat gibi kıymetli malzemeler vergi olarak gelmiştir.²⁵⁸

Manchou-Qing kaynaklarından anlaşıldığı üzere Galdan, 1671 yılında tahta çıktığı zaman Manchou-Qing İmparatoru'na bağlılık göstermeye başlamıştır. Galdan, 1672 yılında Manchou-Qing imparatoruna elçi göndererek hakimiyetini kabul etmesini istemiştir. 1679 yılında Manchou-Qing İmparatoru Kangxi, Dalay Lamanın ona verdiği "Boşuktuhan" ünvanını kabul etmemiştir. Daha sonra Kangxi, Galdan'ın yetkilerini kısıtlamış olmasına rağmen Galdan ölene kadar Manchou-Qing İmparatorluğu'na bağlılığını korumuştur.²⁵⁹

1688 yılında Galdan, 30 bin atlı ordusuyla Moğol bozkırlarına (bugünkü Moğolistan topraklar) sefer yapıp buradaki Moğolları yenilgiye uğratmıştır. Bir bölük Halha Moğolları, Galdan ordusundan kaçıp Manchou-Qing İmparatorluğu'na sığınmıştır. Galdan 1690 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu'na sığınan Halha Moğollarını bahane ederek Manchou-Qing İmparatorluğu'nun topraklarına girmiştir. 1692 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu, Cunganları Çin Seddi'nden kovabilmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu beş yıl hazırlık yaptıktan sonra Galdan ile savaşmaya karar almıştır. 1696'da İmparator Kangxi ordusunun başına geçerek Moğol bozkırlarında Galdan ile iki yıl süren savaşı başlatmıştır. 1679'da Kangxi üçüncü kez ordusunun başına geçerek Galdan ile savaşmış ve onu büyük yenilgiye uğratmıştır. 1697 yılı Galdan, Tımir Nehri (Orhun Nehrinin bir kolu) kenarında zehir içerek intihar etmiştir.²⁶⁰

²⁵⁷ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 2018، 281.

²⁵⁸ Kalan, a.g.e., 2005, 37.

²⁵⁹ زىشياۋ، ئى.ك.ئە، 1987 (1- قىسىم 2)، 870-871. بايتۇر، سىدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 1219-1221.

²⁶⁰ زىشياۋ، ئى.ك.ئە، 1987 (1- قىسىم 2)، 874-873. نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 114-116. بايتۇر، سىدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 1226-1228.

Galdan intihar ettikten sonra onun yerine Sevan Araptan, Cunganar hükümdarı olmuştur. Sevan Araptan 1714 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu'na karşı saldırılarda bulunmuştur. Sevan Araptan'dan sonra onun yerine oğlu Galdan Serin (1727-1745) tahta çıkmış ve Manchou-Qing İmparatorluğu ile savaşmıştır. Cunganlar 1739'da Manchou-Qing İmparatorluğu ile yaptığı antlaşmada tazminat olarak toprak vermiştir. Galdan Serin'den sonra onun oğlu Sevan Dorji (1745-1750) Cungan hanı olmuştur. Onu kardeşi Lama Dorji öldürmüş, bu olayla birlikte Cunganlar içinde iç karışıklıklar baş göstermiştir.²⁶¹

Galdan, Saidiye Hanlığı'nı işgal ettikten sonra Tarım Vadisi'nden Uygurları İli Vadisi'ne göç ettirerek buralarda çiftçilik yaptırmıştır. Bu Uygurlar tarımla uğraşmanın yanında ticaretle de uğraşmışlardır. 1722'de İli Vadisi'ne gelen Rus elçisi Fingktiviski, buradaki Uygurların tarım arazilerinin genişlediğini, Kalmakların Uygurlardan tarımcılığı öğrenmeye başladığını kaydetmiştir. Kalmaklar yine Uygurlardan ip eğirme ve kumaş dokumayı da öğrenmiştir. 1731'de İli Vadisi'ne gelen diğer Rus elçisi Ogrimov, İli Nehri'nde su inşaat işlerinin geliştiğini, tarım arazilerinin çoğaldığını, bağ bahçe işlerinin çok ileride olduğunu, bunları Uygurların yaptığını kaydetmiştir. Kalmaklar, tarım ile uğraşan Uygurları “Tar'ançin (تارآنچين) (Tarançi)”, ticaretle uğraşanları “Bazargan (بازارگان)”, üst sınıfın hizmetini yapan hizmetçileri “Uşaklar (ئۇشاكلار)”, gemi, top dökümü ve kurşun yapan zanaatkarları “Poçınlar (پوچينلار)”, genelde Uygurları Tarançi diye adlandırmıştır.²⁶²

İli Vadisi'nde Şeherbâğ²⁶³ adında ahalisi Uygurlardan oluşan büyük bir şehir olup şehrin hükümdarı Muhammet Emin Han adındaki Uygur handır. Sevin Dorji öldükten sonra Kalmaklar arasındaki kargaşadan istifade eden Muhammet Emin Han, Kalmaklara karşı bağımsızlık savaşı başlatmıştır. Kuçar hükümdarı Abdukerim Beg ona yardım için 1000 atlı asker ve 1000 eyerli at göndermiştir. Muhammet Emin Han, Kalmaklarla Munasi (مۇناسى), Cüptalasi (جۇپتالاسى), Manlaysubuğ (ماڭلايسۇبۇغ), Manlayçu (ماڭلايچۇ) denilen yerlerde bir aya yakın savaşmışsa da Kalmakların büyük ordusuna karşı gelemeden Köknek (كۆكنەك) diğer adıyla Telemet (تەلمەت) tepesinden

²⁶¹ يارتولد، ئى.ك.ئە، 2000، 176-170. Yavuz, a.g.m., 2023, 121-122.

²⁶² ئېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 173-159.

²⁶³ Kaynakta Şeherbâğ ve Şehergoca (شەھەرباغ، شەھەرغوجا) olarak geçen yerin günümüzdeki Kaynuk (قايىنۇق) köyü yakınlarında yer almaktadır.

geçerek Kuçar hükümdarı Abdıkırım Beg'e sığınmıştır. Kalmaklar, arkasından kovalasa da yetişemedi geri dönmüştür.²⁶⁴

1745'te Cungan hanı Galdan Serin'in ölmesiyle hanlık içinde taht kavgaları baş göstermiştir. Moğol beyleri Cungan Hanlığı'nın bölünme tehlikesini azaltmak için Galdan Serin'in büyük oğlu Lama Dorji'ni desteklemiştir. Sevan Dorji'yi tahttan indirip Aksu'ya sürgün etmiştir. Lama Dorji, Cungan hanı olmuştur. Bu hanın annesinin soylu olmamasından dolayı diğer kardeşleri ve bazı beyler tarafından desteklenmemiştir. Khoid kabilesinin Töre'si (توره)(reisi) Amorsina (Amursana), Davatsi'yi desteklemiş, o 1753'te İli'ye baskın yaparak Lama Dorji'yi öldürerek Cungan tahtına çıkmıştır. Yeni Han'ın tahta çıkmasında yardımı olan Amorsina, Davatsi üstünde baskı kurmaya başlayınca arasındaki ittifak bozulmuştur. Adım adım savaşmaya doğru gitmiştir. Amorsina, Davatsi'ye karşı saldırıya geçmiş ve başarı elde etmiştir. Yarım sene sonra Davatsi, 30 bin kişilik ordu göndererek Amorsina'yi yenilgiye uğratmıştır. Mağlup olan Amorsina, Temmuz 1754'te Manchou-Qing İmparatorluğu'na sığınmıştır. Bunu fırsat bilen Manchou-Qing İmparatorluğu, Amorsina'ya “Çifit Qingwang”²⁶⁵ otuğatı²⁶⁶ ve “Kuzeyin Emniyetini Sağlayan Askeri Genel Valilik (general) Yardımcısı” ünvanı verdi. Şubat 1755'te General Bendi, Yongchang ve Sarli komutanlığında Davatsi'ye karşı ordu göndermiştir. Büyük Manchou-Qing ordusuna karşı gelemeyen Davatsi, Börtala'yı bırakıp Munğulküre Gıdın Dağı'nda müdafaa savaşı yapsa da yenilgiye uğramıştır. Muz Davan yoluyla kaçıp Uçturpan hakimine sığınmıştır. Uçturpan hâkimi Hoca, Davatsi'yi yakalayıp Manchou-Qing ordusuna teslim etmiştir. Böylelikle bir asrı aşkın varlığını sürdüren Cungan Hanlığı sona ermiş yerine vassal hanlık kısa süreliğine devam etmiştir. Ağustos 1755'te Amorsina, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli'de bıraktığı General Bendi, Irungen komutanlığındaki az sayıda askeri öldürüp isyan bayrağı kaldırmış olsa da kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

²⁶⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 17.

²⁶⁵ Eş başkan, eşit han.

²⁶⁶ Görevlilerin kalpaklarına takılan makam sorgucu.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن. (1995). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (م-ئۇ)(Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، - بىت 617.

1757’de yenilgiye uğrayan Amorsina, Çarlık Rusyası’na sığınmış ve kısa süre sonra Rus topraklarında ölmüştür.²⁶⁷

1758 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu Cungarya’ya ikinci kez ordu göndererek buradaki Kalmaklar ve sivil halka eşi benzeri olmayan katliam yürütmüştür. Kaçabilen bazı Kalmaklar, Batı Türkistan’daki hâkim güç Çarlık Rusyası’na sığınmıştır.²⁶⁸ Böylece 1759 yılında Manchou-Qing İmparatorluğu, Tanrı Dağlarının kuzeyi ve güneyini tamamen işgal etmiştir.²⁶⁹

Cungar Hanlığı’nın Orta Asya’da hızlı güçlenmesi, Seidiye Hanlığı, Kazak Hanlığı, Batı Türkistan’daki diğer hanlıkları, Moğolistan ve Köknur’daki hanlıklarını yok etmesindeki nedenleri ordusunun tamamen süvarilerden oluşması, halkı yağmalamak hırsı, sayıca kalabalık olması, savaşlarda “top kullanması”²⁷⁰ önemli etken olmuştur.

Sonuçta 1450’de Manchou-Qing İmparatorluğu ile savaşın İmparatoru’nu esir alan, Pekin’i muhasara eden, anlaşma sonrası kendilerine vergi verme şartıyla İmparatoru serbest bırakıp, muhasarayı kaldıran ve Çin’den geri çekilen Kalmaklar bu sefer Manchou-Qingliler tarafından yok edilmiştir.²⁷¹

2.3.8. Manchou-Qing İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan’ı İşgali

Amorsina, Manchou-Qing İmparatorluğu’ndan yardım alarak hakimiyeti ele aldıktan sonra yardıma gelip geri dönmeyen Manchou-Qing ordusuna karşı savaş başlatmıştır. Bu savaşta Manchou-Qing ordusundan 500 civarında komutan ve asker öldürülmüştür. Sonraki yıl Manchou-Qing İmparatorluğu, Amorsina üzerine daha fazla ordu göndermiştir. 1758’de Manchou-Qing İmparatoru, ilerde bir isyanın çıkmasını önlemek için Chaohui ve Fuding adındaki komutanlarını isyancıları temizlemeye göndermiştir. İsyancıları temizleme bahanesiyle Cungarya halkından

²⁶⁷ نېلى، ئى.ك.ئە، 2002، 296-292.

²⁶⁸ يابىتور، سىدىق، ئى.ك.ئە، 1999، 1239. Yavuz, a.g.m., 2023, 123.

²⁶⁹ تاپلى، ئى.ك.ئە، 2006، 89.

²⁷⁰ Ödemiş, N. (2002). *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 6.

²⁷¹ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 282.

bir milyon kişinin kafası kesilmiştir. Böylelikle Cungan Hanlığı tamamen tarihten silinmiştir. Az sayıda kalan ahalisi dışında herkes öldürülmüştür.²⁷²

“Gazat Der Mülki Çin” adlı eserde Manchou-Qing ordusunun, Amorsina ordusu ile İli Vadisin’in altı yerinde savaştığından bahsetmektedir.²⁷³

Cungan Hanlığını ortadan kaldıran Manchou-Qing generali Chaohui²⁷⁴, Cungarları ve Cungan Hanlığı ahalisinden bir buçuk milyon kişiyi katlettiğinden İli Vadisi’nde yerleşik yerler ve yaylalar boşalmıştır. Boş kalan yerlerin en iyi yerlerini Çin’den getirilen çiftçi asker Manchoulara ve diğer halklara vermiştir. Yaylaları Kazak konar-göçerlere vermiştir. İli Vadisi, Manchou-Qing İmparatorluğu’nun siyasi, askeri ve idari yönetiminin merkezi haline gelmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu, 1 Aralık 1762 yılında İli Askeri Genel Valiliğini kurarak Mingrui adındaki generali tam yetkili vali tayin etmiştir. Vali, İli Nehri boyuna “Küre” adında askeri kale yaptırmıştır. Yine Gulca şehrine yakın yere Bayanday (بايانداي) adında bir kale şehri yaptırarak buraya Manchouları yerleştirmiştir.²⁷⁵ Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan’a Manchou milletinden olan Mingrui’yi ilk İli Askeri Genel Valiliğinin valisi, onun yardımcısı olarak yine Manchou milletinden olan Agui’yu atamıştır.²⁷⁶

Manchou-Qing İmparatorluğu, Çin’in geleceğini Doğu Türkistan’a temelli olarak yerleşmekte görmüştür. Qianlong Han, daha önce Rusların doğuya yani Cungarya’ya sıkıştırdıkları Cungan Hanlığı’nı yok ederek tüm Doğu Türkistan’ı işgal etmiştir.²⁷⁷

1884’te Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan’a “Yeni Toprak” ya da “Yeni Sınır” anlamındaki “Xinjang” adını koyarak Çin’in bir eyaleti haline getirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte Doğu Türkistan’ın siyasi ve askeri merkezi İli’den Ürümqi’ye taşınmış. İli Askeri Genel Valiliği bir müddet varlığını

²⁷² ئابراموۋ، روسىيە پادىشاھلىقى جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى، 1861- يىللىق، 1- جىلد، 122- بەت: كوروپاتكن، ئى.ك.ئە، 1996، 161- 163.

²⁷³ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 8.

²⁷⁴ Chao Hui, Manchoularin Düz Sarı Sancak birliklerinden yetişmiştir. Hükümdar Yung-cheng zamanında (1723-1735) bitigçi olarak devlet hizmetine girmiştir. Daha sonra Askeri Vali Yardımcılığına kadar yükselerek İli’ye gönderilmiştir. Cungarları ve Cahan Hoca’yı yenen ordulara komuta etmiştir. Ercilasun, a.g.e., 2003, 90.

²⁷⁵ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 21.

²⁷⁶ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 6.

²⁷⁷ Togan, A.Z.V. (2022). *Asya Tarihi* (Hazırlayan: Togan, İ.), Türkiye İş Bankası, 53.

sürdürmüştür. Yetki alanı İli Vadisi ve Çöçek sınır bölgesinin savunma işlerini yönetmekle sınırlanmıştır.²⁷⁸

Doğu Türkistan, işgal sonrası Cungarya ve Kaşgariye diye iki büyük eyalete ayrılmıştır. Bu iki eyaletin başına bir askeri genel vali getirilmiştir. Genel Vali, İli'deki "İli Askeri Genel Valilik" konağında kalmıştır. Kaşgariye ise Kaşgar, Yerken, Yenisar, Aksu, Üçturpan ve Kuçar'dan oluşan altı bölgeye ayrılmıştır. Kaşgariye'deki yönetimin başında İli Askeri Genel Valisine bağlı bir yardımcı ambal²⁷⁹ bulunur, Kaşgariye'ye bağlı her bir bölgenin başında yardımcı ambala bağlı yönetici amballar bulunuyordu. Bölgeden yönetici ambal sorumlu idi.²⁸⁰

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı tamamen işgal ettikten sonra buradaki yönetimi sağlamak için Uygurlar arasında devam eden bazı siyasi ve idari yapıları bazı değişiklikler ile devam ettirmiştir. Her şehir ve kasabaların işlerini yürütecek idari memurlukları kurmuştur. Hakim ya da Hakimbeg (هاکیمبەگ) ünvanıyla bir Uygur Beg bir şehri yahut bir bölgeyi yönetmiştir. Hakimin yardımcısı Eşikağa (ئەشكناغا) dır. Şağbeg (شاغبەگ) ise vergi toplamaktan; Kadı (قازی), şeri mahkemeden; Mirap (میراب), su işlerinden; Nakıb (ناقب), inşaat işlerinden; Paşşab (پاششاب), emniyetten; Muhtesib (مؤتەسسب), dini işlerden; Mutevelli (مؤتەۋەللى), tarla ve gayri menkullerden; Divan (دىۋان), kayıt, posta işlerinden; Bacgir (باجگىر), vergi toplamadan; Erbab (ئەرباب), görevlilerin atanmasından; Bağmatar (Bağven)(باغۋەن), bağ-bahçeden sorumlu olmuştur. Min Begi (مىن بەگى) binbaşı ile aynı dereceye sahip olmuştur.²⁸¹

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı tamamen işgal ettikten sonra, 1762'de Tanrı Dağlarının kuzeyi ve güneyini bir merkezden yönetmek için askeri-idari yapı olan İli Askeri Genel Valiliği'ni kurmuştu. İli Askeri Genel Valiliği, Doğu Türkistan'ın hakimiyet merkezi olarak kararlaştırılmıştı. Mahkeme'nin en üst düzey askeri-idari yönetiminde Sangun (general) ünvanıyla Pekin'den atanan Manchou soyundan olan bir general bulunuyor. Ona bağlı olarak İli, Çöçek, Yerken, Ürümçi, Kumul vb. yerlerde "Ambal" ünvanıyla Manchou-Qing sarayından özel yarlıkla

²⁷⁸ مەخسۇت، ئاتاۋۇللا، مەخسۇت، ئى.ك.ئە، 2010، ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى – ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى (uygur.com)

²⁷⁹ Genel valiye bağlı olarak bölgeyi yöneten askeri hâkim.

²⁸⁰ كوروياتكىن، ئى.ك.ئە، 1996، 182.

²⁸¹ Ercilasun, a.g.e., 2003, 91.

konar-göçer Kazak, Moğollar, casak²⁸⁵ (جاساق) yoluyla atadan, evladına miras kalan wang, gung, bılı, bızı ünvanlarını alan kişiler tarafından yönetilirdi. Bu yönetimde askeri, idari ve kamu işleri birbirinden ayrı idi. Bu yönetim tarzı 1884'te sona ererek Çin'deki gibi vilayet-nahiye yönetimi yürürlüğe konulmuştur.²⁸⁶

İli Askeri Genel Vali'nin emri altında çoğunlukla Manchou ve Moğol askerlerinden oluşan daimî ordu bulunuyordu. Bu çeşit yönetim şekli Manchou-Qing İmparatorluğu yıkılana kadar, yaklaşık 200 yıl devam etmiştir.²⁸⁷

İli'nin ilk Hakimbegi aslen Turpan'ın ileri gelenlerinden olup Cungarlara karşı ilk Manchou-Qing İmparatorluğu'na sığınan, Cungarların yenilgiye uğratılmasında büyük katkısı olan, Manchou-Qing ordusunun Doğu Türkistan'ı işgal etmesinde büyük çabası olan, Manchou-Qing ordusu İli Vadisi'ndeki Abral Dağı'na (ئابراڭ تېغى) sıkışıp kaldığında ve Cungarlar tarafından yok edilme durumuna düştüğünde, Uygur askerlerinden oluşan ordusuyla gelip Manchou-Qing ordusunu kurtaran İmin Hoca Han (Wang)'ın ikinci oğlu Musa Beg (Gung) olmuştur. İmin Hoca Han, Kalmaklar, İli Vadisi'nden temizlendikten sonra Manchou-Qing ordusuna yol açarak Tarım Vadisi'nin işgal edilmesini de sağlamıştır. Daha sonra İli Vadisi'ne geri dönerek Abral Dağı'nın güney eteğine, Kaş Nehri kıyısına surlarla çevrili hisar yaptırıp burada kalmaya başlamıştır. İmin Hoca Han, İli'den 1762'da İli Askeri Genel Valilik Mahkemesi kurulduktan sonra, Turpan'a dönüp oranın yerel hanı olmuş ve İli Vadisi ile de yakından ilgilenmiştir.²⁸⁸

1762'de Manchou-Qing İmparatorluğu'nun resmi fermanıyla İli Gung-Begliği Mahkemesi yani Hakimbeglik makamının kurulması ve sarayının yapılması emredilmiştir. Aynı yılı özel yarlıkla İmin Hoca Han'ın oğlu Musa Beg'i "Gung" ünvanıyla İli'nin Hakimbegi olarak atamıştır. Ona Manchouca, Çince ve Uygurca yazılar olan Hakimbeglik mührünü takdim etmiştir. Bu sıralarda Turpan'da olan

²⁸⁵ Hanlık yönetiminde han tarafından yerel bey-törelere verilen yer ve halk. Bu babadan evlatlarına miras yoluyla geçer.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن. (1991). ئۇيغۇر تىلىنىڭ نىزاھلىق لۇغىتى (ت-خ)(Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 515-بەت.

²⁸⁶ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 93-91.

²⁸⁷ باۋ، ت.، شىليانگ، خ. (1980). «شىڭخەي ئىنقىلاۋى توغرىسىدا ئىلىدا كۆرگەن – ئاڭلىغانلىرىمىز (Shinay İnkılabı)».

67-68. بەتلەر. «Hakkında İli'da Görüp duyduklarımız»، شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى 1، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 67-68. بەتلەر.

²⁸⁸ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 3-6.

Musa Beg, İli'ye gelerek görevinin başına geçmiştir. İlk olarak Gulca şehri içine İli Gung-Begliği Sarayını yaptırmaya başlamıştır. Aynı zamanda şehrin yeniden inşa edilmesi ve genişlemesi için katkıda bulunmuştur. Bu şehir Uygurca “Gulca” adıyla adlandırılmıştır.²⁸⁹

İmin Hoca Han'ın soyundan gelenler 140 yıldan aşkın İli'da Hakimbeg olarak hüküm sürmüştür. Ancak İli Sultanlığı ve sonrası Rus işgali döneminde Hakimbeglik kalkmıştır.²⁹⁰

İli Hakimbegi'nin görevi; İli Askeri Genel Valililiğinin emir fermanlarını “Tarañçı” yani İli Uygurlarına ulaştırmak; Genel Valilik adına vergi toplamak, şeriat kurallarının uygulanması için dini mahkeme kurmak, e'lem²⁹¹, müftü, kadı ve muhtesipleri²⁹² (teftiş) atama ve kaldırma; Müslümanlara özellikle Uygurlara ait işleri yürütmekten ibaret idi. Gulca'da ilk tayin edile e'lem ise Turpanlı Molla Rozi Ahun olmuştur.²⁹³

İli Vadisi'nde tarihten beri var olan Uygurların nüfusu savaş nedeniyle büyük ölçüde azalmış olup sayıca oldukça fazla olan Manchou-Qing ordusunun gıda ihtiyacını karşılayamadığı için Alteşehir'den 8000 haneyi İli Vadisi'ne göç ettirilmiştir. Manchou-Qing döneminde İli'ye göç ettirilen Uygurların sayısı oldukça fazla olmuştur. Bu Uygurlar İli'yi tekrardan ihya etmiştir.²⁹⁴ Korpatkin'in verdiği bilgiye göre 1757'den sonra Kaşgar'dan İli'ye 12 bin kişi sürgün edilmiştir.²⁹⁵

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra İli Vadisi'ni kendisinin işgal merkezi yaparak İli Nehri kıyısına “Küre” adında “İli Askeri Genel Valilik Mahkemesi” kurup Doğu Türkistan'ı bu merkezden yönetmeye başlamıştır. İli Askeri Genel Valilik Mahkemesi, Pekin'deki İmparatora bağlı

²⁸⁹ سیاسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 10.

²⁹⁰ سیاسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 2.

²⁹¹ En fazla bilen, bilgili, büyük alim anlamına gelmektedir. Bu kadılık makamından üstün olan bir dini makamdır. Şeriat mahkemesinde e'lem, kadı ve müftü bulunur, işlere beraber bakarlar. Şeyhülislam, baş müftü.

ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، (ناچ)، 1990، 293.

²⁹² Muhtesip: terazi ve fiyatları kontrol eden; dini işlerde, halkı şeriat kuralları gereği iyiliğe davet edip kötülükten sakınmasını uyaran, şeriata aykırı işleri yapanları yakalayıp kadıya götürən, kadının verdiği cezaları uygulayan kimsedir.

ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، (م-ئۇ)، 1995، 254.

²⁹³ سیاسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 11.

²⁹⁴ سیاسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 5.

²⁹⁵ كورپاتكىن، ئى.ك.ئە، 1996، 172.

olmuştur. İli Askeri Genel Valisi'nin emri altında çoğunlukla Manchou ve Moğol askerlerinden oluşan daimî ordu bulunuyordu.²⁹⁶

Doğu Türkistan'ı Manchou-Qing İmparatorluğu 1759 yılında işgal ettikten sonra, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun payitahtı Pekin'den çok uzakta olan bu geniş toprakları yönetmek için, Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesindeki İli Bölgesi'nde merkeze bağlı siyasi ve askeri gücü olan Askeri Genel Valilik kurmuştur. Bu valilik de tıpkı Çarlık Rusyası'nın Batı Türkistan'ı işgal ettikten sonra, merkeze uzaklığı nedeniyle kurduğu Türkistan Genel Valiliğine benzer.

2.3.9. Çarlık Rusyası'nın Doğu Türkistan İşgal Politikası

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rus Çarı IV. İvan, yayılma politikası yürüterek Rusya topraklarını Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Sibir Hanlığı'nı işgal ederek topraklarını doğuya doğru genişletmiştir. XVII. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'daki yayılcılık işleri duraklamış olsa da XVIII. yüzyılda hız kazanarak Kazak bozkırları ve Türkistan'ı işgal etmiştir.²⁹⁷

Doğu Türkistan, Çin'den gelen ticari malların bir kısmının Orta Asya üzerinden Rusya'ya, bir kısmının ise İngiltere kontrolü altındaki Hindistan'a ihraç edilmesinde önemli bir ticaret merkezi idi. Rusya'nın Doğu Türkistan ile ticari ilişkileri eskilere dayanır. Çar Petro, Hoten'de bol altın yatağının olduğunu öğrenince burası ile ticari ilişkiler kurmayı düşünmüş, daha sonra ordu göndererek bu bölgeyi işgal etmeyi planlamış ve ordu göndermiştir.²⁹⁸

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kazaklar, Cungarların saldırılarına karşı Çarlık Rusyası'ndan yardım istemiştir. Böylelikle Ruslar, Kazak bozkırlarında hâkim güç haline gelmiştir.²⁹⁹

Çarlık Rusyası, Kazak bozkırlarını hakimiyet altına aldıktan sonra buralar Rusların iskânına uğramıştır. Rusların yapmış olduğu bu iskân hareketlerine rağmen Kazak halkı üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırması pek kolay olmamıştır. 21

²⁹⁶ باؤ، شلياڭ، ئى.ك.م.، 1980، 78-67.

²⁹⁷ Çapraz, H. (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 52.

²⁹⁸ باگياۋېلېنسكى، ئى.ك.ئە.، 2012، 288-286.

²⁹⁹ ھامبىلى، گ. (2008). ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىملىرى (Orta Asya Tarih Dizileri) (تەرج: ئوران، ق.، فەكرەت، ھ.، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 360-بەت.

Ekim 1868’de Çarlık Rusyası’nın çıkardığı bir fermanla, bütün Kazak bozkırlarının, Sibir ve Orenburg bölgelerinin idaresi tamamen Rusların eline geçmiştir. Böylece Ruslar, Kazak bozkırlarının işgalini tamamlamış, daha güneyde bulunan Türkistan, Özbek hanlıkları, doğuda bulunan Cungar Hanlığı ile sınır komşusu hâline gelmiştir.³⁰⁰

XVII. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusyası’nın Orta Asya ve Sibirya’ya yayılma politikasını devam ettirmiş, işgal edilen topeakları genişleyince Merkezi Asya’daki Cungar Hanlığı ile karşı karşıya gelmiştir. Cungarlar, Batur Hunteyci ve Zınggi hükümlerliği döneminde Çarlık Rusyası’nın yayılmacılığına karşı bölgedeki hakimiyetini korumuştur. Galdan, Cungar tahtına çıktıktan sonra önceki hanlar gibi Çarlık Rusyası’na karşı politika izlemiştir. Daha sonra Halha Moğollarına karşı sefer yapmadan önce Çarlık Rusyası ile diplomatik ilişkilerde bulunmuştur.³⁰¹

Cungar Hanlığı, güçlendiği dönemlerde daha geniş alanlara yayılmak istemişken, kuzeyden Çarlık Rusyası’nın kendilerine komşu olduğunu ve tehdit oluşturduğunu görmüştür. Aslen bir Avrupa ülkesi olan Rusya, XVI. yüzyılın 80’li yıllarında Oral Dağı’nı geçerek Asya’ya girmiştir. Önce Oral Dağı’nın doğusundaki Sibir Hanlığı’na son vererek Yınısey ve Ob nehirleri yönünde ilerlemiştir. Ruslar doğuya ilerlerken Cungar sınırlarına kadar gelmiştir. Çarlık Rusyası, Cungarlarla olan ilk ilişkilerde daha ılımlı davranarak Cungar beylerinin Çar’a bağlılık göstermesi, ona vergi verip Rusya vatandaşı olması için çabalamıştır. Böylece Cungar topraklarını kolayca Rusya topraklarına eklemek istemiştir. 1608’de ilk kez Rus-Cungar diplomatik ilişki kurulduğunda Cungar hükümdarının Çar’a bağlılık göstermesini talep edilmiştir. Cungarlar ise kendi topraklarında bağımsız konar-göçer hayatını sürdürmek ve Rusya’dan bağımsız ticaret etmeyi şart koşturmuştur. Sonraki yıl 1609’da “Cungar Kabile İttifakı” kurultayında Oyrat beyleri bu Rus teklifini reddetmiş ve bağımsızlığını sürdürmüştür. Çarlık Rusyası, kendi isteklerini gerçekleştirmek için gerekirse silah gücüyle müdahale edeceğini belirtmiştir. Batur Hunteyci, Oyrat kabilelerini birleştirdikten sonra Rusya topraklarına göç eden Turgutlarla savaşmıştır. Ekim 1640’ta gelen Rus elçilere Batur Hunteyci “Sizler

³⁰⁰ Özkan, M. (2019). “Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877)”, *Belleken*, 83 (298), 1006.

³⁰¹ بوچوڭ، ئى.ك.ئە، 1999، 319- بىت.

Çar'ın hediyeleriyle bana gelirsiniz, diğer taraftan benim halkıma saldırıyorsunuz” diyerek Rus elçilerin tekliflerine karşı gelmiştir. Böylelikle iki tarafın arası bozulmuştur. 1647’de iki tarafın ilişkileri kesilmiştir. Zıngı tahta çıktığı dönemde Rus saldırıları hızlanmıştır. 1667’de Zıngı dört bin kişilik ordusuyla Krasnoyarski’yi kuşatarak Rusların esir aldığı Oyrat halkını ve Barımtayları³⁰² (بارىمتاي) serbest bırakmasını istemiştir.³⁰³

Çarlık Rusyası, Batı Türkistan’ı işgal ettikten sonra Doğu Türkistan’ın kuzeyindeki Balkaş Gölü çevresi ve Altay Dağı’nın kuzey kasımındaki yerlere silahlı saldırılar yapmıştır. Daha sonraki planında Tanrı Dağı’nın kuzey ve güneyini tamamen işgal etmeyi düşünmüştü. Çarlık Rusyası, Doğu Türkistan’ı işgal etmek için uzun süreli plan yapmış ve ona göre hareket etmiştir. Öncelikle ticari ilişkileri kurmak için “tüccarlar” yoluyla istihbarî bilgiler toplamaya başlamıştır. Bunun yanında maden yatakları ve bitki türlerini inceleme bahanesiyle “araştırmacılar” göndererek bölgenin haritasını çizdirmiştir. Böylelikle ilk aşamada bölge hakkında gerekli bilgiler elde edilmiştir. Rusya, Haziran 1847’den Ocak 1850’e kadar olan zaman zarfında Manchou-Qing İmparatorluğu ile İli, Çöçek ve Kaşgar’da ticari merkezler kurmak için antlaşma yapmıştır. İli Askeri Genel Valisi Yexi, Rus elçisiyle “Qing-Rusya-İli, Çöçek Ticari İlişkileri Antlaşması”nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre “Rus mallarından vergi alınmayacak, İli, Çöçek’te Rus konsoloslukları kurulacak, Rus vatandaşları istediği yerde mülk sahibi olabilecek, Manchou-Qing İmparatorluğu, Ruslara serbestlik tanıyacak” idi.³⁰⁴

1852’de Çarlık Rusyası, Rus tüccarlarının İli’de ticaret yapması için Gulca’da ticaret merkezleri kurmuştur. Ancak Manchou-Qing taraf, Çarlık Rusyası’na ticaret merkezi olarak Sar Bulak’ın (سار بۇلاق) yakınlarındaki boş araziye vermiştir.³⁰⁵

Çarlık Rusyası’nın Batı Türkistan’ı işgal ettikten sonra Doğu Türkistan’ı da işgal etmek istemesi elbette ileriye doğru ekonomik çıkara dayalıdır. Rusya’nın Çin’in iç eyaletleriyle ticareti geliştirmek istemesi, buna yönelik olarak Türkistan ile

³⁰² Tutsak.

³⁰³ شىڭ، ئى.ك.ئە، 2006، 122-123.

³⁰⁴ بوجۇن، بىگۇئا، ئى.ك.ئە، 1999، 190-191.

³⁰⁵ ۋەلىخانوف، چ. (2002). «غۇلجا خاتىرىلىرى (Gulca Hatıraları)»، شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى ژورنىلى، 1- سان، 17- بەت.

Çin boyunca uzanan bir demir yolunun inşa edilme planını gerçekleştirmek için Doğu Türkistan'ın işgal edilmesi planlanmıştır.³⁰⁶

Kısa sürede büyük sınırlara ulaşan Çarlık Rusyası, XIX. yüzyılda Asya'nın merkezi bölgesine girmiştir. Böylelikle Çarlık Rusyası'nın ileriki hedefi Orta Asya ve Doğu Türkistan'ı ele geçirmek olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası, Balkaş Gölü'nün doğu ve güney kısımlarını işgal etmiştir. İrtiş Nehri kıyılarındaki Alatav Dağlarına kadarki olan yerlere silah gücüne dayanarak on binden fazla Rus ahalisini yerleştirmiştir. İlerleyen süreçte İli Nehri'nin kuzey kıyılarını da Rus topraklarına katmıştır.³⁰⁷

Çarlık Rusyası'nın Asya'daki sınırlarını doğuda Çin'e ve güneyde Keşmir'e kadar genişletmesi için Doğu Türkistan'ın işgal edilmesi şart olmuştur.³⁰⁸

Çarlık Rusyası, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan Çin ve Hindistan'a giden ticaret yollarına sahip olma arzusuyla, önündeki devletleri işgal ederek hedefine ulaşmaya çalışmıştır.³⁰⁹ Bu hedefinin bir parçası olan Doğu Türkistan'ın işgali Çarlık Rusyası tarafından önceden planlanmıştır.

Çok eski tarihlerden beri Orta Asya özellikle Merkezi Asya göçebe halkların hakimiyet alanı olmuş, birçok göçebe halkın siyasi merkezi durumunda olmuştur. Asya'daki en son göçebe hanlık olan Cungan Hanlığı'nın yönetim altında olan Merkezi Asya, batıda Çarlık Rusyası, doğuda Manchou-Qing İmparatorluğu'nun yayılma alanı olmuştur. Bu iki güç Merkezi Asya'yı ele geçirerek topraklarını genişletmek ve hakimiyetini güçlendirmek için rekabet etmeye başlamıştır. Her iki imparatorluk son göçebe hanlığı kendine çekmek için çabalar harcamıştır. Sonunda Cungan Hanlığı ve Doğu Türkistan, Manchou-Qing İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Böylelikle bu iki büyük güç karşı karşıya gelmiştir. Ama aralarında sıcak savaş olmamıştır. Manchou-Qing İmparatorluğu'nun, Doğu Türkistan'dan kovulmasıyla Çarlık Rusyası bu topraklara yayılma politikası yürütmeye devam etmiştir.

³⁰⁶ Barthold. a.g.e., 2020, 89.

³⁰⁷ زېشائې، ل. (2003). *تۇرپان تارىخى* (ئىككىنچى قىسىم 1) (*Uygur Tarihi*) (تەرج: روزى، ئە.، ئوردۇن، نا، مۇمىن، ئە.، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 6-بەت.

³⁰⁸ كوروياتىكىن، ئى.ك. ئە.، 1996، 77. ³⁰⁹ جىلەي، ۋ. (2010). *ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى* (يېقىنقى زامان قىسمى) (*Orta Asya Umumi Tarihi*) (تەرج: يۇنۇس، غ.، تارىمى، ئە. م.، مۇھەممەت، نا.، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 257-بەت.

3. İLİ SULTANLIĞI'NIN KURULUŞU VE SONRAKİ GELİŞMELER

3.1. Uygurlar ve Döngenlerin Manchou-Qing İmparatorluğu'na Karşı Bağımsızlık Savaşları

Manchou-Qing İmparatorluğu, XIX. yüzyılına gelindiğinde iç karışıklık ve isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu isyanların en başında “Taiping Tianguo 太平天国” isyanı gelmektedir. XIX. yüzyılın 60'li yılına gelindiğinde Şenşi, Kensu, Ningxia eyaletlerindeki Döngenler, Manchou-Qing istibdadına karşı ayaklanmalar başlatmıştır. Bu ayaklanmalar sert şekilde bastırılmıştır.³¹⁰

Haziran 1845'te Kaşgar'da Uygurlar ve bazı Kırgızlar birleşerek Manchou-Qing işgalcilerine karşı ayaklanma başlatmıştır. Daha sonra Ekim 1854'te Kaşgar'da Şahmömin adındaki kişinin liderliğinde büyük ayaklanma gerçekleşmiştir. Eylül 1857'de Hoten'de başlatılan ayaklanma kısa sürede çevresine yayılmıştır. 1857'de Kuçar halkı İbrahim Şeyih'i lider seçerek ayaklanma başlatmıştır. Ayaklanmaya katılan halkın sayısı her gün çoğalmış ve çevre illere yayılmıştır. Her bölgedeki Manchou-Qing ordusu bu ayaklanmaları bastırmada yetersiz kalmış, genelde yenilmiştir. 1863'te İli'deki Uygurlar ve Döngenler de ayaklanmıştır. Manchou-Qing İmparatorluğu, bu ayaklanmaları kanlı bastırmış olsa da daha sonra gerçekleşecek ayaklanmaları önleyememiştir.³¹¹

1864 Haziranın başında Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde, Manchou-Qing istibdadına karşı mücadeleler başlatılmıştır. 4 Haziran Kuçar'da “Raşiddin Hoca”³¹² adındaki bir din aliminin önderliğinde bu dönemdeki ilk bağımsızlık mücadelesi başlatılmıştır. Onu takiben 10 Haziran Bögür'de; 12 Haziran Bay'da ve Sayram'da; 13 Haziran Korla'da; 14 Haziran Karaşehir'de mücadeleler başlatılmıştır. 15 Temmuz Ürümçi'de; 17 Temmuz Manas'ta ve çevresinde; Eylül ve Kasım aylarında Kutubi, Sanci, Kör Kara Usu'da peş peşine ayaklanmalar başlatılmıştı. Buralardaki

³¹⁰ خوشنار، ش. (2000)، شىنجاڭ بېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر (Xinjiang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 18-بەت.

³¹¹ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 445-450.

³¹² سايرامى، م. م. (1986). تارىخى ھەمدى (Tarihi Hamidi) (نەش. تەي. بابتور، ئە.)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 184-بەت.

ayaklanmayı bastırmak için İli Askeri Genel Valiliğinden asker sevk edilse de başarılı olmamıştır.³¹³

Kuşar'daki ayaklanmadan kısa zaman sonra, Hoten'de Damolla Hacı Habibullah Müfti adındaki kişinin liderliğinde Manchou-Qing işgaline karşı mücadele başlatmıştır.³¹⁴ Kaşgar'da Sıddık Beg adındaki kişi başkanlığında ayaklanmanın Kaşgar cephesi açılmıştır.³¹⁵ Yerken'de ise halk, Yerken halkının müşidi Abdurrahman Hazret'i hükümdar ilan ederek mücadeleyi başlatmışlardır.³¹⁶

İli Uygurları zulme, saldırılara karşı mücadele etme ruhuna sahip halktır. 1863'te Manchou-Qing zulmüne karşı halk ayaklanmıştır. Ayaklanma sert bir şekilde bastırılmış olup, birçok kişi öldürülmüş, 30 küsur kadın çocuklarıyla beraber hapse atılmıştır.³¹⁷ Başka kaynakta bu ayaklanmada hapse atılan Uygurların sayısı 200 küsur kişidir.³¹⁸

1857'de patlayan Kuşar ayaklanması, Manchou-Qing İmparatorluğu tarafından sert bir şekilde kanlı olarak bastırılmıştır. 1860'a gelindiğinde Doğu Türkistan'ın çeşitli yerlerinde ayaklanmalar ardı ardına patlamıştır. 1864'te bağımsızlık ayaklanmalarının zirve bulduğu ve Doğu Türkistan'ın tümünde eş zamanlı gerçekleşen bir bağımsızlık mücadelesi olmuştur. Uygurlar, Çin'deki Taiping Tianguo İsyanı ve Döngenler ayaklanmasından etkilenerek Manchou-Qing'in zulmüne karşı ayaklanmayı başlatmıştır.³¹⁹

Çin'de başlatılan isyanlar sonucu Manchou-Qing İmparatorluğu ağır siyasi ve iktisadi krize batmıştır. Ekonomik krizden kurtulmak için halka ağır vergiler yüklemiştir. İli Askeri General Valiliği, her hanenin yıllık vergisi olan 256 kg (dört ho) tahılı 1863'te 32 ho'ya³²⁰ yükseltmiştir. Artırılan vergileri ödeyemeyen halk ayaklanmaya başlamıştır. Halk bir önderin liderliği olmadan küçük çapta

³¹³ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى (1992). شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (ئىككىنچى كىتاب) (Xinjiang'in Kısa Tarihi) (تەرجىمە قىلغۇچى: ئارش، ق.، باسست، ئە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçü)، 201-204-بەتلەر.

³¹⁴ سايرامى م. م. (1322 ھىجرىيە). تارىخى ئەمىنىيە (Tarihi Eminiye)، قازان (Kazan)، 87-بەت.

³¹⁵ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 323.

³¹⁶ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 324.

³¹⁷ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 208.

³¹⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 50.

³¹⁹ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 194-197.

³²⁰ Çinlilerin ölçü birimi. Bir ho yaklaşık 64 kilogram gelir.

ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، 1991، (ت-خ)، 853.

ayaklanmıştır. Bayanday'daki Döngenler de Mart 1863'te ayaklanmıştır. Ayaklanmalar, Manchou-Qing ordusu tarafından kanlı bastırılmıştır. Örgütlenmeden ayaklanmanın faydasız olduğunu anlayan Döngenler, Uygurlar ile birleşmeye karar verip İli Hakimbegi Abdurresul Beg'in yanına gelip ona biat etmiştir.³²¹

Çin kaynaklarında, Şenşi, Kensu Döngenleri 1861-1863 yıllarında ayaklanarak Taiping Tianguo isyanını devam ettirdiği bahsedilmiştir. 1864'te Doğu Türkistan'ın tümünde başlatılan ayaklanmaları da Döngenler ayaklanması ile ilgilendirilerek değerlendirilmiştir.³²²

Manchou-Qing İmparatorluğuna karşı başlatılan ayaklanmaların nedenleri çeşitli olup bunlardan biri Manchou-Qing'in istibdat ve sömürge politikasına son verdirmek olmuştur. Halkın belini büken ağır vergiler, daha fazla ürün elde etmek için Tanrı Dağlarının güneyindeki Uygurları zorla İli'ye göç ettirip ağır şartlar altında çalıştırması da halkın öfkesine neden olmuştur.³²³

İli Vadisi'nin yerli ahalisi olan Uygurlar ile sonradan gelip yerleşen Döngenler birleşerek Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli'deki hakimiyetine karşı 13 Ekim 1864 akşamüstü Gulca'da bağımsızlık mücadelesini başlatmıştır. Gulca kalesine hücum ederek keleyi ele geçirmiştir.³²⁴

Manchou-Qing İmparatorluğu 1761'den 1780'e kadar İli Vadisi'ne Uygurları çalıştırarak dokuz kale ve kale şehri inşa ettirmişti. İli'deki dokuz şehir Küre, Süydün (چاغانئۆسۈ), Çaganüsü (تۆكۈر بارسۇق), Ökürbarsuk (سۈيدۈڭ), Gulca, Korgas, Tarçi (تارچى), Bayanday, Karabulak (قارابۇلاق) dan oluşur. Küre kale şehri İli Askeri Genel Valilik merkezi olup, İli'de Tanrı Dağı'nın güney ve kuzey askeri ve idari işlerinden sorumlu merkez olmanın yanında, olağan üstü durumlarda müdahale etmek için oluşturulan yedek ordunun da bulunduğu yerdir. Gulca şehri Uygurların yerleştiği şehir olmasına rağmen Gulca kalesinde Manchou-Qing askerleri bulunur, ancak şehir merkezinde Uygur Hakimbegi oturdu.³²⁵

³²¹ خوشنار، ئى.ك.ئە، 2012، 59.

³²² بوزەن، ج.، شۇنچېڭ، ش.، خۇا، خ. (تۈزگۈچلەر) (1996). جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان (Çin Tarihinden Umumi Beyan) (تەرج: راخمان، ئە.، بىگلىياڭ، ج.)، مىللەتلەر نەشرىياتى (Pekin)، 144-بەت.

³²³ Uygur, F. (2019). *Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları*, Yeditepe Yayınevi, 19.

³²⁴ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 231. تۇرسۇن، ن. (2014). «1881-1878 يىللىرىدىكى 'ئىلى كرېزى' ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى»، *خەلقئارالىق ئۇيغۇر تەتقىقات ژورنىلى*، 4-سان، 115-بەت.

³²⁵ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2001، 271-274. زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 231.

Gulca kalesi, 1762’de yapılmış olup kale surunun uzunluğu dört çakırım³²⁶, yüksekliği bir cang altı çi³²⁷ idi. Kalenin dört kapısı vardı. Kapıların adı Çinceidir. Doğu kapısının adı; Jinshu, güney kapısı Jiahui, batı kapısı Huanyin, kuzey kapısı Gunji idi.³²⁸

XIX. yüzyılın ortalarında Çin’de Manchou-Qing İmparatorluğuna karşı halk isyanı başlamış olsa da kanlı bastırılmıştı. Bu isyanlar bastırıldıktan hemen sonra Orta Çin’in çeşitli yerlerinde diğer isyanlar başlatılmıştır. Bu isyanlardan ilham alan Döngenler, Çin’in Şenşi (Shanxi), Qingghai ve Kensu bölgelerinde İmparatorluğa karşı isyan bayrağını açmış ama sert bir şekilde bastırılmıştır. Çin’deki isyanlar sonrası Doğu Türkistan’da da Manchou-Qing işgaliyesine karşı ayaklanmalar vuku bulmuştur. Çin kaynaklarında Doğu Türkistan’daki Uygurların başlattığı mücadeleler fakirlik, Manchou-Qing İmparatorluğu’nun zulüm ve baskıları, ağır vergileri, Manchou-Qing İmparatorluğu’nun atadığı yerel beg, ağaların baskısı vb. nedenler sonucu ortaya çıkan bir isyan olarak nitelendirilmektedir.³²⁹ Oysa Uygurların yaptığı, yalnızca bir isyan olmanın daha ötesinde bir bağımsızlık mücadelesi olduğu dönemin kaynaklardan ve mücadelenin sonucundan da anlaşılmaktadır. Ancak zulüm ve baskıların bağımsızlık mücadelesini tetikleyen sebepler olduğu da gerçektir. “Kaşgarye” adlı eserde “Uygurlar, kendi topraklarını Manchou-Qing İmparatorluğu’nun işgalinden kurtarmak için eline bir fırsat geçtiğinde onu kullanmaya hazırı”³³⁰ şeklinde ifade etmiştir.

İli Vadisi ve Yedisu Bölgesi’ndeki Uygur ve Döngenlere Manchou-Qing İmparatorluğu’nun her çeşit baskıları artınca buna dayanamayan halk ayaklanmaya karar vermiştir. İli Vadisi’nde Uygurlar %70, Döngenler ise %10 nüfusa sahiptir. Diğer %20’lik nüfus Manchou-Qing İmparatorluğu’nun silahlı sivil askerleri olan Çinfinler³³¹ ve daimi ordusu teşkil etmiştir. Uygurlar ve Döngenler aynı dine inandıkları ve her ikisi de ezilen sınıf olduğundan aralarındaki münasebetleri iyi

³²⁶ Uygur uzunluk birimi. Bir çakırım 1.06 km’ye eşittir.

³²⁷ Çin uzunluk birimi. 5 metre 33 cm.

³²⁸ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 234.

³²⁹ بوجۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 723.

³³⁰ كوروياتىكن، ئى.ك.ئە، 1996، 161.

³³¹ Manchou, Manchoulara akraba halklar ve Çinliler.

olmuştur. Uygurlar ve Döngenler birleşerek 1864’de Manchou-Qing İmparatorluğuna karşı bağımsızlık mücadelesini başlatmıştır.³³²

Bilal Nazimi’ye göre İli halkının bağımsızlık mücadelesini başlatmanın nedenleri: Alteşcher’den Uygurları İli’ye zorla göç ettirerek bedava çalıştırmak, halka ağır vergileri yüklemek, halkın sürekli yükseltlen tahıl vergilerini ödeyemediğinden para karşılığında çocuklarını başkalarının hizmetine vererek vergileri ödemeye çalışmak olmuştur. İli Askeri Genel Valisi, İli’deki Döngenleri bastırmak için hazırlandığında Döngenler birleşerek Uygurlardan yardım almaya karar vermiştir. İçlerinden heyet seçerek İli Hakimbegi Abdurresul Beg’e göndermiştir. Abdurresul Beg, Döngenlere on bin askeriyle yardım etmiştir.³³³

Emir Abdurresul Beg’in hâkimbeglik döneminde İli Bölgesi’nde yaşayan Döngen vekilleri, Emir Abdurresul Beg’in sarayına gelmiş ve:

“Bizi kadın erkek, çocuk yaşlı demeden hepimizi Manchoular kılıçtan geçireceklermiş, bizler sizinle din kardeşiz. Bizi kılıçtan geçirmeden bırakmayacaklar. Bize yardım ederseniz, biz de sizinle Manchoulara karşı savaşırız. Yüce Allah sizleri dünya ve ahirette mutlu mesut eder. Eğer bize yardım etmezseniz, bizim başımıza gelen olay kısa sürede, bizden sonra, sizin başınıza gelir. Müstebit zalim Manchouların kanlı kılıcı sizlerin başınızı da keser.”³³⁴

diye ağlayarak yardım isterler. Emir Abdurresul Beg onlara teselli verir ve “Ben Mollalara danışayım, onların fikriyle karar vereyim, sizler yarın gelin tekrar görüşelim.” deyip Döngenleri gönderir ve kendisinin güvendiği Kadı Nasreddin’e bu konuyu danışır. Kadı Nasreddin, Emir Abdurresul Beg’e Döngenlere yardım etmek için cihat başlatması gerektiğini, cihat başlatmasının ise Halifeliliğini ilan etmesi anlamına geldiğini söyler ve “Manchouların zulmü artık dayanılmaz bir hal aldı, bu sebeple tüm Müslümanlara cihat farz oldu.” diyerek hemen cihat başlatmasını önerdi. Ertesi sabah tüm Uygur Begleri ve Döngenlerin ileri gelenlerini toplayıp müstebit Manchou-Qing istibdadına karşı ittifak halinde savaş başlatma zamanının geldiğini, cihat etmenin faziletini anlatır bunun üzerine oy birliğiyle savaş kararı alınır. Emir Abdurresul Beg, Döngenlere dönüp:

³³² بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998، 305.

³³³ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 10-8.

³³⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 41.

“Ey Döngen kardeşler, kendim bu savaşa baş olayım ve bir tümenden (10 bin) fazla askerlerimle savaşa gireyim. Ancak sizlerin diliniz tatlı ve dini (yemini) bozmaya kalpleriniz alışık, bu vasıflarınızdan dolayı size güvenemiyorum. Ey Döngen büyükleri ve mollaları, sizleri iyi tanırım, sizlerde vefa yoktur. Belki de vefa yerine sizlerden cefa görürüz?”³³⁵.

Buna karşın Döngenler: “Söz veriyoruz. Sözlerimizde dururuz. Allah’a yemin ederiz ki Manchouları yenip bağımsız olduktan sonra, sizleri hamimiz olarak göreceğiz. Kendimizden bir vekil seçtik. Eğer bu konuda sizlere karşı şüpheli ve aykırı işlerle uğraşırsak Allah bizleri bu dünyada tamamen yok etsin.” diye söz verirler. Sonunda hükümet başkanları Uygurlardan olma şartıyla Döngenlerle ittifak kurarak savaşa karar verilir.³³⁶

Bilal Nazimi, “Gazat Der Mülki Çin” adlı eserinde de Abdurresul Beg’in Döngenlere: “Sizlerde vefanın olmadığını bilirim, vefa yerine cefa edersiniz. Sıkıntılı zamanda bana yalvarıp, sonradan bize ihanet edersiniz.” dediğini, Döngenlerin de şöyle karşılık verdiğini yazar: “Yerin göğün Rabbine yemin olsun, onun kudretinde yaşar insan ve cinler. Bu vakitte sizi kendimize baş seçtik, Sonradan kendilerimize sizi şah seçeriz”.³³⁷

Emir Abdurresul Beg, Döngenlerin ileri gelenlerinden Aşur ve Hanze Ahun ile bir antlaşma yapmıştır. O iki Döngen, İli Vadisi’ndeki Döngenler adına Kur’an tutarak yemin edip Emir Abdurresul Beg’in liderliğini kabul etmiştir.³³⁸

Yukarıdaki bilgilerde açık şekilde belirtiliyor ki İli bağımsızlık mücadelesi meşru ve haklı bir mücadeledir. İsyan değildir. Kadı fetvası, Uygur ve Döngen söz sahiplerinin oy birliğiyle, başlarına emir seçerek başlatılan bir bağımsızlık mücadelesidir.

Emir Abdurresul Beg, İli Askeri Genel Valisi’nin emir fermanlarını dinlemeden, İli halkını isteği üzere bağımsızlık savaşını başlatarak Uygur ve Döngenlerden silahlı kuvvet oluşturur, kendisi de bu kuvvete baş komutan olur.³³⁹

(EK-4. Abdurresul Beg ve Uygur Arkadaşları)

³³⁵ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 42.

³³⁶ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 41، 42.

³³⁷ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 11.

³³⁸ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 233.

³³⁹ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2000، 18.

Emir Abdurresul Beg, bu fırsatı kaçırmadan hızlı tedbir alıp İli Bölgesi'ndeki tüm Uygur Beglerine haber salıp savaşa katılmasını emretmiştir. İstibdatçı Manchou-Qing işgaline karşı halkın tarafını alan Uygur Beglerin hepsi emre itaat ederek Manchou-Qing kalelerine ve barınaklarına Emir Abdurresul Beg'in komutanlığında saldırmaya başlamıştır.

Abdurresul Beg, Uygur ve Döngenlerin baş komutanı ve emiri seçildikten sonra, Emir'in fermanlarına her iki taraf da uyması gerektiğın belirtilmiştir. Onun emirlerine itaat etmezse ve hata yaparsa, suçunun ağırlığına göre Emir Abdurresul Beg onları cezalandırma yetkisine sahiptir. Emir Abdurresul Beg, herkesin onayı ile emir seçildikten sonra görev başına geçmiştir. Emir'in yapması gereken en mühim işlerinden biri kendine tabi olan 82 Uygur Begliğindeki halktan gönüllü asker toplamak için kesin bir karar vermek olmuştur. Emir Abdurresul Beg 82 Beglikteki Uygurlara haber salmış bunun üzerine gönüllü askerler Gulca şehrinin yakınlarında gizlice toplanmıştır. Kararlar kısa zamanda hızlıca alınmıştır. Emir'in kararları hızlı almasının nedeni ise, Manchou askerlerinin sayıca çok olması ve bu sebeple Manchoulara ani bir baskın yapmaktan başka çaresinin olmamasıdır.³⁴⁰

Emir Abdurresul Beg, Hasan ve Hüseyin adındaki iki begi İli Vadisi'ndeki 82 Uygur Bege ciddi haber vermesi için göndermiştir. Onlar görevlerini en iyi şekilde yerine getirmiştir. Haberler daha ulaştırma aşamasındayken Emir Abdurresul Beg'e Manchou-Qing ordusu için götürülmekte olan 2000 atın haberi gelmiştir. Emir Abdurresul Beg, bu atlar Küre'deki Manchou-Qing ordusuna ulaşırsa büyük sayıdaki Manchou-Qing piyade askeri atlı askere dönüşebilir, böylelikle Manchou-Qing ordusu daha avantajlı duruma gelir diye düşünerek, Gulca Kalesi'ni fethetme işini daha erkene almıştır.³⁴¹

Emir Abdurresul Beg, hızlı ve gizli aldığı kararlar sonrası 13 Ekim 1864'te Gulca şehrinde bağımsızlık savaşını başlatmıştır. Aynı gün içinde Gulca kalesini ele geçirmiştir. Ertesi gün Gulca kalesine yakın ve önemli kale Çilpenze'yi ele geçirince yeterli miktarda askeri levazımları elde edip onunla daha büyük ve önemli kale şehri Bayanday'ı kuşatma hazırlığı yapmıştır. Savaşın başlatıldığı ve Gulca şehrinin

³⁴⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 43.

³⁴¹ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 234.

alındığını duyan taşradaki Uygurlar kazma küreklerle Emir Abdurresul Beg'in ordusuna katılmıştır. Bağımsızlık mücadelesi Gulca şehrini merkez edinmiştir. Kısa sürede Emir'in ordusu 30 bin kişiye ulaşmıştır.³⁴²

Gulca Kalesi'ni kuşatma savaşında Emir Abdurresul Beg, Nasreddin Elam Ahun, Molla Şevket Ahun, Ahmet Beg Hazineci, İshak Begler bu savaşa komutanlık yapmıştır. Gulca kalesinin doğu kapısından hücum başlatmıştır. Kaledeki Manchou-Qing askerleri kaleyi bırakıp yakındaki Bayanday Kalesine sığınmıştır. Gulca kalesini kısa sürede ele geçirdikten sonra ertesi gün Bayanday ile Gulca kalesi arasındaki Çilpenze kalesini de ele geçirmiştir. Bu kale Manchou-Qing birliklerinin Yeşil Tuğlu ordusunun kaldığı kaledir. Kale surları iki çakırım uzunluğundaki orta büyüklükteki kaledir. Bu yüzden kale çabuk alınmıştır. Bu kale de alındıktan hemen sonra Bayanday kale şehrini kuşatmıştır. Bayanday Kale şehri, Gulca kalesinden 30 çakırım uzaklıktaki yerdedir. Bu kale Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Vadisi'ndeki önemli askeri idari merkezlerinden biri idi. Kalede askeri vali, vergi işleri başkanı, karakol müdürü gibi önemli kurum ve görevlilerin bulunduğu merkezdir. Surun uzunluğu altı çakırımdan fazla, surların yüksekliği bir cang dört ç (4 metre 33 cm), dört kapısı vardır.³⁴³

Emir Abdurresul Beg, her taraftaki söz sahiplerine ve önderlere haber gönderip Bağımsızlık Mücadelesine katılmasını istemiştir. Molla Şemsiddin Halfe³⁴⁴, Ahmethan Hoca ve başkaları Emir'in çağrısına uyarak, kendi yerindeki kişileri toplayıp Yamatu'ya gelip Manchou-Qing görevlisi Udarin ve Sağladay'ı mağlup ederek 2000 atı ele geçirmiştir. Emir, İli Nehri'nin öbür tarafındaki kentlerin serdari olan Tokulek Beg, Ak Kuzu Beg, Danyal Beg, Musyar Beglere haber salarak oralardaki Manchou-Qing ordusunun yedek askerleri olan Moğol (Kalmak) ve Şibeler ile savaşmasını emretmiştir. Tokulek Beg, yanına Ak Kuzu, Danyal, Musyar Begleri ve bin iki yüz askerini alıp Şibe kalesini kuşatmıştır. Şibeler, Uygurlara teslim olmuştur. Uygurlar onların yerlerinde kalmaya izin verilmiştir. İli'nin taşradaki illerinde halk beglerinin önderliğinde Manchou-Qing kurumları ve

³⁴² خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 60-59.

³⁴³ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 235-234.

³⁴⁴ Arapça kökenli, İslam dininin akide ve şeri bilgilerine hâkim kimse.

kalelerine hücum etmeye başlamıştır. Böylelikle İli'nin her tarafında aynı anda bağımsızlık mücadelesi gerçekleşmiştir.³⁴⁵

Bayanday Savaşı'na İli'nin her tarafından Uygur ve Döngenler de gelip katılmıştır. Ancak bu kale şehrini ele geçirmek kolay olmamıştır. Manchou-Qing ordusu için Bayanday Kale şehrinin kuşatılması psikolojik açıdan olumsuz etkilemiştir. İli Askeri Genel Valisi Changqing, İli'de başlatılan bu Bağımsızlık Ayaklanmasını ordunun gücüyle bastırmanın zor olacağını bildiği için meseleyi başka yol ile çözmeye çalışmıştır. Daha önce Küre Kale şehrinde “vergileri zamanında toplamadı” bahanesiyle zindana atan Mezemzat Hakimbeg'i serbest bırakıp Uygurlar üzerine göndermiştir.³⁴⁶

Küre'deki Genel Vali, aniden patlayan bu bağımsızlık mücadelesini yalnız Döngenlerin işi diye düşünmüştü. Bu yüzden ilk safhada itibar etmemiştir. O, mücadelecilerin başında ve ön saflarında Uygurları görünce bu mücadelenin ciddiyetini anladı. Genel Vali, hemen tüm mensebdarları (yetkilileri) toplayıp olağanüstü toplantı yaptı. Bu keneşte (toplantıda) Qingdaluba adındaki emeldar (brokrat)'ın önerisi ile Mezemzat Hakimbeg'e mensebini (görevini) geri verip onu Uygurlar içine gönderip Uygurların başkanlarına savaş yapmaması için nasihat etmesini, Manchou-Qing hakimiyetine boyun eğmesini sağlaması hususunda karar alınmıştır. Genel Vali, Mezemzat'ı hapisten çıkarıp ona olayları anlatmıştır. İleride ona büyük makam mevki vadederek Uygurların içine göndermiştir. Mezemzat, Şibe mahallesinden geçip Koğunçi (Kavuncu) köyüne gelmiştir. Oradan Araösten, Bulaqbışi köylerinden geçerek Şemsidin Halfe ile buluştu ve ondan savaş durumunu öğrendi.³⁴⁷

O güne kadar gözaltında olan bir önceki Hakimbeg Mezemzat, Küre şehrinde garip ve üzgün bir halde gün geçirmekteydi. Kazara Genel Vali, Udarin'in öldüğünü, Sağladay'ın yenildiğini, asayişin bozulduğunu, Bayanday'ın kuşatmada kaldığını, cengin Uygurlar lehine olduğunu öğrence çok üzölmüştür. Günlerini gece gündüz üzüntüden ve korkudan dolayı endişe içinde geçirmiştir. Darin ve Galadayları (bürokratlar) toplayıp danışmıştır. Toplantıdan sonra Mezem Han'ı yanına çağırıp

³⁴⁵ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 12-13.
³⁴⁶ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 235-237.
³⁴⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 46.

“Şibelerden asker alın, bu askerlerle Döngenlerin üstüne yürüyün, onları yok edin...” diye emretmiştir.³⁴⁸

Mezemzat Hakimbeg, Uygurlar yanına geldiğinde Emir Abdurresul Beg başta olmak üzere herkes olumlu karşılamıştır. Bu sıralar Uygur ordusu Emir Abdurresul Beg’in komutanlığında Bayanday Kale şehrini kuşatma halindedir. Mezemzat Hakimbeg, Uygurlara Küre’deki Manchouların durumunu anlatmıştır. Bu haberler Uygurlar için önemli sayılmıştır. Mezemzat Hakimbeg, Uygurlara katılmıştır. Bu durumda tüm Uygurlar sevinmiştir.³⁴⁹

İli Askeri Genel Valisi Mingrui, Mezemzat Hakimbeg’i zindandan çıkartmış, birçok hediye ve vaatler ile Uygurlar arasına bölücü eylemlerde bulunması için göndermiştir. Mezemzat Hakimbeg, Uygurların yanına gelip durumu öğrendikten sonra halkın tarafına geçmiştir.³⁵⁰

Bahavudun’a göre, yaklaşık üç yüz bin silahlı kuvveti olan Manchou-Qing ordusuna karşı sayıca az, eğitimsiz ve silahsız Uygur-Döngen birleşme ordusunun önünde büyük kayıplar vermiştir. Buna rağmen Uygur ve Döngenlerin hızlı karar alarak Bağımsızlık Mücadelesini başlatmasının ana nedeni “zulüm” olmuştur. Siyasi esaretten ve ekonomik kölelikten kurtulmanın tek yolu Bağımsızlık Mücadelesi olmuştur.³⁵¹

3.2. İli Sultanlığı’nın Kuruluşu ve Yönetim Şekli

Bayanday Savaşı devam ederken pek ilerleme katedilmemiştir. Savaşın seyrini hızlandırmak için halk bir yönetim merkezinin kurulmasını istemiştir. Bu doğrultuda Kadı Nasreddin Alem kurultay toplamıştır. Kurultaya kendisi başkanlık etmiştir. Kurultay kararıyla Mezemzat Hakimbeg’i “Sultan Mezem Han” ünvanıyla han olarak seçmiştir. Emir Abdurresul Beg’i başkomutan, Nasreddin Alem’i “Kadı Kelan”³⁵²; Şevket Ahun’u kadı asker, Molla Rozi’yi müftü, sultandan yüz başına kadar tüm memurları seçmiştir.³⁵³

³⁴⁸ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2-سان، 14، 15-بەتلەر.

³⁴⁹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 47-46.

³⁵⁰ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 61.

³⁵¹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 43-42.

³⁵² Baş kadı, şeyhülislam.

³⁵³ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 61.

Kadı Nasreddin Alem'in teklifiyle onun evinde kurultay yapılarak kurultaya katılanlar tarafından Mezemzat Hakimbeg "Sultan Mezem Han" ünvanıyla han seçilmişti. Diğer görevlere de önerilen kişiler atanmıştır. Yeni Sultan, askerleri kayda geçirmiş ve askerleri düzenli ordu haline getirmeye çalışmıştır (EK-5. Kadı Nasreddin Alem).³⁵⁴

Emir Abdurresul Beg, Kadı Nasreddin Alem Ahun, Mezemzat Hakimbeg ve diğer söz sahipleri danışarak ileri gelenlere belli bir görev vererek hükümet işlerinin daha düzgün olması için karar alınmıştır. Kurultay kararıyla görevler taksim edilmiştir.³⁵⁵

Mezemzat Hakimbeg, Uygurların yanına geldikten sonra en üst makamı ele geçirmeye çalışmıştır. Ahmethan Hoca bunu fırsat bilip Mezemzat ile birleşerek suikastlar planlamaya başlamıştır. Bu durum ilerleyince daha yeni kurulan İli Sultanlığı'nın yönetiminde ikilik oluşmaya başlamış ve Bayanday Kale şehrinin alınması zorlaşmıştır. İhtilaflar her geçen gün çoğalmaya başlayınca ileri gelenler bu durumun farkına varmış ve düzenli bir yönetim yani hükümet kurarak ihtilafı ortadan kaldırmak istemiştir. Böylelikle Kasım 1864'te İli Sultanlığı hükümeti resmi olarak kurulmuştur. Hükümet kurulunca ihtilaf ve karmaşa kısa süreliğine ortadan kalkmış. Sultan Mezem Han, hukuki ve idari işlerden sorumlu en üst makam sahibi olmuştur. Emir Abdurresul Beg, ordunun komutanlığından sorumlu olmuştur. Baş kadı, adliye ve emniyetten sorumlu olmuştur.³⁵⁶

"Uygurname" adlı eserde verilen resme göre İli Sultanlığı'nın bayrağı üstüne Arapça "لا إله إلا الله محمد رسول الله"³⁵⁷ yazılı dörtgen bayraktır. Ancak bayrağın rengi net gözükmemektedir.³⁵⁸ Başka kaynaklarda İli Sultanlığı'nın bayrağı hakkında bir bilgilere rastlanmamıştır (EK-6. İli Sultanlığı'nın Bayrağı). İli Sultanlığı'nın askerleri İli Uygurlarından oluşmuştur. Orduda tüfek kullanılmıştır (EK-7. İli Sultanlığı'nın Uygur Askerleri).

³⁵⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016 ، 49-48.

³⁵⁵ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995 ، 2-سان، 18.

³⁵⁶ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003 ، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 244-241.

³⁵⁷ Bir Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir.

³⁵⁸ ئۇيغۇرى، ئى.ك.ئە، 2005 ، 333.

İli Sultanlığı'na ait olan toprakların yüz ölçümü Rus kaynaklarında yaklaşık 1300 kare mil olarak hesaplanmıştır. İli Sultanlığı'nın sınırı İli Vadisi'ni esas alarak, Korğas Nehri'nin batısındaki bir bölük yerler, İli Nehrinin iki kenarındaki bölgeler, güney sınırı Tanrı Dağı'nın Mozart (Buz Davan) Zirvesine kadar, doğusu Telke Dağlarını geçmiştir. XX. yüzyılda kurulan İli Vilayeti'nin kurulmuş olup yüz ölçümü 55 bin km² olup bu vilayetin kapsadığı alanlar İli Sultanlığı'nın topraklarını esas almıştır.³⁵⁹ Esasında İli Sultanlığı'nın toprakları Rusların hesapladığından çok daha büyük olmalıdır.

Bahavudun'a göre İli Sultanlığı'nın sınırları güneyde Buz Davan, batıda Çarlık Rusyası, doğuda Yultuz, kuzeyde Börtala'ya kadar uzanmıştır.³⁶⁰

“Uyguname”de verilen bilgilere göre İli Sultanlığı'nın sınırları, doğuda Karaşehir Devini'den (zirve), batıda Yedisu Bölgesi'ne (İli Nehrinin sağ kıyısındaki Borğoca, sol kıyısındaki Dovun, Çunça adındaki yerler dahil) kadar, güneyde Buz Davan'dan kuzeyde Cungan Altın Dağı'na kadar olan alanları yani İli Vadisi'nin tümünü kapsamaktadır. İli Sultanlığı'nın yüz ölçümü aslında 180.000 km²'dir. Nüfusu yaklaşık 800.000 kişidir.³⁶¹ Çin kaynaklarına göre İli'nin yüz ölçümü 56 bin km² fazladır.³⁶² Bu da gerçeği yansıtmamaktadır.

İli Sultanlığı kurulduktan sonra Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Askeri Genel Valilik Mahkemesi'nden, İli Sultanlığı ile anlaşmak istediğini bildirmek için Doaoji adındaki kişiyi başkan seçerek dört kişilik elçiler heyeti göndermiştir. Elçiler heyetinin İli Sultanlığı'na sunduğu teklifler şöyledir:

1. Savaşa katılan Uygurların günahını affetmek, cezalandırmamak.
2. Uygurlardan önceden alınan vergileri geri vermek, ileriye dönük üç yıl vergi almamak.
3. Uygurlara özerklik tanımak.
4. Sultan'a Manchou-Qing İmparatorluğu'nun en üst düzey memurlarına verilen 'Zhungzi' derecesini verme karşılığında Döngenlerin ileri gelenlerini yakalayıp teslim etmek.

³⁵⁹ تۇرسۇن، ئى.ك.م.، 2014، 115.

³⁶⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 81.

³⁶¹ ئۇيغۇرى، ئى.ك.ئە.، 2005، 335.

³⁶² زىشائۇ، ئى.ك.ئە.، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 581.

Fakat Sultan Mezem Han bunu kabul etmemiştir. Manchou-Qing İli Askeri Genel Valisi'ne mektup göndermiştir:

“Manchou hükümetinin Generali Ming’e:

Ben ki mücadelecilerin yeni sultanı Mezem Han’dan söz:

Bizim emrimizi dinleyip şartsız boyun eğmeniz gerek. Olmazsa şiddetli cenk ile öldürüleceksiniz. Bu mektup elinize ulaşınca hemen tutukladığınız 200 Müslümanı geri gönderin.”³⁶³

İli Uygurlarının ayaklanması zulme karşı basit bir isyan hareketi değildi. Çünkü önceden Manchou-Qing İmparatorluğu’nun idari görevlisi olan Sultan Mezanhan’ı serbest bıraktığında ve ona Sultan olduktan sonra gönderdiği elçi yoluyla birçok makam mevki, imtiyazlar vaat edildiğinde Manchou-Qing Ordusunun İli’deki Askeri Genel Valisi’nin şartlarını kabul ederek bir anlaşmayla işi bitirirdi. Onun için İli Uygurlarının bağımsızlık savaşlarını basit bir isyan olarak görmek tarihi gerçeklere aykırı bir yaklaşımdır.

Brofi, “Uygur Milliti” adlı eserinde: İli Sultanlığı, topraklarındaki Müslüman olmayanları (Manchuou, Çinli, Şibe, Moğol, Dağur vb.) İslam dinini kabul etmeye zorlamamıştır. Kendi dinlerinde kalmalarına izin vermiştir. Eskiden beri devam eden Beglik sistemi ile yönetme şeklini korumuştur. Osmanlı Devleti gibi kadıaskerlik sistemini de kullandığı belirtilmiştir.³⁶⁴

Sultanlık mührü üzerinde Uygurca, Manchou ve Çince yazılar vardır. İli Sultanlığı, teslim olan Manchou-Qing komutanlarını maiyetinde çalıştırmış ve onların Manchouce ünvanlarını korumuştur.³⁶⁵ Son Sultan Ebul Ela Han’a ait bir tarihi fotoğrafta Brofi’nin dediği gibi Sultan’ın üzerindeki zırh ve miğferin Manchou-Qing İmparatorluğu’nun tören kıyafeti olduğu bilinmektedir (EK-8. Zırh ve Miğfer Giyen Sultan Ebul Ela Han). Diğer bir fotoğrafta ise Sultan’ın sağ tarafındaki dörtgen yüksek yastığın üzerinde mücevherli kavuk üzerine yerleştirilmiş sultanlık tacı bulunmaktadır. Sultan’ın üzerine de kaliteli kumaştan dikilen, mücevherlerle işlenmiş kaftan, belindeki kemere takılı bir işlenmiş sultanlık hançeri

³⁶³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 50.

³⁶⁴ بروفى، ئى.ك.ئە، 2020، 91-92.

³⁶⁵ بروفى، ئى.ك.ئە، 2020، 91-92.

vardır. Başında ise Uygurca kürk kalpak giymiş halde atlas minderinin üzerinde oturmaktadır (Ek-9. Yanında Sultanlık Tacı bulunan Sultan Ebul Ela Han).

Kanaatimizce Sultan'ın savaş sırasında Manchou-Qing İmparatorluğu'ndan ganimet alan zırh ve miğferi giymiş olma ihtimali yüksektir. Çünkü İli Sultanlığı bir milli mücadele sonucu kurulmuştur. Bu yüzden ele geçirilen ganimetleri değerlendirmiş olmalıdır.

İli Sultanlığı, bir soya dayalı sultanlık olmadan kurultay ile halkın seçtiği bir hanlıktır. Baştan beri görevliler kurultay kararıyla seçilmiştir. Sadece Poçi Mahmud Hoca meşru Sultan'ı öldürerek kendini sultan ilan etmişse de halk tarafından kabul görülmemiş, 36 gün tahtta kaldıktan sonra o da öldürülmüştür. Poçi Mahmud Hoca öldürüldükten hemen sonra kurultay toplanarak halkın seçimiyle Molla Şevket Ahun sultan seçilmiştir. Sultan Molla Şevket Ahun, kendini seçen halkın biricik isteğini yerine getirmeyince kurultay kararıyla azledilmiş, yerine Ebul Ela Pehlevan sultan seçilmiştir.

Kaynaklarda İli Sultanlığı'nın belli bir soya dayandığı ile ilgili hiçbir bilgi yoktur. İlk kurultayda Mezemzat sultan seçildiğinde veliaht ilan edilmemiştir. Oysa Sultan Mezem Han'ın 15 yaşında olan Hızırhan ile 11 yaşında olan İlyashan³⁶⁶ adında iki oğlu vardı. Sultan yardımcısı olarak Döngen Yakur Ahun seçilmiştir. 1866'da Sultan Mezem Han öldürüldüğünde büyük oğlu da öldürülmüş ancak küçük oğlu sağ kalmıştır.

1864'te başlayan İli bağımsızlık mücadelesi, 1867'de İli Vadisi'nden Manchou-Qing İmparatorluğu'nun kalıntılarını temizlenmiş, artık Manchou-Qing tehdidi kalmamıştır. Bu süreçte 14 yaşına ulaşmış Sultan Mezem Han'ın oğlu İlyashan'a İli Sultanlığı tarafından hiçbir görev verilmemiştir.³⁶⁷ Bundan da anlaşıldığı üzere İli Sultanlığı'nın bir soya dayanan bir hanlık olmadığı kanaatine varılmıştır.

3.3. İli Sultanlığı'nın Kuruluşundan Sonraki Çekişmeler

³⁶⁶ سیاسی کجەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 34-35.

³⁶⁷ سیاسی کجەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 35.

İli Sultanlığı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ın İli Vadisi'ndeki Uygurlar tarafından kurulan bölgesel bir sultanlıktır. İlk 1864'te Emir Abdurresul Beg'in liderliğinde Uygur ve Döngen gönüllülerinden oluşan bir ordu oluşturarak Manhou-Qing kalelerini ele geçirmekle kısa sürede büyük başarılar elde etmiştir. Aynı yıl Bayanday Kale şehrinin kuşatması sırasında işlerin daha sistemli yürümesi için bir hakimiyet kurumu oluşturmuştur. Bu yeni hakimiyete İli Sultanlığı adını vermiştir. İleri gelenler ve halkın seçmesiyle daha önce Hakimbeg olan Mezemzat ilk sultan seçilmiştir.

Döngenlerin Abdurresul Hakimbeg'den yardım istemesiyle, bir ayaklanmaya hazırlanan Abdurresul Beg, hiç gecikmeden hemen kendisinin güvendiği ve akıl danıştığı Kadı Nasreddin'a danışmıştır. Kadı Nasreddin Manchou-Qing ordusu ile cihad yapmasının zamanı geldiğini "...Döngenlerle beraber cihad edin, Halifeliği alın...", "Manchouların zulümleri dayanılmaz hale geldi, şimdi cihad yapmak tüm müslümanlara farzdır" diyerek fetva vermiştir. Kadı Nasreddin'den fetva aldıktan sonra ertesi sabah Uygur Begleri ve Döngenlerin vakillerini çağırıp kurultayı toplamıştır. Kurultayda Abdurresul Hakimbeg, müstebit, zalim Manchou-Qing İmparatorluğu'na karşı birlikte savaş açmanın gerektiğini söylemiş ve cihad yapmanın faziletinden bahsederek herkesin onayını almıştır. Herkes savaşmayı karar almıştır. Döngenlerin ihanet etmemesi hususunda bir antlaşma yaptıktan sonra, hükümet başkanlarının Uygurlardan olması şartıyla, Manchou-Qing İmparatorluğu'na karşı ittifak kurulmuştur.³⁶⁸

Döngenler, Manchou-Qing ordusunun kendilerini tamamen kılıçtan geçireceği haberini alınca korkudan Abdurresul Hakimbeg'in yanına gelip yardım istemiştir. Döngenler, Abdurresul Beg'in başkomutan olma şartını kabul ederek, Uygurlarla ittifak kurmuştur. Emir Abdurresul Beg, gizli hazırlıklarını bitirdikten sonra 13 Ekim 1864'te Gulca şehrinde ayaklanma başlatmıştır. Aynı gün Gulca şehri tamamen Uygurların eline geçmiş, ertesi günü Manchou-Qing ordusunun önemli askeri kalesi Çilpenze'i ele geçirmiş ve çok sayıda askeri cephaneye erişmiştir. Ayaklanma kısa

³⁶⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 41-42.

sürede savaşa katılanların sayısı 30 bini aşmıştır. Bu savaşa Emir Abdurresul Beg komutanlık yapmıştır.³⁶⁹

1864'te Uygur ve Döngenlerin birleşerek Manchou-Qing hakimiyetine karşı ayaklanması sonucu Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Vadisi'ndeki hakimiyeti sona ermiş, Uygurlar ve Döngenler İli Sultanlığı hakimiyeti altında birleşmişlerdir.³⁷⁰

Emir Abdurresul Beg, başkomutan olarak seçilmiş olsa da yanında önemli şahsiyetlerden Kadı Nasreddin, Molla Şevket Ahun, Ahmet Hazineci Beg, İshak Beg vb. kişiler beraberinde savaşa komutanlık etmiş ve önemli kararları birlikte almıştır.³⁷¹

Bilal Nazimi, İli Sultanlığı'nın kuruluşu hakkında verdiği bilgilere göre: Abdurresul Beg, Kadı Nasreddin Ahun, Mezemzat Hakimbeg ve diğer ileri gelenler, danışarak uygun görülenleri birer görevle görevlendirme kararı alınmıştır. Bununla hükümet işlerinin sistematik ilerlemesini sağlamak, “İlayi Kelimetullah”ın üstünlüğünü sağlamak amaçlanmıştır.³⁷² Bu kurultay Kasım 1864'te gerçekleşmiştir.³⁷³

Hadi'ye göre, İli Sultanlığı'nın hükümet kadrosu Çilpenze kalesinin alınmasından hemen sonra kurultayda belirlenmiştir. Kurultay kararıyla o zaman Küre zindanında tutuklu bulunan Mezemzat Hakimbeg, sultan; Döngen Yakur Ahun, Sultan yardımcısı; Abdurresul Beg, emir; Molla Nasreddin Alem, kadı kelan; Molla Şevket Ahun, kadiasker; Ahmet Bay, hazineci seçilmiştir. Ancak Sultan Mezem Han, Küre'den serbest bırakıldıktan sonra, Gulca şehrindeki arayına girdikten sonra görevinin başına geçmiştir.³⁷⁴ Diğer kaynaklarda özellikle “*Cihad Der Mülki Çin*” adlı eserde Sultan Mezem Han'ın kurultaya bizzat katıldığından bahsedilmektedir.

“Uygur Tarihi” adlı eserde, yeni hükümet kadrosunda Sultan Mezem Han en üst makama sahip olsa da o dönemde askeri faaliyetler önemli yer tuttuğundan dolayı Emir Abdurresul Beg'in yönetimde etkin olduğundan bahsedilmektedir. Emir Abdurresul Beg, Yüzbaşı Hocaniyaz başkanlığında 40 kişilik elçi heyetini 1864 yılı

³⁶⁹ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 59.

³⁷⁰ بوچۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 383.

³⁷¹ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 234.

³⁷² نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 18.

³⁷³ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 244.

³⁷⁴ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 32.

Kasım ayının sonunda Ürümçi ve Manas'taki Döngen ayaklanmasının lideri Davut ile iletişime geçmek ve 1000 kişilik askeri yardım için göndermiştir. Ancak Davut, İli Sultanlığı'na askeri yardım etmeyi kabul etmedi. Bu durumda elçiler Tanrı Dağı yoluyla Kuçar'a gitmiştir. Kuçar Hükümdarı, Doğu Türkistan'ın tek hükümdarı olma niyetinde olduğundan Tanrı Dağlarının kuzeyindeki İli Sultanlığı'nın yaklaşımına olumlu bakmamıştır.³⁷⁵

Bilal Nazimi'ye göre Kadı Nasreddin Ahun, Sultan Mezamhan, Emir Abdurresul Beg ve diğer önderler ortak karar alarak Ürümçi, Manas'a İli Sultanlığı'nın zafer haberini göndermiştir. Ondan sonra Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca'dan askeri yardım istemek için elçi göndermiştir.³⁷⁶ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere elçi gönderme işini sadece Emir Abdurresul Beg'in kendi başına yaptığı bir iş değildir. Çoğunluğun ortak kararıyla yapılmıştır. "Uygur Tarihi" adlı eserde denildiği gibi Emir Abdurresul Beg, tüm gücü elinde tutan ve Sultan'ı da etkisiz hale getiren biri değildir. Eğer öyle olsaydı ilk mücadele başlattığında kendini sultan seçtirirdi.

İli Sultanlığı, Ürümçi ve Kuçar'daki Döngen ve Uygur hakimiyetleriyle iletişim kurmak ve onlardan destek almak istese de başarılı olamamıştır.

Sultan Mezamhan, sultanlık görevine başladıktan sonra yaptığı ilk işi Emir Abdurresul Beg ve onun iki oğlu ile Hazineci Ahmet Beg'i süikast ile öldürmek olmuştur. Kadı Kelan Nasreddin Alem'i öldürmek istese de başkaların karşı çıkması sonucu vaz geçmiştir. Ancak onu hapsedirmiştir.³⁷⁷

Sultan Mezem Han döneminde Bayanday kale şehri alınmıştır. Bayanday alındıktan sonra da şehirdeki sarayına dönmeyen Sultan Mezem Han, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Vadisi'ndeki en önemli askeri ve siyasi merkezi olan Küre şehrinin almanın hazırlığını yapıyordu.³⁷⁸

Bayanday alındıktan altı gün sonra Sultan Mezem Han ve diğer kanaat önderleri, Ürümçi ve Kuçar'a gönderilen elçilerden haber olmayınca, ikinci kez Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca'ya elçi heyeti göndermiştir. Bu elçi heyeti, Hacı Nasir Ahun, Dara Ahun, Rehmutullah Bay, Döngenlerden Musa Müftü Ahun, onun

³⁷⁵ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 247.

³⁷⁶ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 2- سان، 21- 22.

³⁷⁷ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 33.

³⁷⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 57.

oğlu Eysa Ahun olmak üzere 25 kişiden oluşmuştur. İli Sultanlığı'ndan gönderilen elçiler, Kuçar hükümeti tarafından resmi törenle karşılanmıştır. Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca, İli Sultanlığına askeri yardım desteği vereceğine söz vermiş ama askerlerinin yorgun olduğunu ileri sürerek elçileri altı ay bekletmiştir.³⁷⁹

3.4. İli Sultanlığı'ndaki İktidar Mücadeleleri ve İsyanlar

Bayanday alındıktan kısa süre sonra Poçi Mahmud Hoca, şehir dışında bulunan Sultan Mezamhan'ın çadırına baskın yaparak onu öldürmek isteyince Sultan, yakınlardaki Döngenlere sığınmış olsa da Poçi Mahmud Hoca, Sultan'ın arkasından gelip onu öldürmüştür. Poçi Mahmud Hoca, Sultan'ı öldürdükten sonra kendini sultan ilan etmiştir. Poçi Mahmud Hoca'nın sultan olduğundan sonra yaptığı ilk işi Uygur Beglerini öldürmek, halkı kışkırtarak Uygur Beglerin mal varlıklarını yağmalamak olmuştur. Kısa sürede olup bitenlerden şaşırarak halk ikiye ayrılmıştır. Bir grup Poçi Mahmud Hoca'nın dediklerini yapmak zorunda kalmış, diğer grup ise Poçi Mahmud Hoca'dan korkarak sessiz kalmıştır. Poçi Mahmud Hoca, sultan olduğunun 36. gününde Şemseddin Halfe tarafından öldürülmüştür.³⁸⁰

Kanaat önderleri ve halkın desteği ile İli Sultanlığı'nın ilk sultanı olan Sultan Mezem Han, Poçi Mahmud Hoca tarafından suikast ile öldürülmüştü. O, yaklaşık iki sene sultanlık görevi yapmıştı (1864-1866).

Poçi Mahmud Hoca, Sultan Mezem Han'ı öldürdükten sonra usule aykırı halde kendini sultan ilan etmişti. Bu duruma ileri gelenler ve halktan bir kısım karşı çıkmış olsa da sert bir şekilde bastırılmıştır. Halkı kışkırtarak başlattığı iç karışıklık köylere kadar sıçramıştı. Bu kargaşada çok kan dökülmüş, çok sayıda Uygur Begleri ve halkı öldürülmüştür.³⁸¹

Poçi Mahmud Hoca'nın sultanlık süresi oldukça kısa olmasına rağmen Uygurlardan öldürdüğü kişi sayısı çoktu. Verdiği zarar da ağır olmuştu. Askeri ve sosyal açıdan hiçbir faydası olmamış belki de zararı kalıcı olmuştu. Hatta liyakat sahibi olanları da yok ettiği için sonraki sultan seçiminde liyakatlı biri bulunmadığından Molla Şevket Ahun sultan seçilmişti.

³⁷⁹ نازىمى، م. ل. ب. م. ي. (1995). «غازات دەر مۈلكى چىن (Gazat Der Mülki Çin) (نەش. تەي. يۇنۇس، غ.)»، شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى، 3- سان، 20- 21- بەتلەر.

³⁸⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016 ، 61- 64.

³⁸¹ زىشاۋ، ئى.ك.ئە.، 2003 ، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 260- 261.

Poçi Mahmud Hoca, kendine tehdit olabilecek herkesi öldürttüğü için Uygurlar içinden lider olabilecek kişi kalmamıştı. Poçi Mahmud Hoca öldürüldükten sonra, onun yerine sultan olabilecek kişi bulunmayınca Molla Şevket Ahun sultan seçilmiştir. O da sultan olmayı kabul etmiştir.³⁸²

Dini bilimlerde yüksek tahsil gören, dini görevlerde bulunan, halkla iyi ilişki kuran Molla Şevket Ahun³⁸³ halkdan çoğunluğunun desteği ile sultan seçilmiştir. O Sultan olduktan hemen sonra hükümeti kurmuş ve Altışehir'deki Uygur hükümdarlarıyla iletişime kurmak için elçiler göndermiştir.³⁸⁴

1866'da Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca, İli Sultanlığı'na elçi göndererek hakimiyetini tanımasını istemiştir. Sultan Molla Şevket Ahun, Kuçar hükümdarının teklifine olumlu yaklaşmıştır. Daha sonra Yakup Beg, İli Sultanlığı'na elçi göndererek iş birliği teklifinde bulunmuş olsa da Sultan Ebul Ela Han bu iş birliğine olumlu yaklaşmamıştır.³⁸⁵

Sultan Molla Şevket Ahun döneminde Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Vadisi'ndeki en önemli merkezi Küre Kale şehri fethedilmiş, büyük miktarda savaş malzemeleri ele geçirmiştir. İli Askeri Genel Valilik sarayı ve hazinesi ele geçirildikten sonra askerlerin yağmalamasına bırakılmıştır. Bu savaşa katılan askerlerin hepsi zengin halde evlerine dönmüştür.³⁸⁶ Stratijik önemi oldukça büyük olan Küre kalesi, İli Sultanlığı tarafından fethedildikten sonra Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli'deki varlığına son verilmiştir.³⁸⁷

Küre kale şehrinin fethedilmesi İli Sultanlığı'nın en büyük başarısı sayılmıştır. Bu başarının Sultan Molla Şevket Ahun döneminde gerçekleşmiş ise de halk bu başarıyı Ebul Ela Pehlivan'ın organizasyon becerisine ve komuta yeteneğine bağlamıştır.³⁸⁸

³⁸² نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 30.

³⁸³ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 264.

³⁸⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 64-65.

³⁸⁵ Maimattiming, a.g.e., 2017, 61.

³⁸⁶ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 67-70.

³⁸⁷ Hunang, C. T. (1975). *Çin-Rus Münasebetleri Bakımından Doğu Türkistan (1881-1911)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 19.

³⁸⁸ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 276.

Bu nedenle Sultan Molla Şevket Ahun, Ebul Ela Pehlivan'ı kendine tehdit olarak görmüş, emirlik görevinden azletmiştir. Halk Sultan'dan Ebul Ela Pehlivan'ı görevine tekrar getirmesini istese de Sultan bunu kabul etmemiştir. Sultan'a sözünü geçiremeyen halk, 1867'de Kaş Nehri kıyısında kurultay açarak Sultan Molla Şevket Ahun'u kurultay kararıyla sultanlık görevinden azlederek, Ebul Ela Pehlivan'ı İli Sultanlığı'na "Cihan Pehlivan Sultan Bahadır Gazi Ebul Ela Han" ünvanıyla getirmiştir.³⁸⁹

Sultan Ebul Ela Han döneminde Korğas kalesi fethedilmiştir. Ondan sonra Manchou-Qing ordusunun asker kaynağı olan Moğollar üzerine seferler yapılarak onları İli Sultanlığı'nın tabiyeti altına olmuştur. Konar-göçer hayvancılıkla uğraşan Moğolların bir kısmı İli Sultanlığı'na isyan etmiştir. İli Sultanlığı isyancı Moğolların üzerine sefer düzenleyip isyanı bastırmıştır. Yenilgiye uğradıktan sonra teslim olan Moğollar fırsat buldukça isyan etmeye devam etmiştir.³⁹⁰

1867 Haziran ayında Kaş Nehri kıyısında kurultayda sultan seçilen Ebul Ela Han, hükümeti kurmuş, sonra Gulca şehrine doğru maiyeti ve halkla beraber yola çıkmıştı. Şehir önünde ileri gelenler ve halk Sultan'ı karşılamış ve ona biat etmişlerdir. Eski sultan Molla Şevket Ahun, köyüne gönderilerek köyünden ayrılmaması emredilmiştir. İç kargaşalar ve fitnenin menbai olan Ahmethan Hoca da memleketi Araösten'e gönderilmiştir. Ama Ahmethan Hoca, daha sonra yine bir isyan başlatmıştır. O, Araösten'deki taraftarlarını kışkırtarak Sultan Ebul Ela Han'a karşı isyan bayrağını açıp şehre doğru yürümüştür. Ahmethan Hoca ve Molla Şevket Ahun'un başkanlığındaki isyancılar önce hapishaneye saldırmış ve buradaki suçluları serbest bırakıp kendilerine katılmasını sağlamıştır. Yolda katılanlarla isyancıların sayısı Şehr'e gelene kadar 10 bine ulaşmıştır. Bunların arasında Ahmethan Hoca'ya destek vermek için katılanlar, kargaşadan istifade ederek yağma yapmak için gelenler ve durumu seyretmek için gelenler de vardı. Onlar Şehre geldiğinde Sultan'ın ordusu, isyanı bastırma konusunda tereddüt etmiştir. Ahmethan Hoca, eski Sultan Molla Şevket Ahun'un evinin önünde durup "Molla Şevket Ahun, Sultan Ebul Ela Han'ın yerine Sultan oldu" diye ilan etmiş, oradan Sultan Ebul Ela Han'ı öldürmek için

³⁸⁹ Баһаууддун, Ё.К.Е., 2016, 70-72.

³⁹⁰ Назимы, М. Л. Б. М. Ё. (1995). «Газат дер мўلكы چین (Gazat Der Mülki Çin) (نەش. تەي: يۇنۇس, غ.)», شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى, 4-سان, 33-38-بەتلەر.

saraya doğru yürümüştür. Sel gibi gelen isyancılardan korkan Sultan'ın muhafızları Sultan'ı bırakıp kaçmıştır. Sultan Ebul Ela Han yanında kalan az sayıdaki muhafızlarıyla isyancılardan ilerlemesini önlemiştir. Gayit adındaki bir Uygur Begi askerleriyle Sultan'a yardıma gelmiş, ardından duruma jandarmadan Molla Salit, İmam Ali birlikleriyle yardıma yetişmiştir. Durumun vahim olduğunu gören halk da Sultan'a yardıma koşmuştur. Sultan'a yardıma gelenlerin sayısı çoğalınca isyancılar kaçmaya başlamıştır. Çoğunluğu cahil halktan oluşan isyancılar silahlı askerler karşısında duramamış ve dağılmıştır.³⁹¹

Çatışmadan sağ kurtulan Ahmethan Hoca, Molla Şevket Ahun'u yanına alıp Gulca Şehrindeki Döngenler camisine sığınmıştır. Döngenler onları gizlice Süydün'deki Döngenlerin yanına göndermiştir. Molla Şevket Ahun ve Ahmethan Hoca'nın sığınmasını kendileri için olumlu olarak gören Döngenler, İli Sultanlığı'na karşı büyük bir isyan başlatmaya hazırlanmıştır.³⁹²

Uygurlar ile Döngenler, İli Vadisi'ni Manchou-Qing işgalinden kurtarana kadar ittifak halinde olmuştur. Döngenler önce verdiği sözünü tutarak Uygurlar ile beraber savaşmıştır. Uygurlar da Döngönlere anlayışla muamele etmiş, onların haklarına saygı duymuştur. Döngönlere kendilerinden olan Yakur adındaki kişi liderlik etmiştir. İli Vadisi, Manchou-Qing ordusundan temizlendikten sonra, Döngenlerde İli Sultanlığı'na karşı isyan alametleri görülmeye başlamıştır. Döngenlerin lideri Yakur, Döngönlere sultan olmak için gizli planlar kurmuştur. Yakur bu planlarını İli Sultanlığı hakimiyet kadrosundaki yani saraydaki Döngenlerin temsilcisi Davut Halfe'ye bildirmiştir. Davut Halfe, saray içindeki Uygur görevlilerinin yerini kendi adamlarıyla değiştireceğini ve saray içinden hazırlık yapacağını belirtmiştir. Böylelikle İli Sultanlığı'na karşı isyan için içten ve dıştan hazırlıklar yapılmaya başlamıştır. Uygurlar ile Döngenlerin arasında anlaşmazlıklar çıkınca bu durumdan istifade etmek isteyen daha yeni İli Sultanlığı'na tabi olan Moğollar, Kökşin Ambal, Moku Tömür başkanlığında büyük bir ordu oluşturup İli Sultanlığı üzerine yürümüştür. Sultan Ebul Ela Han, yerine Hazinecibeg'i görevlendirip kendisi Uygur ordusunun başına geçip Ulustay'da Moğollar ile savaşmıştır. Birkaç gün süren savaş isyancı Moğolları yenilmesiyle sona

³⁹¹ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 278-281.

³⁹² باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 74-75.

ermiştir. Moğolların yenilgisini gören Döngenler, planlarını gerçekleştirmek için aceleci davranmamaya çalışmıştır.³⁹³

Buğra'ya göre Döngenler, Manchou-Qinglilerden alınan ganimetleri yalnız kendilerinin hakkı olduğunu iddea ederek anlaşmazlık çıkartmıştır. Daha sonra İli Sultanlığı'na karşı çıkararak gizlice bir Döngeni kendilerine “Sultan” tayin etmişlerdir. Aslında Döngenler, İli Sultanlığı'nı tanımayıp, Uygurları da saf dışı bırakıp, Manchou-Qing İmparatorluğu'na bağlı bir Döngen hakimiyeti kurmayı planlamıştır. Uygurlar bu duruma karşı çıkmış ve:

“Bu topraklar bizim, savaşı biz başlattık. Savaşlarda bizim sayımız çoğunluğu teşkil etti. Biz çoğunluktayız. Bu yüzden hükümet başkanı bizden olacak. Ganimetler İli Sultanlığı'nın hakkı. Hükümet kurumları Çince değil Türk-İslam usulüne uygun olacaktır. Döngenlerin yaptıkları hizmetlerine göre mükâfat ve imtiyaz verilecek.”³⁹⁴

demişlerdir. Döngenler, Uygurların tekliflerini kabul etmemiş ve iç savaş başlamıştır.³⁹⁵

Bilal Nazimi'ye göre Döngenler, kendilerine sığınan Ahmethan Hoca'yı başkan yapıp Uygurlara saldırmıştır. Molla Şevket Ahun da isyancılar ile birlikte Döngenler safına katılmıştır. Döngenlerin lideri Yakur, bu durumu fırsat bilerek ordusuyla gelip Uygurlar üzerine yürümüştür. Uygur ordusu isyancılara karşı savaşmıştır. Savaşta Döngenler ve isyancılar yenilip kaçmıştır.³⁹⁶

Döngenler ve isyancılar, İli Sultanlığı ordusu tarafından ağır şekilde yenilgiye uğramış, Küre kalesine sığınmıştır. Döngenlerin lideri Yakur, isyancı Ahmethan Hoca ve Molla Şevket Ahun savaş sonrası yakalanıp idam edilmiştir. Yenilgiye uğrayan Döngenler başka yerlerdeki Döngenlerle birleşip Uygurlardan intikam almak istemiştir. Bunun haberini alan Sultan, Döngenler ile anlaşarak kan dökülmesini önlemek istemiş ve Döngenlere haber göndermiştir. Döngenler, “Biz mutlaka savaşıp intikamımızı alacağız, eğer Sultan savaşmaktan korktuysa teslim olsun.” diye haber salmıştır. Sultan, kurmaylar ile danışarak Döngenlerle savaşmaya karar vermiş. İli Sultanlığı ordusu, Döngenler ile birkaç kez savaşmıştır. Savaşı bazen Uygurlar, bazen Döngenler kazanmıştır. Sonunda İli Sultanlığı galip gelmiştir.

³⁹³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016 ، 74.

³⁹⁴ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998 ، 306.

³⁹⁵ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 1998 ، 306.

³⁹⁶ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995 ، 4- سان، 40- 41.

Döngenlerden çoğu kaçmıştır. Bir kısmı teslim olmuş, Sultan onları affetmiştir. Sultan, Döngenlere Cevsen adındaki bir Döngeni başkan, Luçur adındaki birini yardımcı olarak atamıştır.³⁹⁷ Savaştan sonra Uygurlar ile Döngenler önceki gibi birlik olmuştur.³⁹⁸

İlk sultanın seçilmesinden sonra başlanan iç karışıklık sultanların istikrarı sağlamasını zorlaştırmıştır. Sultan olma hakkının olmamasına rağmen, hoca taifesinin şeyhlikten şahlığa yükselme arzusu, yeni kurulmuş olan İli Sultanlığı'na büyük ve kalıcı zarar vermiştir. Poçi Mahmud Hoca, sultan olmaya hiç liyakatı olmamasına rağmen, kendini sultan ilan ederek İli Sultanlığı'na oldukça büyük zarar vermiştir. Molla Şevket Ahun da sultan olmaya pek liyakatlı görülmesine de liderlik yapabilecek başka birinin olmamasından dolayı sultan seçilmiştir. Onun döneminde Bayanday fethedilmiş olsa da Tokkustara'da Kalmakların verdiği zarar oldukça etkili olmuştur. Geldiği mevkiden dolayı siyasette pek becerikli olamamıştır.

Kendini evliya, said, keramet sahibi vb. şekillerde tanıtarak halkı inandıran hocaların İli Sultanlığı'nda ilk baştan beri etkisi büyük olmuştur. Verdikleri zarar düşmanın zararından daha fazla ve ağır olmuştur. İç karışıklıklara ve karmaşalara çoğunlukla bazı hocalar neden olmuştur.

Sultan Ebul Ela Han döneminde Manchou-Qing ordusu ile savaşlar bitmiş olsa da Moğolların tekrardan baş kaldırması, ittifak halindeki Döngenlerin ve bazı Uygur isyancıların hareketleri İli Sultanlığı'nın istikrarına zarar vermiş ve çöküşünü hızlandırmıştır.

3.5. İli Sultanlığı'nın Kaşgariye Devleti İle İlişkileri

Buğra'ya göre Döngenler, İli Sultanlığı'na karşı isyan bayrağını kaldırıp, bazı isyancı Uygurlarla birleştikten sonra İli Sultanlığı'n bir kısmını ele geçirmeyi başarmıştır. Bu durumu önlemek için İli Sultanlığı, Kaşgariye Devleti'ni kuran Yakup Beg'den yardım istemiştir. Yakup Beg, 1869 yılında İli Sultanlığı'na yardıma gelmiş. İli Sultanlığı, onun yardımıyla Döngenlerin eline geçen yerleri geri almıştır. Döngenler de İli Sultanlığı'na bağlı kalmaya devam etmiştir. Böylelikle İli Sultanlığı,

³⁹⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016 ، 77-79.
³⁹⁸ نازىمى، ئى.ك.ئە.، 1995 ، 4-سان، 42-43.

Kaşgariya Devleti'ne kısa süre bağlı kalmıştır. Yakup Beg, Kaşgar'a geri döndükten sonra bağlılık da sona ermiştir.³⁹⁹

Buğra'nın “Şarkı Türkistan Tarihi” adlı eserde İli Sultanlığı'nın, isyancı Döngenler tarafından işgal edildiği, Yakup Beg'den yardım istendiği ve Kaşgariye Devleti'ne vergi vermek suretiyle bağlılık gösterdiği hakkında malumat mevcut olmasına rağmen elde edilen diğer kaynaklarda bu bilgi mevcut değildir.

1871 yılında İli Sultanlığı dışında, Doğu Türkistan'daki diğer yerel hakimiyetler Yakup Beg'in Kaşgariye Devleti'ne tabi olmuştur. Ürümçi'deki yerel Döngen hakimiyeti de Yakup Beg tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu durum da İli Sultanlığı, Yakup Beg ile iyi ilişkiler kurmak için adım atmıştır. İngiltere ile de iyi ilişkilerde bulunan Yakup Beg'in bu sefer İli Sultanlığı ile yakınlaşması Çarlık Rusyası'yı rahatsız etmiştir. Bu yakınlaşma Yedisu Bölgesi ve Orta Asya için bir tehdit olacağı ve bu yerlerdeki ticari ilişkilerin zarara uğrayacağını öngören Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı'nı işgal etmeyi kararlaştırmıştır.⁴⁰⁰ Bundan anlaşıldığı üzere İli Sultanlığı son dönemlerinde Yakup Beg ile iyi ilişkiler içerisinde olmak istemiştir.

Brofi'nin “Uygur Milleti” adlı eserine göre, Ürümçi ve çevresini ele geçiren Döngen Davut Halfe kendini “Müslüman Padişah (Qingjin Wang)” diye adlandırmıştır. Aynı zamanda Cehriyye Tarikat üyesi olan Davut Halfe, 1869'da Çarlık Rusyası'na katılmak şartıyla Yakup Beg'e karşı yardım istemiştir. Ancak Rusya bu isteğini reddetmiştir. 1870'de Yakup Beg, Ürümçi'deki Döngenler üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada İli Sultanlığı'na mektup göndererek, birlikte hareket etmeyi istemiştir. Sultan Ebul Ela Han, Yakup Beg ile birlikte hareket etmeyi kabul etmemiştir. Yakup Beg, bu duruma çok sinirlenmiştir. Bu durum sonucunda Yakup Beg ile İli Sultanlığı'nın arası açılmıştır. İki devlet arasında olabilesi savaş sonrası Yakup Beg'in İli Sultanlığı'nı ele geçirmesinden Çarlık Rusyası, oldukça endişelenmiştir. 1872'de Yakup Beg'in ordusu Döngenleri yenilgiye uğratarak Ürümçi ve çevresini Kaşgariye Devleti'nin topraklarına katmıştır.⁴⁰¹

3.6. Çarlık Rusyası'nın İli Sultanlığı'nı İşgali ve İli Sultanlığı'nın Sonu

³⁹⁹ بۇغرا، ئى.ك.ئە، 2018، 306.

⁴⁰⁰ تۇرسۇن، ئى.ك.م، 2014، 115.

⁴⁰¹ بروفي، ئى.ك.ئە، 2020، 91.

Çarlık Rusyası, 1867’de Orta Asya’daki Hive, Buhara ve Hokand’dan ibaret üç hanlığı kendine tâbi kıldıktan sonra Hokand Hanlığı’nın en önemli şehri Taşkent’te Türkistan Genel Valiliğini kurmuştu. Bu şehir Doğu Türkistan’a yakın olan bir şehir idi. Rusya’nın Taşkent’e Genel Valilik kurmasının bir nedeni ise ilerde Doğu Türkistan’ı işgal etme amacını taşımaktaydı. Yakup Beg’in Kaşgariya Devleti adı altında Doğu Türkistan’da birlik oluşturduğunu gören Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı’nın da Yakup Beg ile birleşmesinin önüne geçmek için İli Sultanlığı’nı işgal etmeyi planlamıştır.⁴⁰²

Çarlık Rusyası’nın İli Sultanlığı’nı işgal etmeyi karar vermesi Rusya’nın Doğu Türkistan politikasında değişime gittiğini gösteriyordu. Ancak Doğu Türkistan’ı işgal etmede pek aceleci davranmadı. Çünkü Hindistan’daki İngilizler ve Kaşgariye’deki Yakup Beg de önemli bir güç olarak bölgede mevcudiyetini sürdürüyordu.⁴⁰³

Çarlık Rusyası’nın İli Sultanlığı’nı işgal etme planını Çarlık Rusyası’nın politikacıları yapmıştı. İşgal kararı alındıktan sonra Rus Silahlı Kuvvetlerinin Genelkurmay Bakanlığı, İli’yi işgal etmenin detaylı plan programını yaptıktan sonra, Rusya Türkistan Genel Valisi Kaufmann’a iletmıştır. Bu işgali Rus tarafı “Sınır Güvenliğini ve Düzenini Sağlamak” olduğunu ileri sürerek gerçekleştirmek istedi.⁴⁰⁴

1870’te Sultan Ebul Ela Han, Rusya ile olan ilişkileri tamamen kesmişti. Çarlık Rusyası, Manchou-Qing İmparatorluğu’nun İli’yi tekrar işgal edemeyeceğini ileri sürerek, İli Vadisi’ni kendi topraklarına katmaya karar verdi. Rus askerlerinin İli Sultanlığı sınırlarına saldırıları giderek artmaya başladı. İli Sultanlığı, Rusya’dan sınırdaki askerlerini geri çekmesini istemiş ve Rus tüccarlarının İli’de ticaret yapmasını yasaklamıştır. Bu durum iki tarafın ilişkisini daha olumsuz yönde etkilemiştir.⁴⁰⁵

1870 Haziran ayında beş Rus vatandaşı sınırı geçerek Tıkes bölgesinde avcılık yapmıştır. Sınır muhafızları bunlardan birini öldürmüş, üçünü yakalamış, biri de kaçıp kurtulmuştur. Rusya tarafı İli Sultanlığı’na dört maddelik diplomatik nota

⁴⁰² شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى، ئى.ك.ئە.، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 259.

⁴⁰³ Maimaitiming, a.g.e., 2017, 58.

⁴⁰⁴ زىشائۇ، ئى.ك.ئە.، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 581-580.

⁴⁰⁵ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 487-486.

vermiş ve İli Sultanlığı'nı küçük düşürecek isteklerde bulunmuştur. Ağustos ayında ise Rus ordusu İli Sultanlığı'nın güney sınırı ve stratejik olan Mozart Geçidi'ni işgal etmiştir. Bu geçidi işgal ederek Yakup Beg'in İli Sultanlığı'na yardımında bulunmasını engellemiştir. Ruslar bu geçitte asker bulundurma dışında yine Tanrı Dağı ile Alatau Dağı ortasındaki geçitte de asker bulundurmıştı. Rusya'nın bu stratejik yerlere önceden asker yerleştirmesi, İli'ni işgal etmenin hazırlıkları idi. İli Sultanlığı, Mozart Geçiti'nin işgal edilmesine çok sert tepki vermişse de geri almaya yetersiz kalmıştır.⁴⁰⁶

Artık Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı'nın sınırına asker biriktirip baskıyı arttırmaya başladı. Rus tarafı İli Sultanlığı'ndan İli Nehri'nde gemi yüzdürmek, İli'den ucuz fiyatla kömür, tahıl ve kereste satın almak gibi isteklerde bulunmaya başlamıştı. İli Sultanlığı, Rusya'nın bu isteklerine olumlu bakmamıştır.⁴⁰⁷

Çarlık Rusyası, 22 Şubat 1871 ve 14 Mayıs 1871'de iki kez toplantı yapıp İli Sultanlığını tamamen işgal etmeyi resmi olarak kararlaştırmış ve Kolpakovskiy'i işgal ordusunun başkomutanı olarak görevlendirmiştir.⁴⁰⁸ Orta Asyalılar tarafından "Yarım Kral" diye bilinen Rusya Türkistan Genel Valisi Kaufmann, Kolpakovsky'a "İli Sultanlığı'nı işgal etmek için harekete geç." emrini vermiştir.⁴⁰⁹ (EK-10. Kolpakovsky)

Çarlık Rusyası'nın İli'yi işgali aşağıdaki gibi üç aşamadan oluşmuştur:

1. Rus ordusu, 15 Mayıs 1871'de Çünci'yi daha sonra Tikes'i, Mozart yoluyla Ketmen'i işgal etmiştir. 18 Mayıs'da işgal ettiği Buruğçir'dan yola çıkarak Korğas Nehri'ne kadar gelmiştir. Kuzey ve güney yönüyle İli'ye hücum başlatmıştır. 19 Mayıs kuzeyden gelen Rus ordusu Büyük Mezar'i işgal etmiştir. 20 Mayıs İli ordusu karşı atağa geçip Rus ordusunu Korğas'a geri çekindirmiştir. 21-22 Mayıs'ta İli ordusu, Rus ordusunu Akkent'e (Kazakistan sınırları içinde) kadar kovmuştur. Güneyden hücum başlatan Rus ordusuna, İli ordusu 19 Mayıs'ta karşı direnç

⁴⁰⁶ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 487-488.

⁴⁰⁷ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى، ئى.ك.ئە.، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 262-263.

⁴⁰⁸ خۇشتار، ئى.ك.ئە.، 2012، 64-65.

⁴⁰⁹ سىرگىيېۋ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويىسۇندۇرۇش تارىخى، روسچە، 2- توم، 21- بەت. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى، ئى.ك.ئە.، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 262-263.

göstermiştir. 21 Mayıs'ta Rus ordusunu Kırık Asuv Suyu'ne kovmuştur. 26 Mayıs'ta İli ordusu, Rus ordusuna karşı hücum başlatarak Rus ordusunu yenilgiye uğratmış ve ilk galibiyetini elde etmiştir.

2. Çarlık Rusyası ilk etapta İli ordusuna yenilince, ordusuna takviye yapmış ve İli Sultanlığı'ndaki hainlerin başı Beşir Beg'i satın almıştır. Beşir Beg, İli Sultanlığı'ndaki siyasi durumu, askeri sırları Ruslara sızdırmakla birlikte İli ordusunda da ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmuştur. 16 Haziran 1871'de Rus ordusu Çünci ve Buruğçir'dan aynı anda Ketmen'e saldırmıştır. Savaşa Sultan Ebul Ela Han ve Tazıbk de katılmıştır. Sonuç olarak İli ordusu yenilmiş Ketmen, Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

3. 28 Haziran 1871'de Rus ordusu Gulca şehrine saldırdığında İli Sultanlığı, Ruslara karşı savaşmak için asker ve halktan oluşan dört binden fazla kişiyi toplamıştı. Manchou-Qing hakimiyeti İli'den temizlendikten sonra İli Sultanlığı'na teslim olarak İli ordusunda görev yapmakta olan Komutan Tanxin, Ruslar ile olan ilk çatışmada savaşı bırakıp kaçmıştır. Bundan dolayı İli ordusunda düzensizlik başlamıştır. Bu savaş sonunda Korğas'a kadar olan yerleri Ruslar işgal etmiştir. 30 Haziran'da Çinsihoza (İli'deki bir yer) işgal edilmiştir. Ardından 1 Temmuz Rus ordusu Süydün'e hücum başlatmıştır. Bu sefer Ruslar, Uygurlar ile Döngenler arasında ihtilaf çıkartmış ve burayı da kolayca işgal etmiştir.⁴¹⁰

İhanet, ittifaksızlık ve bölünmeden dolayı zayıf düşen İli Sultanlığı ordusu ardı ardına yenilince çaresizlikte kalan Sultan Ebul Ela Han, halkın daha fazla öldürülmesine neden olmamak için Rus ordusuna teslim olmuştur.⁴¹¹

2 Temmuz 1871'de İli Sultanlığı'nın son sultanı Sultan Ebul Ela Han şehir kapılarını açıp Çarlık Rusyası'na teslim olmuştur. Böylece yaklaşık 50 gün süren savaş İli Sultanlığı'nın mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. İli Vadisi 1881 yılına kadar Çarlık Rusyası'nın müstemlekesi olmuştur. Çarlık Rusyası burayı Türkistan Genel Valiliğine bağlı olarak yönetmiştir.⁴¹²

3.7. İli Sultanlığındaki Önemli Şahıslar

⁴¹⁰ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 57-56.

⁴¹¹ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 57.

⁴¹² تۆرسۇن، ئى.ك.م، 2014، 115.

İli Sultanlığı kuruluş, gelişme ve yıkılış gibi süreçleri başından geçirmiştir. Manchou-Qing İmparatorluğu'nun askeri yönetim merkezi olan İli'de bağımsız bir devletin kuruluşuna liderlik eden ve bu işin başında olan önemli siyasi şahsiyetler ve önderler olmuştur. Aşağıda İli Sultanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte önemli görevlerde bulunan şahıslar ele alınarak İli Sultanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreç aydınlatılmaya çalışılacaktır.

3.7.1. Emir Abdurresul Beg

İli Vadisi'nde Manchou-Qing İmparatorluğu'na bağlı olarak Hakimbeglik yapmakta olan Emir Abdurresul Beg, Uygur ve Döngenlerin isteği üzere İli bağımsızlık mücadelesini başlatan ve ona komutanlık eden bir begdir. O, bu ayaklanmayı başlatırken halk tarafından emir ilan edilmiştir. Daha sonra İli Sultanlığı kurulduğunda sultanlık makamını istemeden emirlik ile yetinmiştir.

Emir Abdurresul Beg, Çoruk Hakimbeg adıyla da bilinen ve asıl adı Muhammet Emin olan kişinin oğludur. 1820 yılında İli Genel Valiliği, İli'nin Hakimbeg'i Halzathan Beg (Gung)'ı görevlendirdiği "Ak Östen"⁴¹³ kazma projesini başarılı yürütemediği için onu Hakimbeglikten Şağbegliğe (Hakimbeg yardımcılığına, yardımcı Hakimbeglik) indirerek onun yerine önce Baki Ahun'u Orlang Hakimbeg (geçici Hakimbeg), o vefat edince onun yerine Dölet'i Hakimbeg olarak göreve getirmiştir. Kısa süre sonra Devlet Hakimbeg'in gözü görmemeye başlamış, bu durumda Hakimbegliğe Çoruk atanmıştır. Bu üç Hakimbeg döneminde asıl Hakimbeg Halzathan Şağbeg ünvanıyla yardımcı Hakimbeg olarak kalmıştır. Abdurresul Beg'in babası Çoruk Hakimbeg vatanperver, adil, halk için çalışan, su ve kanal işlerini ileri düzeyde bilen Hakimbeg olup onun döneminde su kanalı

⁴¹³ Birçok tarih kaynaklarında adı geçen, su kanalı İli tarihinde tesiri büyük olmuştur. İli Nehri'nin kuzey bölgesindeki önemli su inşaatıdır. Kaş Nehri'nden başlanır, Korgas'ın Küre kazasına kadar ulaşır. Ak Östen'i kazma işlemi 1762 yılında başlanmış olup Uzanzib Hakimbey, Çoruk Hakimbey gibi önderlerin yönetimi ve İli'deki on bin küsur haşarçı (devlete bedava çalışan çiftçiler)nin emeği sonucu 50 küsur yılda tamamen bitmiştir. Çoruk Hakimbey, yönetiminde kanala ilk su başlandığında Çoruk Hakimbey kayığa binip "Ak östingim, ak" diyerek kürek çekmiş, kanalın iki kenardaki halk da onu takip ederek "Ak östingim, ak" diyerek su ile yürümüştür. Kanalın adı halkın söylediği üzere "Ak Östen (ئاق ئۆستەك)" olarak kalmıştır.

ئابدۇمىجىت، ئەيسا، ئى.ك.م.، 2013، 25. مەخسۇت، ئى.ك.م.، 1998، 83.

çalışmalarında ilerleme olmuştur. 1825 yılında su kanalları tamamlanıp, bu dönemde yapılan kanallar Bayanday Kalesi'nin güneyine kadar ulaşmıştır.⁴¹⁴

Halk tarafından çok sevilen bir babanın oğlu olan Emir Abdurresul Beg, 1864 yılı İli Vadisi'nde başlanan bağımsızlık hareketinin önderliğini yapmıştır.⁴¹⁵ Emir Abdurresul Beg de babası gibi halk tarafından sevilen bir devlet adamıdır.

1860 yılında Rus askerleri Karkır (قارقر) taraftan İli Vadisi'ne saldırdığında Mezemzat Hakimbeg'in yardımcılığını yapmakta olan Abdurresul Beg emrindeki 1000 pehlivan ile Rus askerlerini geri püskürtmüştür.⁴¹⁶ Bu başarısından dolayı Emir Abdurresul Beg halk tarafından kahraman olarak görülmüştür. Onun ilerde İli bağımsızlık savaşının ilk lideri olarak seçilmesi doğal bir süreçte gerçekleşmiştir.⁴¹⁷

1864 yılında Mezemzat Hakimbeg'i Manchou-Qing Genel Valisi, artırılan vergileri zamanında toplayamadığından dolayı yanına çağırıp hapse atmıştır. Onun yerine yardımcı hâkimbeg olan Emir Abdurresul Beg'i Mezemzat Hakimbeg'in yerine Hâkimbeg olarak atamıştır.⁴¹⁸

Mezemzat Hakimbeg'in yerine, Emir Abdurresul Beg'in Geçici Hâkimbeg olarak atandığını Bilal Nazimi "Gazat Der Mülki Çin" adlı eserinde: "Mezem Han İla (İli) şehrine Hakim idi. Emir Abdurresul Beg, onun İşik Ağası (yardımcısı) idi. Genel Vali Chang, Mezem Han'ı vergi yüzünden suçlayarak gözaltına almıştı. Onun yerine Emir Abdurresul Beg'i ariyeti (geçici) hâkim atadı." şeklinde bilgi vermektedir.⁴¹⁹

İli Askeri Genel Valisi Changqing, Mezemzat Hakimbeg'i Küre Kalesine çağırarak Uygurlardan oluşan 500 pehlivan asker hazırlamasını emretmiştir. Ondan daha önce ise uzun süre yenilebilen bir çeşit çörek hazırlamasını emretmiştir. Mezemzat Hakimbeg bu emirleri yerine getirmek için çabalamıştır. Pehlivanları hazırladıktan sonra haber vermek için Küre'ye gitmiştir. Genel Vali onun bu hizmetinden memnun olmuş olsa da belli etmeden onu "Vergileri yükseltmedin, vaktinde toplamadın" bahanesiyle Küre zindanına atmıştır. 500 pehlivanı getirmesi

⁴¹⁴ سیاسی کبگەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 23.

⁴¹⁵ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2000، 17.

⁴¹⁶ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 39.

⁴¹⁷ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 233.

⁴¹⁸ سیاسی کبگەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 30.

⁴¹⁹ نازىمى، ئى.ك.م.، 1995، 2-سان، 14.

için İşik Ağası Abdurresul Beg'e emretmiş ve onu Mezemzat Hakimbeg'in yerine Hakimbeg atadığını ilan etmiştir. Genel Vali'nin işlerinden haberdar olan Abdurresul Hakimbeg, çeşitli bahaneleri ileri sürerek Küre'ye gitmemiş ve pehlivanları da göndermemiştir.⁴²⁰

Emir Abdurresul Beg, Döngen ve Uygurların ileri gelenleri ile başlatılacak olan bağımsızlık ayaklanmasına emir ve başkomutan seçilmiştir. Uygur Begleri ve Döngenler onun emrine itaat ederek savaşa hazırlanmıştır. Emir, planları gizli yapmıştır. İli Genel Valiliğinin haberdar olmaması için gizli alınan kararları hızlı gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁴²¹

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Emir Abdurresul Beg, siyaseti, savaş sanatını iyi bilen; Uygurları, Döngenleri ve düşman Manchou-Qinglileri de iyi tanıyan komutan ve devlet adamıdır. Kendisi İli Askeri Genel Valisi tarafından atanan, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun işgal ettiği topraklardaki bir Uygur Hakimbegi olmasına rağmen, Döngenlerin yardım istemesi sonucunda, kadim Türk geleneğinin gereği olarak kendisine sığınan mazlumu korumak maksadıyla zalime karşı çıkması, cihat anlayışı gereği Manchou-Qing'e başkaldırması ve bunu da çok kısa bir sürede yapması onun uzun süreden beri böyle bir fırsatı bekleyen, savaşa hazırlıklı biri olduğunu ortaya koymaktadır. Eğer Emir Abdurresul Beg, böyle bir mücadeleye hazırlıklı ve onu bekleyen biri olmasaydı, Döngenler ona sığınarak ondan yardım isteyip geldiğinde onlara: "Ey Döngen kardeşler, kendim bu savaşa baş olayım ve bir tümenden (10 bin) fazla askerlerimle savaşa gireyim."⁴²² demezdi. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Emir Abdurresul Beg, daha önceden on binden fazla askerini büyük bir mücadele için hazırlamıştır.

Diğer bir husus da Emir Abdurresul Beg'in Döngenlere güvenmemesidir ki bunu onların yüzlerine, sözlerinde durmayan ve ihanet eden insanlar olduğunu açık şekilde söylemiştir. Ona rağmen İli'de yaşayan, Emir Abdurresul Beg'den yardım isteyip ona sığınan, Döngenleri yanına almasının sebebi ise, orduyu büyük bir sayıya ulaştırmak; düşmana karşı kalabalık görünmeyi sağlamak, düşmana korku salmak ve

⁴²⁰ Баһаууддун, Ё.К.Җ., 2016, 39-40.

⁴²¹ زىشاۋ, ئى.ك.Җ., 2003, (ئىككىنچى قىسىم 1), 233. خۇشتار, ئى.ك.Җ., 2000, 18. Баһаууддун, Ё.К.Җ., 2016, 43.

⁴²² Баһаууддун, Ё.К.Җ., 2016, 42.

Manchoularla savaşa girdiğinde Döngenlerin kargaşa çıkarmaması için onları kontrol altına almak gibi sebepler olabilir.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Doğu Türkistan'ın hemen her yerinde bağımsızlık hareketleri başlamıştır. Bu olaylardan İli Hakimbegi Emir Abdurresul Beg'in haberi olmaması mümkün değildir. "Çeşitli yerlerde ayaklanmaların başladığı haberi 1864 yazında arka arkaya İli'ye ulaşmıştı."⁴²³

Döngenlerin, Emir Abdurresul Beg'e sığınması ve yardım istemesi, İli'deki ayaklanmanın başlangıcı olmuştur. Eğer Emir Abdurresul Beg, İli'de ayaklanma başlatmak istemeseydi, Döngenler ondan yardım istediğinde onları yakalayıp İli Askeri Genel Valisi'ne teslim edebilirdi. Böylelikle Emir Abdurresul Beg, İli Askeri Genel Valisi tarafından takdir görebilir, geçici Hakimbeglik makamını garanti altına alabilir hatta daha yüksek makamlara erişmenin yanı sıra Hakimbeglik makamının onun soyundan gelenlere kalması sayesinde hanedanlık kurabilirdi. Emir Abdurresul Beg bütün bunlara rağmen halkın tarafına geçmesi, özgürlük için halkı örgütleyerek savaş başlatması, liderlik yapması, savaş stratejisini doğru uygulaması başarılı bir komutan olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca onun Uygurların ve Döngenlerin çok güvendiği biri olduğunu, Döngenlerin ona sığınması ve yardım istemesinden anlaşılmaktadır.

Manchou-Qing İmparatorluğu Pekin'den "Tongzhi'in⁴²⁴ 4. Yılı 7. Ay (1865 Ağustosun 29. Günü) İli Hakimbeg'i Abdurresul Emet isyancılarla birleştiği için görevinden alınsın." diye ferman göndermiş olsa da İli General Mahkemesi Uygurlar tarafından muhasara edildiği için Han'ın bu fermanı Generale ulaştırılamamıştır.⁴²⁵

Mezemzat Hâkimbeg, serbest bırakılma nedenini gizleyerek o gece nehrin yukarı tarafındaki Çapçal Mezar'a gelmiş, oradan gemiyle nehri geçerek Çiğlik Mezar'daki Ahmethan Hoca'nın evine ulaşmış, Ahmethan Hoca'dan ayaklanmanın nedenini öğrenmiştir. Ahmethan Hoca ona gerçek durumu anlatmak yerine:

⁴²³ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 1992، 208.

⁴²⁴ Manchou-Çin İmparatoru Tongzhi.

⁴²⁵ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 383. ⁴²⁵ چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى، 147- جىلد، 21- بەت. سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 34.

“Abdurresul Şağbeg, kayınpederi Ahmet Beg’in kışkırtması ile Zatialinizin Hakimbeglik makamını ele geçirmek için bu savaşı başlattı. Ahmet Beg hazinedar oldu. Abdurresul Şağbeg tüm işleri Ahmet Hazineci Beg’in danışmanlığıyla yürütüyor.” diye kışkırtıcılık yapıp Mezemzat Hakim’in Abdurresul Beg’e olan kinini arttırmıştır.⁴²⁶

Mezemzat Hakimbeg, Emir Abdurresul Beg, onun kayınpederi Ahmet Hazineci ve onun oğlunu yok etmesi hususunda Ahmethan Hoca’ya yalvararak ilerde han olursa kendisini yanına alacağına dair söz vermiştir. Bu hususu Bilal Nazimi “Gazat Der Mülki Çin” adlı eserinde: “Ahmethan Hocamı yanına alıp, ona çok yalvararak, Ahmet Hazineci Beg benim düşmanımdır, onu öldüreni canımdan sayarım. Onunla yakınlarını, oğlunu ve damadını öldüreni ileride han olursam kendime ortak yaparım.” demiştir.⁴²⁷

Ahmethan Hoca, Mezemzat’tan destek alarak ortalığı karıştırmaya başlamıştır. O, Ahmet Hazineci Beg’in takibini başlatmıştır. Mezemzat Hakimbeg ise hiçbir işten haberi yokmuş gibi, çevre köylerden asker toplayıp şehre doğru yol almıştır. Mezemzat, Gulca şehrine geldiğinde Abdurresul Beg ve halk onu karşılamıştır.⁴²⁸

Diğer kaynakta Mezemzat Hakimbeg, Gulca şehrine geldiğinde Emir Abdurresul Beg, Henbin’de savaşa komutanlık ediyormuş. Bu yüzden Mezemzat’ı karşılamaya çıkamamıştır. Emir Abdurresul Beg’in kayınpederi Ahmet Hazineci Beg ve Abdurresul Beg’in iki oğlu halkla beraber Mezemzat’ı karşılamaya çıkmıştır. Buna rağmen Mezemzat Hâkimbeg, Ahmethan Hoca’ya Ahmet Hazineci Beg’i ve onun iki torununu öldürmesini emretmiştir. Ahmethan Hoca vakit kaybetmeden Ahmet Hazineci Beg ve Emir Abdurresul Beg’in büyük oğlunu öldürtmüştür. Ancak küçük oğlu babası Emir Abdurresul Beg’in yanına kaçıp giderken, atının ayağı köprüde yaralandığından dolayı Ahmet Hoca’nın adamları tarafından yakalanıp öldürülmüştür. Ertesi gün Emir Abdurresul Beg, kayınpederi ve iki oğlunun cenaze namazı için şehre girmiştir. Cenaze için şehre giren Emir Abdurresul Beg şehirde sadece bir gün kaldıktan sonra ertesi gün savaş alanına dönerken, onun eşi, babası ve iki oğlunun intikamını alması konusunda ısrar etmiştir. Eşinin ısrarı üzerine, eşine:

⁴²⁶ سیاسی کبگهش نلی قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 31.

⁴²⁷ نازىمى، ئى.ك.م، 1995، 2- سان، 15.

⁴²⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 46.

“Savaş bitsin, sonra bakarız.” Dimiştir. Ahmethan Hoca, Emir Abdurresul Beg’in ilerde intikam almasından korkarak bu endişesini Mezemzat Sultan’a bildirmiştir. Sultan, Ahmethan Hoca’nın Emir Abdurresul Beg’i yok etmesini ister, eğer Emir Abdurresul Beg öldürülmezse kendilerinin yok edileceğini belirtmiştir.⁴²⁹

Bilal Nazimi “Gazat Der Mülki Çin” adlı eserinde:

“Halkın hepsi Emir Abdurresul Beg’in gül gibi yüzüne, akli fikrine hayran olup, o neyi emretse onu canı gönülden kabul ederdi. Devlet ve saadetin kapıları Emir Abdurresul Beg’e açılmaya başladı. Mezem Han bu işe çok muzdarip idi, ona adaveti daha ziyade oldu. Ama ona olan kinini açığa çıkarmıyordu.”⁴³⁰

diyerek Emir Abdurresul Beg ile Mezem Han’ın ilişkisi hakkında bilgi vermiştir.

Mezemzat Hâkimbeg, Uygurlara katıldıktan sonra Küre’deki Manchou-Qinglerin iç sorunlarından haber verip mücadelecileri sevindirdi. O günlerde her yerden gönüllüler toplanıp mücadelecilere katılıyor, ordunun sayısı her geçen gün çoğalıyordu. Ahmethan Hoca da kendi müritleriyle mücadelecilere katılmıştı. Ahmethan Hoca’nın müritleriyle mücadelecilere katılmasından sivil halk çok sevinmişti. Lakin mücadelenin önderleri bu durumu doğru bulmadı ve endişelenmişti. Çünkü cahil halk hocaların, tarikat liderlerinin sözüne inanırdı.⁴³¹

Emir Abdurresul Beg hakkında Bilal Nazimi “Gazat Der Mülki Çin” adlı eserinde şöyle demektedir:

“Bu cenkte Emir ‘Bahadır’ olarak adlandırıldı, artık emirliği değil şahılgı hak etti. Emir’den herkes sevindi, onun gamlardan uzak olması için dua etti. Herkes ona “Koca Yürekli Emir, sen bizlere her zaman gereklisin” demeye başladı. Emir Abdurresul Bey’in kalbi doğru olduğu için halk onu dost tuttu ve sevdi.”⁴³²

Emir Abdurresul Beg’in başarıları ve şöhrati cümle halk tarafında kabul edilince, bunu Sultan Mezemzat kıskanmaya başlar. Ahmethan Hoca’ya Emir Abdurresul Beg’i öldürmesi için ricada bulunur. Ahmethan Hoca, Emir Abdurresul Beg’i öldürmek için plan yapar ve bir Manchou sahte mektup hazırlar. Bu suikastten Emir Abdurresul Beg’in yakınları haberdar olur. Durumu Emir Abdurresul

⁴²⁹ سياسي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 32.

⁴³⁰ نازىمى، ئى.ك.م.، 1995، 2- سان، 15.

⁴³¹ باھاۋۇدون، ئى.ك.م.، 2016، 46، 47.

⁴³² نازىمى، ئى.ك.م.، 1995، 3- سان، 12.

نازىمى، ئى.ك.م.، 1995، 3- سان، 12.

Beg'e iletir. Emir Abdurresul Beg'in şehre gidip bu suikastı önlemesini isterler. Ama Emir Abdurresul Beg "Mezem Han, Ahmethan ve ben Allah'ın kelamı üzerine yemin ettik... Allah'tan kaza gelirse rıza gösteririm. Sizler görevlerinizin başına gedin." diyerek haber getirenleri gönderir. Emir Abdurresul Beg'in peşine düşen Ahmethan Hoca, Emir Abdurresul Beg'in çadırında yalnız olduğunu öğrenince yanında sakladığı hançerle içeri destursuz girer, makamında oturan Emir Abdurresul Beg'e özel bir hususta danışacağını bildirerek yaklaşır ve sakladığı hançerle aniden onu hançerlemeye başlar. Başından hançerlenen Emir Abdurresul Beg, "Allahu ekber" diyerek yere yıkılır.⁴³³ Silahsız durumda olan Emir Abdurresul Beg gafil avlanarak şehit edilmiştir.

İli bağımsızlık savaşını başlatan ve 82 Uygur Begi ve Döngenler tarafından komutan olarak seçilen, savaşlarında başarı elde eden, sultan olmayı hak etmesine rağmen kendini sultan ilan etmeyen; o sırada Küre şehrinde gözaltında tutuklu olan eski Hakimbeg Mezemzat'ı sultan olarak tanıyan, kendisi ise emirlik makamıyla yetinen; kayınpederi, özel danışmanı ve devletin hazinedarı Ahmet Hazineci ve iki oğlunun suikastle öldürülmesini devlet işlerine karıştırmadan savaş alanına dönen kahraman, bahadır kişi Emir Abdurresul Beg bir suikaste kurban gitmiştir.

3.7.2. Sultan Mezem Han

Mezemzat Hakimbeg, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra İli Vadisi'nde oluşturduğu İli Askeri Genel Valiliği'ne bağlı olarak görev yapan, Uygur ve diğer Müslümanların siyasi, idari ve dini işlerinden sorumlu tutulan bir Hakimbeg'dir.

Mezemzat, Halzat Hakimbeg'in Araöstenli Huda Kulu Halfe'nin kızılarından olduğu oğludur. O, Manchou-Qing İmparatoru'nun atamasıyla babasının yerine "teyci" ünvanıyla Hakimbeg olmuştur. Atandığı dönemde Manchou-Qing imparatorluğu savaşlarda yenilerek büyük miktarda tazminat ödediğinden hazine boşalmıştı. Hazinesinin yerini doldurmak için Manchou-Qing İmparatorluğu Doğu Türkistan'daki memurlarına vergiyi artırmasını emretmiştir. İli'deki Genel Vali Mahkemesi sekiz ho olan ürün vergisini 16 ho'ya, 1863'te ise 32 ho'ya yükseltmiştir.

⁴³³ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 13.
نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 13.

İli Askeri Genel Valisi, Mezemzat Hakimbeg'i vergileri zamanında toplayamadığını bahane ederek zindana atmıştır.⁴³⁴

İli Uygurlarının üzerine yüklenen ağır vergilerin toplanamadığını bahane eden General, Mezemzat Hakimbeg'i merkeze çağırıp hapse atmıştır. Bu sırada İli Uygurları ve Döngenler, geçici olarak Hakimbeglik görevini yapmakta olan Emir Abdurresul Beg'in başkanlığında İli bağımsızlık savaşını başlatmıştır. Bu durumdan haberdar olan General, Uygurların başlattığı ayaklanmayı bastırmak için Mezemzat Hakimbeg'i eski görevine iade ederek, mücahitlerin üzerine göndermişti. Mezemzat Hakimbeg, mücahitler tarafından hoş karşılanmış ve onların safına geçmiştir. Daha sonra yapılan kurultay ile ilk sultan seçilmiştir.

Mezemzat, Manchou-Qing ordusunun Doğu Türkistan'ı işgal etmesinde yardım eden İmin Hoca Han'a kadar uzanır. İmin Hoca Han'ın soyundan olmasından dolayı onun Manchou-Qing İmparatorluğu'na bağlılığından şüphe duyulmadığından onun görevini iade edecek ve ona daha üstün makamlar vaat ederek mücahitleri bastırmak için göndermiştir.⁴³⁵

Mezemzat Hakimbeg, mücahitlerin üzerine gider yolunda dayısı Şemseddin Halfe'nin evine gelmişti. Şemseddin Halfe, daha önce kendi köyü ve çevre köylerden savaş için gönüllü Uygur gençleri hazırlamış olup evinde bekliyordu. Yiğeni Mezemzat Hakimbeg geldiğinde bu gönüllü gençleri yanına alıp Mezemzat Hakimbeg ile şehre doğru yola çıkmışlardı.⁴³⁶

Mezemzat Hakimbeg, mücahitlere katıldığı sırada mücahitler, Emir Abdurresul Beg'in komutanlığında Bayanday Kale şehrini kuşatmış idi. Mezemzat Hakimbeg, getirdiği haberler mücahitler için önemli sayılmıştır. Mezemzat Hakimbeg, savaşa katılarak kendisinin mücahitler tarafında olduğunu bildirmiştir. Bu duruma tüm mücahitler sevinmiştir.⁴³⁷

Mücahitler, Bayanday Şehir Kalesi'ni muhasara etmekte olduğu sırada İli Genel Valisi Mingrui, Mezemzat Hakimbeg'i zindandan çıkartmış ve bölücülük eylemlerde bulunması için göndermiştir. Mezemzat Hakimbeg, Uygurların yanına

⁴³⁴ سیاسی کبگەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 30.

⁴³⁵ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 237.

⁴³⁶ سیاسی کبگەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 31-32.

⁴³⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 46-47.

gelip durumu öğrendikten sonra halkın tarafında yer almış ve mücadelenin yönetim gücünü eline almak için çabalamıştır. İli Sultanlığı kurulduğunda İli Sultanlığı'nın ilk seçilmiş sultanı olmuştur.⁴³⁸ Ona “Sultan Mezem Han” ünvanı verilmiştir.⁴³⁹

Çin kaynaklarında ise Sultan Mezem Han hakkında, “İli Askeri Genel Valisi, İli'deki vaziyeti düzeltmeyince zindana atılan Büyük Beg Mezemzat Hakim'i zindandan çıkartılıp ayaklanmayı bastırması için göndermişti. Ancak Mezemzat, saf değiştirerek ‘Zalim zulmederse, halk isyan eder.’ diyerek ayaklanmacılara katılmıştır”⁴⁴⁰ şeklinde bilgi verilmektedir. Diğer kaynaklarda Mezemzat Hakimbeg'in toplanan vergilere ihanet ettiğine dair bilgi yoktur. Sadece aşırı derecede yükseltelen vergileri zamanında toplayamadığına dair bilgiler vardır.

Sultan Mezem Han, sultan olduktan kısa süre sonra Emir Abdurresul Beg'in iki oğlunu ve hazineci Beg olan kayınpederini suikast ile öldürmüştür. Bu suikastların icracısı Ahmethan Hoca olmuştur. Bayanday kale şehrinin alınması iç durumlardan dolayı uzun sürmüştür. Sonunda Emir Abdurresul Beg'in komutanlığı ve Sadır Pehlivan'ın suru patlatması sonucu Bayanday Kalesi tamamen ele geçirilmiştir. Bayanday'ın alınmasıyla Emir Abdurresul Beg'in itibarı asker ve halk arasında yükselmiştir. Bu durumdan Sultan ve Ahmethan Hoca rahatsız olarak Emir'i öldürmenin yolunu tutmuştur. Sonunda Emir'i suikastle öldürmüş, Kadı Kelan Molla Nasreddin Alem'i hapse atmıştır.⁴⁴¹

Emir Abdurresul Beg'i öldürttüğü günün ertesi sabah Sultan, Kadı Nasreddin'in idam hükmünü vermiştir. Orada bulunan söz sahipleri bu hükmü değiştirmesi için ısrarcı olunca idam hükmünü hapis cezası ile değiştirmiştir. İdam cezası vermesindeki neden ise kendine karşı ayaklanmanın önünü kesmek istemesidir.⁴⁴²

Bu sırada Batı Türkistan'dan Poçi Mahmud Hoca gelmiştir. O kendi kerametleri ve ağaçtan top yapma eylemleriyle taraftar toplayarak sultan olmayı planlamıştır. Hedefine ulaşmak için her türlü yolları denemiştir. Hapisteki Kadı

⁴³⁸ خوشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 61.

⁴³⁹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 49-48.

⁴⁴⁰ بوچۈن، بىگخۇا، ئى.ك.ئە، 1999، 196.

⁴⁴¹ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 32-33.

⁴⁴² باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 55.

Nasreddin'i kurtararak Sultan'a karşı gelmiştir. Sultan, Kadı Nasreddin'i öldürme eyleminde olmuşken, Poçi Mahmud Hoca ise Sultan'ı öldürmek için hazırlanmıştır. 1866 yılında Poçi Mahmud Hoca, Sultan Mezem Han'ı ve onun 17 yaşındaki Hızırhan adındaki oğlunu öldürmüştür. Sadece Sultan'ın küçük oğlu İlyashan hizmetçileri tarafından gizlenmiş, daha sonra köydeki akrabasının evine gönderilerek kurtarılmıştır.⁴⁴³

Manchou-Qing İmparatorluğu'nun atadığı Hakimbegli görevinden azledilerek zindana atılan, ondan sonra İli Sultanlığı'nın ilk sultanı olan Sultan Mezem Han, bir suikast sonucu öldürülmüştür. İli Sultanlığı tahtında yaklaşık iki sene kalmıştır.

3.7.3. Poçi Mahmud Hoca

Poçi Mahmud Hoca, İli Sultanlığı'nın kurultayıyla seçilmeden zorbalıkla kendini sultan ilan eden ve en az süre ile tahtta kalan sultanıdır. Bu sultanın tahtta kaldığı günlerde iç karışıklık ve istikrarsızlık devam etmiştir.

Poçi ise “po” Çince top demektir. “Poçi” de topçu demek olur. Uygurlar ona ağaçtan top yaptığından dolayı “Poçi Hoca” demişlerdir.⁴⁴⁴

Poçi Mahmud Hoca, Bayanday Kale şehri ele geçirildiği 1865 yılı kış sonunda Gulca şehrine gelmiştir. Sultan Mezem Han onu halkla birlikte büyük şenlikle karşılamıştır. Ertesi günü başına yeşil sarık sararak Sultan'ın huzuruna çıkıp kendini Gavsul Azam'ın soyundan gelen büyük hoca olduğundan, olağanüstü kerametlerinin olduğundan bahsederek, kendinin büyük top yapabildiğini anlatmıştır. Halkın bir kısmı onun kerametine ve soyunun ulu olduğuna inanmışlar, askerler ise onun yapacağı büyük topu merak etmişlerdir. O, ağaçtan beş tane top yapmak için marangoz ve ustalardan kırk kişiyi birkaç ay çalıştırmıştır. Kendine taraftar bile toplamış ve onlarla bazı savaflara katılmıştır. Bu savaflara katılan diğer bir müslüman grup Döngenler Poçi Hoca'yı “İnkılapçı, yüce insan” diye överek onu desteklemişlerdir. Poçi Hoca, İli Uygurlarından 100 kişiyi kendine özel askeri birlik olarak yanında bulundurmıştır. Dışardan savaşa asker ve cephane hazırlıyor gibi görünse de Sultanlığın tüm gücünü elinde toplamak için önemli kişilerle dostluk kurmaya başlamıştır. Ahmethan Hoca ile de yakından ilgilenerek onu kendi tarafına

⁴⁴³ سیاسی کجەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 33-34.

⁴⁴⁴ سیاسی کجەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 33.

çekmiştir.⁴⁴⁵ Aslında Poçi Hoca'nın yaptığı toplar ateşlenmesiyle paramparça olmuş, işe yaramamıştır.⁴⁴⁶

Bazı kaynaklarda Poçi Hoca'nın Batı Türkistan'dan⁴⁴⁷ geldiği söylene de bazı kaynaklarda onun Afganistan'dan⁴⁴⁸ geldiği söylenmektedir. Kaynaklardaki onunla ilgili kesin olan ortak kanaat onun yurt dışından gelen bir yabancı hoca olduğudur. Hiçbir kaynakta onun Uygur olduğundan söz edilmemekle birlikte hangi millettten olduğu da belirtilmemektedir.

Poçi Hoca, İli'ye geldikten sonra Uygurları ve Döngenleri hileleriyle kandırarak kendine mürit yapmıştır. Halkın çoğu onun peşine takılmıştır. Çünkü Poçi Hoca ilk geldiğinde Sultan Mezem Han bizzat onu karşılamak için halkı seferber etmiştir. İli Sultanlığı ordusuyla birlikte savaşa katılarak askerler arasında da yüz bulmuştur. Daha sonra hapiste olan Kadı Nasreddin Ahun'u hapisten çıkarmış, böylelikle halkın itimadını kazanmıştır. Bu durumdan muzdarip olan Sultan Mezem Han, Poçi Hoca'dan kurtulmanın yolunu bulmaya çalışmış ama çok geç kalmıştır.⁴⁴⁹

Poçi Hoca'nın her geçen gün askerler ve halkın arasında itibarı yükselmeye başlayınca Sultan Mezem Han bu duruma dikkat etmeye başlamıştır. Bir yemek ziyafetinde Sultan, herkesin önünde Poçi Hoca'nın yaptığı ahşap topların güvenilir olmadığını ileri sürerek, kerametlerinin de gerçek olmadığını söylemiştir. Bu duruma kızan Poçi Hoca, Ahmethan Hoca'ya danışmıştır. Ahmethan Hoca, zindandaki Baş Kadı Nasrettin'i silah gücüyle kurtarmasını, bu yaptığıyla halkın ve Sultan'a karşı olanların desteğini alabileceğini söylemiştir. Poçi Hoca bunu gerçekleştirmiştir.⁴⁵⁰

Poçi Hoca, istediği kadar taraftar topladıktan sonra Sultan Mezem Han'ı öldürüp kendisi de sultan olmayı planlamıştır. Sultan Mezem Han'ı gafil avlamak için onun çadırının yanına toplanıp askerlere oyun oynatmış, aniden Sultan'ın çadırını kurşuna tutmuştur. Sultan ve onun koruyucusu Ebul Ela Pehlivan kendilerini korumaya almıştır. Sultan çadırı topa tutulunca kaçmış ve Döngenlere sığınmıştır.

⁴⁴⁵ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 58-59.

⁴⁴⁶ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 33.

⁴⁴⁷ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 33.

⁴⁴⁸ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە، 1992، 457.

⁴⁴⁹ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 22-27-بەتلەر.

⁴⁵⁰ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 258-259.

Poçi Hoca Sultan'ın arkasından gelip, onu yakalayıp öldürmüştür. O, Sultan Mezem Han'ı öldürdükten sonra halkın rızasına bakmadan kendini sultan ilan etmiştir. Uygur Beglerin kendine karşı gelebileceğinden korkan Poçi Hoca, halkı kışkırtarak İli Sultanlığı'nda etkili Uygur Begleri öldürtmüş, mallarını talan ettirmiştir. Kısa sürede Poçi Hoca'nın yaptıkları halkı uyandırmıştır. Sultan Mezem Han'ın danışmanı Şemsiddin Halfe, Poçi Hoca'yı öldürmeyi planlamış, bunu yapması için Turdi Yüzbaşı'nı görevlendirmiştir. Turdi Yüzbaşı, cesaretli yiğitleri seçerek şehre girmiştir. Sabaha doğru Poçi Hoca'nın kaldığı eve baskın yaparak uyumakta olan Poçi Hoca'yı öldürmüştür.⁴⁵¹

3.7.4. Sultan Molla Şevket Ahun

Poçi Hoca'nın yaptıklarına dayanamayan halk ondan kurtulmanın yolunu aramıştır. Ondan kurtulmayı başarabilecek olan kişi Araöstenli Şemsiddin Halfe idi. Şemsiddin Halfe, Poçi Hoca öldürdükten sonra Ebul Ela Pehlivan'ı sultan ilan etmek istese de halk onu değil Molla Şevket Ahun'u İli Sultanlığı'nın üçüncü sultanı olarak seçmiştir.

Molla Şevket Ahun, bir din aliminin oğlu olarak dünyaya gelmiş olup yüksek dini eğitim almıştır. Yüksek dini eğitimini tamamlayanlara verilen "Molla" ünvanını almış ve dini eğitim ve dini işlerle uğraştığı için "Ahun" ünvanını da almıştır. O, İli ayaklanması sırasında halkın dikkat itibarını çekecek kadar, askeri ve siyasi bir faaliyette bulunmamıştı. Molla Şevket Ahun'un yüksek dini bilgisi, özellikle kişilerle olan samimi muamelesi, alçak gönüllü olması Gulca halkı tarafından takdirle karşılanmıştır.⁴⁵²

Poçi Hoca'yı öldürüp yerine Ebul Ela Pehlivan'ı hapisten çıkartıp onu sultan seçtirmek isteyen Araöstenli Şemsiddin Halfe çoğunluğun desteği olmayınca Ebul Ela Pehlivan sultan olmamıştır. Çünkü halka Ebul Ela Pehlivan'ın sultan seçilmesi konusunda danışıldığında halkın çoğu onu değil, Molla Şevket Ahun'un sultan

⁴⁵¹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 61-64.
⁴⁵² زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 264.

olmasını istemiştir.⁴⁵³ Poçi Hoca öldürüldükten sonra Gulca şehrinde kurultay toplanarak Molla Şevket Ahun'u İli Sultanlığı'nın yeni sultanı ilan etmişlerdir.⁴⁵⁴

Bilal Nazimi, Molla Şevket Ahun'un sultan seçilmesi hakkında "kabiliyetli (liyakatli) kişiler kalmadığından memleket başsız kaldı, halk toplanıp Molla Şevket Ahun'u sultan seçti"⁴⁵⁵ demektedir. Bundan anlaşıldığı üzere o dönemde sultan olmaya kabiliyetli kişilerin kalmadığı, Ebul Ela Pehlivan da sultan olacak bir kabiliyette değildi.

Yeni Sultan Molla Şevket Ahun, sultan olduktan hemen sonra, hakimiyet merkezini Gulca şehrinden 30 çakırım uzaklığındaki Siden denilen kasabaya taşımıştır. Onun merkezi bu yere taşınması Gulca şehrindeki sıkıntılı siyasi atmosferden kurtulmak istemesindendir. Sultan, başkomutanlık makamını boş bırakıp diğer makamlara görevlileri atamıştır. Askeri hukuku kendi elinde tutmaya çalışmıştır. Sultan, yemin töreninde adavetten ve iç kavgalardan uzak durulması, tüm çabaları Küre şehir kalesinin alınması için harcamak gerektiği hususunda konuşma yapmıştır. Sultan, hakimiyeti eline aldıktan sonra hazırlık yapıp Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca'ya 40 kişilik bir elçi heyeti göndermiştir. Elçilerin birinci vazifesi, Raşiddin Hocadan askeri ve siyasi yardım istemek, onun desteğini kazanmak; ikinci vazifesi daha önce gönderilen iki elçilik heyetinin serbest bırakılmasını sağlamak olmuştur.⁴⁵⁶

Molla Şevket Ahun, sultan olduktan sonra yakınlarını önemli görevlere getirerek hanlığı tek başına yönetmeye başlamıştır. O, Alteşer'deki hakimiyetlere elçi göndermiş olsa da bir sonuç alamamıştır. İkinci kez gönderdiği elçileri Tikes'teki Kalmaklar yakalayıp öldürmüştür. Kalmaklar, Tokkustara'daki Uygurları kılıçtan geçirmeye başladığı haberi gelse de Sultan buna önem vermemiştir. Sultan'ın ciddi davranmaması sonucu Kalmaklar, Tokkustara'daki Uygurlardan sekiz yüze yakın erkeği katletmiştir. Sultan Molla Şevket Ahun'u kabiliyetsiz gören İli Askeri Genel Valisi, tüm komutanlarını toplayıp İli Sultanlığı ordusu üzerine saldırma kararı

⁴⁵³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 64.

⁴⁵⁴ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 1012، 62.

⁴⁵⁵ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 30.

⁴⁵⁶ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 265-266.

almıştır. Bu haber Sultan'a iletildiğinde Sultan: "Düşmanlar önümüze gelirse savaşırız, onların önüne gitmeyiz." diyerek bu duruma kayıtsız kalmıştır.⁴⁵⁷

Halk arasında "İli Sultanlığı'nın tecrübeli komutan ve siyasetçileri kalmamış, birbirini öldürerek yok etmiş, ordusu başsız kalmış." gibi haberler yayılınca İli'deki Manchou-Qing Generali bundan sevinerek komutanları toplayıp İli Sultanlığı üzerine baskın yapmaya karar vermiştir. Ku Darin adındaki komutan birlikleriyle halkın evlerini yakmış, malını mülkünü yağmalamıştır. Daha sonra 7700 kişilik seçilmiş ordusuyla İli Sultanlığı karargahına gelmiş, burada bir gün savaş olmuştur. Cesaretli askerlerin kucaklaşma cenk yapmasıyla Manchou-Qing ordusu yenilerek Küre Şehir kalesine sığınmıştır. Bu savaşta 700 Manchou-Qing askeri ölmüştür.⁴⁵⁸

Manchou-Qing ordusunun İli ordusuna aniden baskın yapması İli Vadisi'ndeki diğer Manchou-Qing taraftarları olan Moğollar, Şibelerin cesaretlenmesine sebep olmuştur. İlk olarak göçebe Moğollar toplanıp Tikes, Künes ve Nilka nahiyelerindeki Uygur mahallelerine saldırarak halkı katletmiştir. Göçebe Moğolların asıl hedefi Tokkustara Uygurları olmuştur.⁴⁵⁹

Moğollar, Tokkustara'daki bin beş yüz Uygur ailesine saldırmışlardır. Kadınlar ve çocuklar nehir tarafına kaçmışlar. Çünkü nehirden karşıya geçebileceklerini düşünmüşler. Moğollar onların evlerini ateşe vererek, mal varlıklarını yağmalamıştır. Moğollar kaçan kadınlar ve çocukların peşinden gelince esir düşmektense ölmeyi tercih eden Uygurlar, kendilerini nehre atmışlardır. Nehirde boğulup ölen kadın ve çocukların sayısı yedi yüz seksen küsur olmuştur. Aslında Tokkustara'daki Uygurlar, Moğolların Uygurlara saldırmak için hazırlanıyor olduğunu Sultan'a haber vermişler, Sultan bu durumdan haberdar olmasına rağmen asker göndermemiştir. Hatta Tokkustaralı Ali Beg ve Aşur Baki Beg gibi binbaşılarının Tokkustara'ya dönüp halkı korumak istemelerine ilk başta pek olumlu bakmamıştır. Daha sonra halkın baskıları artınca Ebul Ela Pehlivan'ın komutanlığında Moğolları üzerine asker göndermiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 65-66.

⁴⁵⁸ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 3-سان، 34-35.

⁴⁵⁹ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 268-269.

⁴⁶⁰ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 20.

Ebul Ela Pehlivan, Ali Beg ve Aşur Baki Beg, bin iki yüz Tokkustaralı asker ile Tokkustara'daki isyancı Moğolları bastırmıştır. Tokkustara'dan dönen Ebul Ela Pehlivan bu kez Abla Hacı, Sıtivaldi Batur ordusuyla beraber isyancı Şibeler üzerine gitmiştir.⁴⁶¹ Ebul Ela Pehlivan, Şibelerin isyanını bastırmıştır.⁴⁶²

12 Şubat 1866'de İli Sultanlığı, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'daki siyasi ve askeri merkezi olan Küre Kalesi'ni fethetmeye karar vermiştir. Sultan, ordunun başına Ebul Ela Pehlivan'ı geçici başkomutan olarak atamıştır. Küre dört tarafından kuşatılmıştır. Kuşatma uzun sürmüştür. Ebul Ela Pehlivan'ın doğu komutanlığı ve askerlerin kahramanca savaşması sonrası Küre'e alınmıştır. Küre alındıktan sonra askerler ve halk Ebul Ela Pehlivan'ın ordunun başkomutanı olarak kalmasını istemiştir. Sultan, Ebul Ela Pehlivan'ın başkomutan olmasını pek istemese de halkın yoğun isteği üzerine mecburen onu asaleten başkomutan olarak atamıştır. Asker ve halk bundan çok sevinmiştir.⁴⁶³

Tokkustara faciası sonrası Sultan'ın itibarı düşmeye başlamıştır. Halk, Tokkustara faciasını Sultan'ın sorumsuzluğundan kaynaklı olarak görürken, Küre şehir kalesinin alınmasını ise Sultan'ın değil Ebul Ela Pehlivan'ının başarısı olarak algılamıştır. Böylece kabiliyetsiz Sultan'ın azledilmesini istemeye başlamıştır. Sultan, kendine tehdit olarak gören Ebul Ela Pehlivan'ı emirlik görevinden azledince halkın Sultan'a olan güveni iyice azaltmıştı.⁴⁶⁴

Sultan Molla Şevket Ahun, aslında bir din adamı idi. Onun askeri ve siyasi yönü çok zayıftı. Onun istihbarat bilgilerine hiç önem vermemesi askerler ve halka büyük felaketlerin gelmesine neden olmuştur. Tokkustara'daki Uygurların Moğollar tarafından öldürülmesi de Sultan'ın yönetme yeteneğinin zayıf olduğunun belirtisi olarak ortaya çıkmıştır.

Sultan Molla Şevket Ahun'un ordunun ve halkın işlerine önem vermemesi, düşmanların halkı serbestçe öldürmesini önleyememesi gibi durumlar Sultan'ın itibarını askerler ve halkın gözünde düşürmüştür. Böylece itibarını kaybetmeye başlayan Sultan, savaşlardaki becerileri, kahramanlığı ve yeteneği ile öne çıkmaya,

⁴⁶¹ زبشار، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 270.

⁴⁶² خۇشتار، ئى.ك.ئە، 1012، 62.

⁴⁶³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 67-70.

⁴⁶⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 70-71.

askerler ve halk tarafından sevmeye başlayan Ebul Ela Pehlivan'ı kendine tehdit olarak görerek onu görevinden azletmesi halkın Sultan'a olan güvenini sarsmıştır.

Toplum önderleri, askerler ve halkın isteklerine rağmen Sultan, Ebul Ela Pehlivan'a başkomutanlık görevini geri vermemiştir. Buna itiraz eden halk Kaş Nehri kıyısında olağanüstü kurultay yapıp Sultan Molla Şevket Ahun'u sultanlıktan azlederek yerine Ebul Ela Pehlivan'ı sultan seçmiştir.⁴⁶⁵

Ebul Ela Pehlivan, sultan seçildikten sonra Gulca şehrine doğru yürümüş, Gulca şehrine yaklaştığında şehir halkı ve begler onu karşılamaya çıkmıştır. Sultan Ebul Ela Pehlivan, sabık Sultan'a hiçbir ceza kullanmadan, kendi ihtiyarı ile memleketine dönmesini ve evinde oturmasını emretmiştir.⁴⁶⁶ Molla Şevket Ahun, hizmetçileriyle beraber sarayı terk ederek memleketine gitmiştir.⁴⁶⁷

İli'deki Döngenler, İli Sultanlığı'na isyan edince bu durumdan istifade etmek isteyen eski Sultan Molla Şevket Ahun, Ahmethan Hoca ile birleşerek taraftarları ile Gulca şehrine saldırmıştır. Sultan Ebul Ela Pehlivan'ın askerleri ile Molla Şevket Ahun'un isyancı grubu şehirde karşı karşıya gelmiş, küçük bir çatışma sonrası Molla Şevket Ahun ve Ahmethan Hoca kaçarak Döngenlere sığınmıştır. Döngenler, bu iki kişiyi kullanarak Sultanlığı Uygurlardan almak istemiş ve büyük bir savaşa hazırlık yapmıştır. Sultan Ebul Ela Pehlivan, Molla Şevket Ahun'a elçi göndererek geri gelmesini, kardeşler arasında kan dökülmesine neden olmamasını iletmiştir. Fakat Molla Şevket Ahun, talebi kabul etmeyerek Döngenlerle beraber Sultan Ebul Ela Pehlivan'a savaş ilan etmiştir. Savaşta her iki taraftan çok sayıda asker ölmüştür. İlk başta isyancılar galip gelse de sonradan Sultan Ebul Ela Pehlivan'ın askerleri isyancıları yenmiştir. Şehirde askerlere halk destek vermiş, isyan bastırılmıştır. İsyancıların başındaki Döngen Yakur savaşta öldürülmüştür. Yakalanan Ahmethan Hoca ve Molla Şevket Ahun da idam edilmiştir.⁴⁶⁸

3.7.5. Sultan Ebul Ela Han

⁴⁶⁵ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 71-72.

⁴⁶⁶ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 278-279.

⁴⁶⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 72.

⁴⁶⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 75-77.

Ebul Ela'nın⁴⁶⁹ babasının adı İbrahim'dir. O, 1818 yılında Gulca şehrinde doğan Ebul Ela'nın az konuşan, durumlara tedbirli davranan, zeki bir çocuk olduğu anlaşıyor. Ebul Ela gençliğini avcılıkla geçirmiş olup akranlarının arasında çok cesurluğu ile tanınmıştır. Ebul Ela, 1864'teki bağımsızlık mücadelesine kendi isteğiyle katılmıştır. İlk başta bir askerken yaptıkları başarılarıyla kısa sürede yükselerek 40 yaşında Sultan Mezem Han'ın Leşker Başı diğer deyişle "Emir Leşkeri"⁴⁷⁰ olmuştur.⁴⁷¹ Pehlivan Ebul Ela'nın keskin nişancı, kuvveti yerinde, batur, cesaretli bir asker olduğundan,⁴⁷² "Pehlivan" ünvanı verilmiştir.

İli Sultanlığı'nın kurulma aşamasında kırk kişiye "Pehlivan" ünvanı verilmiş olup onlardan biri Ebul Ela Pehlivan idi.⁴⁷³

Poçi Mahmud Hoca, Sultan Mezem Han'a suikast girişiminde bulunduğu Leşker Başı olan Ebul Ela, Sultan Mezem Han'ı korumuştur. Poçi Hoca, Sultan Mezem Han'ı şehit etmiştir. Ebul Ela ise kaçıp kendini kurtarmıştır. Ebul Ela Pehlivan dağ içine sığınmış, iki üç gün sonra şehre inince sultanlık tahtını ele geçiren Poçi Mahmud Hoca tarafından yakalanıp idam cezası uğratılmıştır. Fakat halkın tepkisinden dolayı hapis cezasına değiştirmiştir. Sultan Poçi Mahmud Hoca'nın zulmüne dayanamayan halk onu yok etmenin peşine düşmüştür. Şemsidin Halfe, Kutluk Mirap ve birkaç kişiyle danışarak Poçi Mahmud Hoca'yı öldürüp onun yerine hapisteki Ebul Ela Pehlivan'ı sultan yapacağı konusunda anlaşmışlardır.⁴⁷⁴

Şemsidin Halfe'nin Poçi Mahmud Hoca'yı öldürme planı gerçekleşmiş olsa da ikinci planı olan Pehlivan Ebul Ela'yı sultan yapma çabaları gerçekleşmemiştir. Çünkü o anda yönetimde söz sahibi olan ve halk arasında Pehlivan Ebul Ela önemli bir siyasi figür olamamıştı.⁴⁷⁵

Bilal Nazimi'ye göre Şibeler, İli Sultanlığı ile yaptığı antlaşmayı bozup, Kalmaklara yardım etmiştir. Bunun üzerine İli Sultanlığı, Şibeleri cezalandırmak için Ebul Ela komutanlığında ordu göndermiştir. İli Sultanlığı ordusu İli Nehri'ni geçip

⁴⁶⁹ Bazı kaynaklarda Obul Ela, Obul Ela Han, Ela Han, Ali Pehlivan olarak da geçmektedir. Obul, Arapça "ebu"nun Uygurcaları halidir.

⁴⁷⁰ Subaşı, ordu başı, ordu komutanı.

⁴⁷¹ خوشتار، ئى.ك.ئە، 2000، 22.

⁴⁷² زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 263.

⁴⁷³ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 391.

⁴⁷⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 62-64.

⁴⁷⁵ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 263.

Şibeler ile savaşmış ve onları cezalandırmıştır. Yenilen Şibeler, Sultan yakınlarına hediyeler vererek İli Sultanlığı'na bağlılığını ifade etmiştir.⁴⁷⁶

1867'deki kurultayda İbrahim oğlu Pehlivan Ebul Ela sultan seçildiğinde ona “Cihan Pehlivan Sultan Bahadır Gazi Ebul Ela Han” ünvanı verilmiştir. Yeni sultanın haberini duyan begler, ordunun kalan kısmı ve halk her taraftan gelip ona biat etmiştir.⁴⁷⁷ Bu olaylara şahit olan Bilal Nazimi'ye göre, yeni Sultan Ebul Ela sultanlık makamına gelip kadrosunu oluşturmuş, gerekli kişileri gerekli yerlere görevlendirmiştir. Sonra asker, halkı ile şehre girmiştir. Şehirde kalan ileri gelenlerden Molla Saliş İmam şehir kapısında Sultan'ı karşılayarak biat etmiştir.⁴⁷⁸

Sultan Ebul Ela, tercüman olan Şibe genci Fuşen'i saraya almıştı. Fuşen, sarayda ve yönetimde olan bitenlerden Şibe Başbuğ'u Karmana'ya bilgi sızdırmıştır. Daha sonra Karmana, Uygurca'yı iyi bilen Suha adındaki Şibe kadını eşinden boşandırarak, Sultan Ebul Ela Han'a hizmetçi olarak göndermişti. Sultan, bu kadının sarayda kalmasına izin vermiş ve sonra kadınla evlenmiştir. Uygurlar bu kadına “Şibe Sarihan” diye lakap takmıştır. Şibe Sarihan, gizlice bilgiler edinerek Fuşen aracılığıyla Şibe Başbuğ'u Karmana'ya ulaştırmıştır. Fuşen, Karmana'nın tavsiyesiyle Çarlık Rusyası'na kaçarak, orada bulunan Manchou-Qing konsolosuna İli Sultanlığı hakkında gizli malumatları aktarmıştır.⁴⁷⁹

İli Sultanlığı'nın son sultanı Pehlivan Ebul Ela Han döneminde içte birçok sorunlar çıkmıştır. Çarlık Rusyası fırsattan yararlanarak İli Sultanlığı'nı işgal etmeye çalışmıştır. İli Sultanlığı'ndaki isyanları başarılı bir şekilde bastıran Sultan Ebul Ela Han, dış saldırılara karşı ne kadar çaba gösterse de başarılı olamamıştır.

Sultan Ebul Ela Han, 1871 yılında İli Sultanlığı topraklarına saldıran Çarlık Rusyası ordusu tarafından esir alınarak Alma-Ata'ya götürülmüş ve Sultan Korgan denilen yerde ev hapsine alınmıştır. Ebul Ela Han, Sultan Korgan'da 1880 yılına kadar yaşamıştır. Daha sonra Gulca şehrine taşınarak şehir içindeki Kazancı mahallesine yerleşmiştir. Ebul Ela Han, Gulca'da 62 yaşında vefat etmiştir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Nazimi, ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 23.

⁴⁷⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 70-72.

⁴⁷⁸ Nazimi، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 32-33.

⁴⁷⁹ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 63.

⁴⁸⁰ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2000، 22-23.

Bazı kaynaklara göre ailesiyle ve yakınlarıyla beraber Kalpakoviski'nin emriyle Çarlık Rusyası'na götürülen Sultan Ebul Ela Han'a yıllığına 2000 som teminat verilmiştir. Rusya'da 3 yıl ev hapsinde kalmıştır. Daha sonra Çarlık Rusyası hükümetinden izin isteyerek, doğduğu ve büyüdüğü memleketi Gulca şehrine taşınmıştır. 1874 yılında vefat etmiş, şehir içindeki “Tırek Büzürükvar (تېرەك بۈزۈرۈكۋار) ” mezarlığına defnedilmiş ve kubbeli bir türbe yapılmıştır.⁴⁸¹

3.7.6. Sadır Pehlivan

Sadır Pehlivan, 1798'de şimdiki Gulca ilçesine bağlı Mollatohtiyüz (موللاخوختیۈز) kasabası sakini Yançi⁴⁸² Ahmet Karikaş (يانچى ئەخمەت قارىقاش) ailesinde dünyaya gelmiştir.⁴⁸³ Babasının adı Ahmet'tir. O, güler yüzlü ve hoş sohbet olduğundan insanlar ona “Hoşahmet” demişlerdir. Ahmet'in asıl memleketi Hoten ilinin Karakaş ilçesi, Tokmak köyüdür. Bu köy halkı ilk olarak Manchou-Qing baskılarına karşı ayaklanan halktır. Bu yüzden köy halkı İli Vadisi'ne sürgün edilmiştir.⁴⁸⁴

Sadır Pehlivan, İli Sultanlığında surları patlatması ile ün kazanmış bir kişi olup daha önceden de tek başına Manchou-Qing işgaline karşı faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir.

Sadır Pehlivan, Manchou-Qing işgalcilerine karşı halkı uyandırmak, ayaklanmaya teşebbüs etmeye başlamıştır. Sadır Pehlivan, Manchou-Qing işgali ve zulmüne karşı çıktığından dolayı birkaç kez zindana atılmış, sürgün de edilmiştir. Sadır Pehlivan, zindandan çıktıktan sonra kendi gibi düşünen arkadaşlar biriktirmekle beraber tecrübe edinmiştir. Tesir gücünü artırmak için toplumdaki nüfuzlu kişilerle iletişime geçmeye başlamıştır. Bu sırada vatansever şair Bilal Nazimi ile tanışmıştır. Bilal Nazimi, 1864'teki İli bağımsızlık mücadelesine katılan sadece bir iştirakçi değil aynı zamanda halkı mücadeleye hazırlayan ve onu

⁴⁸¹ خوشتار، ئى.ك.ئە.، 2012، 67. باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 70-84.

⁴⁸² Nesilden nesle toprağa bağlı olarak yaşayan, toprak ağalarına bağlı olarak çalışan çiftçi. Köleler değildir.

ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە.، 1995، (م-ئۇ)، 517.

⁴⁸³ خوشتار، ئى.ك.ئە.، 2000، 32.

⁴⁸⁴ ياسىن، ت. (2001). باھادىر ئەزمەت- سادىر پالۋان (Sadır Pehlivan)، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشىرياتى (Ürümçü)، 1-بەت.

planlayanlardan biridir. Çünkü Bilal Nazimi, o sıralarda İli'deki en meşhur Baytullah Cami'sinde hatip olarak görev yapmıştır.⁴⁸⁵

İli Sultanlığı'nın ordusu Bayanday Kale şehrini kuşatıp savaşı devam ettirse de surları aşmak mümkün olmamıştı. Surları patlatıp delik açarak oradan sur içine dalma planı yapılarak Sadır Pehlivan'a görev verilmiştir. Sadır Pehlivan, ciddi çalışma yaparak suru patlatmış olmasına rağmen İli Sultanlığı'nın ordusu sur içindeki Manchou-Qing ordusunun top yağmuruna karşı ilerleyememişti. Ertesi gün Sadır Pehlivan, daha geniş ve derin tünel kazarak suru tekrar patlatmıştır. Bu sırada Bayanday kalesini korumak için ikinci kez çok sayıda Küre şehrinden asker yardıma gelmiştir. Savaş şiddetli olmuş, Manchou-Qing ordusu 700 ölüsünü bırakıp kaçmıştır. Sadır Pehlivan'ın açtığı delikten sur içine giren İli Sultanlığı ordusu Bayanday'ı fethetmiştir.⁴⁸⁶

Sadır Pehlivan, Bayanday kale şehri savaşı hakkındaki olayları kendi koşuklarında beyan ederek bu savaş ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Sadır Pehlivan, “Ölülerden set yaptık” diyerek bu savaşta ölenlerin sayısının çok olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁷

“Uygur Tarihi” adlı eserde, Bayanday Kale şehri uzun süre kuşatılmasına rağmen alınamamıştır. Emir Abdurresul Beg, Sadır Pehlivan'a suru patlatma görevini vermiştir. Sadır Pehlivan yanındaki kişilerle beraber on küsur gün tünel kazarak surun dibine kadar tünel kazmış ve suru başarıyla patlatılmıştır.⁴⁸⁸

Bilal Nazimi, Küre kale şehrinin alınması hakkında da bilgi verirken Sadır Pehlivan hakkında bilgi vermiştir. Sadır Pehlivan'a Bayanday surlarını patlattığı gibi, tünel kazarak Küre surunu da patlatması emredilmiştir. Sadır Pehlivan emre itaat etmiştir. Ciddi harekete geçip suru patlatmış, Sultanlık ordusu buradan içere girerek kaleyi ele geçirmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 382-381.

⁴⁸⁶ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 48-50.

⁴⁸⁷ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 384.

⁴⁸⁸ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 248-249.

⁴⁸⁹ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 30.

2017 yılında yayınlanan bir belgesel niteliğindeki röportajda Sadır Pehlivan'ın 100 yaşa giren Hayrınsa adındaki torunu dedesi hakkında önemli bilgileri aktarmıştır.⁴⁹⁰

Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'daki en fazla askeri bulunan, aynı zamanda siyasi merkezi olan Küre kale şehri ve Bayanday kalesinin de alınmasında büyük katkısı olan Sadır Pehlivan, savaş sonrası başarılarına karşılık görev ya da ganimet de almadan memleketi Mollatohtiyüz'e dönerek kendi işleriyle uğraşmıştır. Memleketine yakın yerdeki kömür ocağından kömür kazarken düşmüş ve o gün vefat etmiştir.⁴⁹¹ Sadır Pehlivan İli Uygurlarının kahramanı olarak günümüze kadar hatırlanmaktadır.

⁴⁹⁰ <https://youtu.be/OjLJ7bWj1i0?si=w7srz1UuH4mqWuNW> Erişim Tarihi: 19 Ocak 2017.

⁴⁹¹ سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 390.

4. ÇARLIK RUSYASI'NIN İLİ SULTANLIĞI'NI İŞGALİ VE İLİ ANLAŞMASI

Çarlık Rusyası, Batı Türkistan'ı işgal ettikten sonra Doğu Türkistan topraklarıyla sınır komşusu haline gelmişti. Topraklarını daha genişletmek isteyen Çarlık Rusyası, bu kez İli Sultanlığı'nı kendine tehdit olarak görmüş ve bu verimli vadileri kendi topraklarına katmak istemişti.

4.1. Çarlık Rusyası'nın İli Sultanlığı'nı İşgal Etmesinin Nedenleri

1864'te Doğu Türkistan'ın genelinde başlatılan bağımsızlık mücadelelerinde Çarlık Rusyası tarafsız davranmıştı. Kasım 1864'te İli Askeri Genel Valisi Mingrui, İli bağımsızlık mücadelesini bastırmak için Alatav Bölgesi ve Kazak Ulu Cüz'u idare eden Rus Mayor Kolpakovskiy'e mektup yazıp askeri yardım istemiş, ret cevabı almıştı. Mingrui, Eylül 1865'te Kolpakovskiy'den ikinci kez yardım istemişse de yardım edilmemiştir. Kolpakovskiy, bu yardım isteğini St. Petersburg'a iletmış, Rusya Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov ve Harbiye Naziri D. A. Miliyutin, bu teklifi reddederek Çarlık Rusyası'nın Doğu Türkistan işlerine karışmayacağını belirtmiş ve sırır güvenliğini artırmasını emretmişti. Hatta Çar II. Aleksander de iki bakanının kararlarını onaylamış ve Manchou-Qing İmparatorluğu ile yerel halkın mücadelesine karışmama kararı almıştı. Ancak kendi sınırlarına tehdit oluştursa Rus ordusunun müdahale etmesi hakkında Kolpakovskiy'e talimat verilmişti.⁴⁹²

1864'te Çarlık Rusyası ile Manchou-Qing İmparatorluğu arasında yapılan "Kuzey Batı Sınırları Ayırma Anlaşması" sonrası Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ın topraklarından 440 bin km²lik alanı Çarlık Rusyası'na vermişti. Böylece İli Vadisi'nin beşte dört (4/5) kısmından oluşan İli Nehri'nin batı kısmı Çarlık Rusyası'nın yönetiminde girmişti. İli, sadece etrafındaki dokuz şehir, nahiye ve çevresindeki tarım arazilerinden oluşan bir bölge haline gelmişti. Buna rağmen Rusya, İli'nin tamamını işgal etmek için fırsat kolluyordu. Çarlık Rusyası, Manchou-Qing İmparatorluğu arasındaki görüşmelerde sınırları doğal sınır hatları ile

⁴⁹² تۆرسۇن، ئى.ك.م، 2014، 116.

belirlemeyi dile getiriyordu. Bu doğal hatlara ulaşmak için Çarlık Rusyası, İli Vadisi ve Tarbağatay'ı Rusya topraklarına katmak gerektiğini savunuyordu.⁴⁹³

1865'te Hokandlı Yakup Beg'in Doğu Türkistan'daki yerel hakimiyetlerini birleştirerek Kaşgariye Devleti'ni kurması Orta Asya'daki güç dengesine tesir edebilecek duruma gelmişti. Yakup Beg'in İngiltere ile olan ilişkileri Rusya'yı çok tedirgin etmişti. Eğer Yakup Beg, İli Sultanlığı ile iyi ilişkilerde bulunursa ya da İli Sultanlığı'nı kontrol altına alırsa, Rusya'nın kontrolü altındaki Yedisu Bölgesi ve Batı Türkistan için büyük tehlike oluşturmuş olurdu. Böylelikle İngiltere'nin tesiri bu yerlere de yayılmış olurdu. İngiltere'nin Doğu Türkistan'daki tesirinin artması Rusya'nın Türkistan'daki hâkimiyetine ciddi tehdit oluştururdu.⁴⁹⁴

Rusya'nın Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşma amacı, İngiltere'nin Hindistan'ın kuzeyinden Orta Asya'ya açılma ihtimali bu iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Rusya, Orta Asya'daki üç hanlığı (Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları) kendine kattıktan sonra, İngiltere ve Rusya'nın hedef noktası daha doğuya kaymıştır. İki devletin hedef noktası Afganistan'ın Hirat bölgesi ve Kaşgar olmuştur. Böylelikle Doğu Türkistan, Rusya ve İngiltere'den ibaret bu iki emperyalist devletin çekişme noktası haline gelmişti. İngiltere, Yakup Beg'i kendi himayesine alırsa, Rusya, İli Sultanlığı'nı işgal ederek İngiltere'nin himayesindeki Yakup Beg ile savaşmak zorunda kalacaktı. Rusya'nın İli Sultanlığı'nı işgal etmesindeki en önemli nedenlerden biri bu idi.⁴⁹⁵

Bunun dışında Çarlık Rusyası, Orta Asya'daki topraklarını güneyde Keşmir, doğuda Çin'e kadar genişletmek istediği için önce İli Sultanlığı'nı sonra Kaşgariye Devleti'ni ortadan kaldırmak istiyordu.⁴⁹⁶ Çarlık Rusyası, 1871'de İli'yi işgal ettikten sonra Urumçi'yi işgal etmek istiyordu. Fakat Ürumçi ve Manas hakkında güvenilir ve detaylı istihbarat bilgisine sahip olmadığı ve bu bölgede taraftar bulamadığından bu amacına ulaşamadı. Bu yüzden şartlar oluştuğunda bu amacına ulaşmada

⁴⁹³ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلەكنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 485.

⁴⁹⁴ ھامبىلى، ئى.ك.ئە.، 2008، 399-400.

⁴⁹⁵ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلەكنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 485-486.

⁴⁹⁶ كوروياتىكن، ئى.ك.ئە.، 1996، 77.

kullanmak üzere İli Bölgesi'ndeki Rus ordusunun yarısını geri çekmiş, kalan yarısını da İli'de bırakmıştı.⁴⁹⁷

Türkistan Genel Valisi Kaufmann, bölgede İngiltere ile Rusya arasında olabilecek bir askeri çatışmayı engellemek için Haziran 1871'de Kolpakovsky'e İli Sultanlığı'nı işgal etme emrini verdi.⁴⁹⁸

Çarlık Rusyası'nın İli'yi işgal etmesindeki amacı sadece askeri amaçlı değildi. Aynı zamanda ekonomik çıkarlarını da düşünüyordu.⁴⁹⁹ Rusyası'nın yönetimi altındaki Müslüman tüccarlar daha önceden Doğu Türkistan'a gelip ticaret yapıyorlardı. 1851'de Doğu Türkistan pazarları Rusyalı tüccarlara resmi olarak açılmıştı. Bu tüccarların çoğu Tatarlardan oluşmakta idi. Onlar Gulca ve Tarbağatay'a gelip ticaretini yaparlardı. Rus vatandaşları İli'nin kuzeyindeki dağlık bölgelere yerleşmişlerdi. Ancak İli Sultanlığı'nın kuruluş aşamasındaki savaşlar Rusların İli Bölgesi'ndeki ticaret merkezlerinin kapanmasına sebep olarak Rus tüccarlarını ağır zarara uğratmıştı.⁵⁰⁰

Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı'ndan zararı kapatmak için İli Nehri'nde gemi yüzdürmek, İli'den ucuz fiyatla kömür, tahıl ve kereste satın almak gibi isteklerde bulunmaya başlamıştı. İli Sultanlığı, Rusya'nın bu isteklerine olumlu bakmamıştı.⁵⁰¹

4.2. Kazakların Alban Kabilesinin Aksakalı Tazıbık Olayı ve İli Sultanlığı Ordusu ile Çarlık Rus Ordusu Arasındaki Savaşın Sonuçları

Kazakların Alban boyuna mensup kabile aksakalı Tazıbık, 1871 yılının başında Sultan Ebul Ela Han'a mektup göndererek Sultan'dan yardım isteyerek ona sığınmak istediğini bildirdi. Sultan, Tazıbık'ın ilticasını kabul ederek İli Vadisi'ne kabilesiyle gelip sığınmasına izin vermişti. Tazıbık, kabilesindekilerle birlikte Çarlık Rusyası'ndan kaçıp İli Sultanlığı'nın sınırları içine girmişti. İli Sultanlığı, Tazıbık ve kabilesini İli'nin Künes yaylasına yerleştirdi. Tazıbık'ın İli Sultanlığı'na sığınmasının ardından Kazak ilinden daha fazla Kazak kabileleri ardı ardına İli

⁴⁹⁷ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 492-493.

⁴⁹⁸ ھامبىلى، ئى.ك.ئە.، 2008، 400.

⁴⁹⁹ زىشائۇ، ئى.ك.ئە.، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 583.

⁵⁰⁰ بروفى، ئى.ك.ئە.، 2020، 95.

⁵⁰¹ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى، ئى.ك.ئە.، 1992، (ئىككىنچى كىتاب)، 262-263.

Sultanlığı'na sığınmaya başladı. Çarlık Rusyası, Tazıbık dahil İli Sultanlığı'ndan sığınan bütün Kazak ahalisini Çarlık Rusyası'na teslim etmesini istedi. İli Sultanlığı, kendine sığınan hem soydaş hem de dindaş olan Kazakları teslim etmeyi kabul etmedi.⁵⁰²

İli Uygurları bağımsızlık mücadelesi başladıktan sonra kısa sürede büyük zaferler kazanmıştır. Bunu gören Yedisu Bölgesi'ndeki bazı Kazaklar, Çarlık Rusyası'ndan kaçarak Uygurlara katılmaya başlamıştı. Daha sonra Çarlık Rusyası'ndan kaçıp İli Sultanlığı'na sığınan Tazıbık, Paltabay başkanlığındaki Kazakları Sultan Ebul Ela Han kendi himayesine almıştı.⁵⁰³

Yedisu Bölgesi'nin Gobiratorü General Kolpakovskiy, Sultan Ebul Ela Han'dan Tazıbık ve Paltabay'ı teslim etmesini isteyip elçi göndermiştir. Sultan, kendine sığınan Kazakları Çarlık Rusyası'na teslim etmeyi münasip görmemiş, General Kolpakovskiy'nin isteğini reddetmiştir. General Kolpakovskiy, kendi isteğinin reddedildiğini öğrendikten sonra savaş hazırlıklarını tamamlayıp hemen harekete geçti. Onun böyle aceleyle savaşı başlatmak istemesi daha önceden elde ettiği istihbarat bilgilerine ulaşmış olması, seyahat bahanesiyle İli'ye gidip oradaki durumlara vakıf olan Rus casusların onu savaşımaya kışkırtması ve İli Sultanlığı'nın askeri durumu hakkında elde ettiği bilgileri iyice değerlendirmiş olmasından kaynaklanıyordu.⁵⁰⁴

Sultan Ebul Ela Han, Rusların Tazıbık'ı isteyip gelen elçilerine olumlu cevap vermeden gönderdikten sonra Rusların İli Sultanlığı'na savaş açacağını tahmin ederek orduyu sınırı savunmak için göndermiştir.⁵⁰⁵

İli Sultanlığı'nın, Tazıbık'ı Ruslara teslim etmemesi İli'yi işgal etmeye hazırlıklı olan Ruslar için önemli bir bahane olmuştur. Kolpakovskiy, son kez, yedi gün içinde yani 15 Mayıs'tan önce Tazıbık'ı teslim etmesi gerektiğini, aksi halde Rus ordusuyla İli'ye gireceğini belirten ultimatoma göndererek İli Sultanlığı'na savaş ilan etti. İli Sultanlığı'nın cevabını beklemeden Sıırıç'ın güneyindeki Rus ordusu Boluhucır'a gelip oradaki Rus ordusuyla birleşerek İli'yi işgal etmenin hazırlığını

⁵⁰² نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 132-133.

⁵⁰³ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 81.

⁵⁰⁴ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 81.

⁵⁰⁵ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 43.

yaptı. Tanrı Dağlarına konuşlandırılan Rus ordusunun bir bölümü Çünçi'deki orduyla birleşip İli'nin güney sınır kenti Ketmen'e doğru ilerleyerek İli'yi güney ve kuzey olarak iki taraftan sıkıştırarak savaş vaziyeti aldı ve hemen İli'ye saldırmaya başladı.⁵⁰⁶

Ruslar İli'ye saldırmadan önce Rus elçisi Töre Von Kolbars, İli Sultanlığı ordusu içinde kendi taraftarlarını kazanmaya başlamıştı. Elçi ile ilgilenen kişi Celil oğlu Beşir Beg idi. Beşir Beg kendinin imkanlarıyla İli Sultanlığı'nda büyük imtiyaz kazanmıştı. Kolbars, İli'den ayrılırken Beşir Beg'e bir dürbün hediye etmişti. Altı ay sonra Çarlık Rus ordusu Süydün'i işgal edip Gulca şehrine hücum hazırlığındayken Beşir Beg, gizlice General Kolpakovskiyanına gelip şehrin savunmasız olduğunu, Uygurların teslim olmasına az kaldığını iletmiştir.⁵⁰⁷

15 Mayıs günü Boluhucir ordusu bir bölük asker ve 90 Kassak askerinden oluşan öncü birliği iki top ve silahlarla İli'ye doğru ilerlemiştir. 17 Mayıs bu ordu Korgas Nehri'nin batı kıyısına saldırmıştır. İli ordusu ve halk Mazar Kalesi'ne çekilmiş, nehir ve kanal sularını keserek Rus ordusunu susuz bırakarak zor duruma düşürmüştür. 19 Mayıs günü İli ordusu ve halk Rusların şiddetli top ateşine rağmen karşı hücumla geçmiş olsa da silahlarının eski, kalitesiz ve yetersiz olmasından dolayı yenilmiştir. Rus ordusu Mazar kalesini işgal etmiştir. Buna rağmen İli ordusu ve halk su kaynaklarını keserek, yiyecek vermeyerek ve Rus ordusu ile bu öncü birliğin iletişime geçmesini engelleyerek, Rus ordusunun Mazar Kalesi'ni bırakıp çekilmesi için zorlamıştır. Rus ordusu geri çekilirken karşı atağa geçmiştir. 22 Mayıs günü öncü birlikler Boluhucir'a çekilerek arkasından gelen Rus ordusuna katılarak İli'ye büyük saldırı düzenlemiştir. 19 Mayıs'ta Rus ordusu Tanrı Dağı'ndaki Rus ordusunun bir bölümü Ketmen dağ yolu ile ilerleyerek İli'nin güney sınırını ihlal etmiştir. İli askerleri Ketmen Dağı geçidinde Rus ordusu ile savaşmıştır. Sabahtan akşama kadar süren savaşta İli ordusu Rus ordusunu püskürtmüştür. 26 Mayıs'ta İli ordusu yerli halkının desteğiyle Rus ordusuna karşı savaş yapmıştır. İki gün savaştıktan sonra İli ordusu modern silahlarının olmaması nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. 6 Haziran Rus ordusunun Çünçi birlikleri (iki sınır muhafız birliği, bir Kassak hücum

⁵⁰⁶ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 488-489.

⁵⁰⁷ بروفى، ئى.ك.ئە.، 2020، 96-97.

birliği, bir topçular birliği ve yarı Kassak birliği) Ketmen'e resmi hücum başlatmıştır. 10 Haziran'da Ketmen kenti işgal edilmiştir. Ertesi gün yardıma gelen İli ordusu Rus ordusuna üç taraftan saldırmıştır. Ketmen savaşında İli ordusu kahramanlık ile Rus ordusunu yenmiştir. Rusya, İli ordusunun esas gücünü Ketmen'e topladığını gördükten sonra savaşı durdurup geri çekilmiştir. Rusya, Çünci ordusunu gizlice İli Nehri'nin kuzey kenarına taşımış buradaki Boluhucir ordusu ile birleştirmiştir. Rusya, İli'yi işgal etmek için altı piyade birlik, dört Kassak birliği, on büyük top olmak üzeri büyük bir ordu ile İli'yi tamamen işgal etmek için hazırlanmıştı.⁵⁰⁸

Buna karşı İli Sultanlığı, Tokulek Şang Beg⁵⁰⁹ (şimdiki Kazakistan sınırları içinde kalan Galcat mahallesinin Şağbegi) komutasında asker gönderdi. Rus askerleriyle Ketmen mahallesinde iki taraf çatışmıştır. İlk etapta Rus askerleri gelişmiş silahlarının yardımıyla İli ordusu yenmiş ve Ketmen mahallesini işgal etmiştir. İli Sultanlığı'nın askerleri o gece tekrardan Rus askerlerinin üzerine hücum etmiş ve Rusları Ketmen'den kovmuşlardı. Ketmen savaşından kısa zaman sonra Rus askerlerinin İli Nehri'nin kuzey tarafından Gulca şehrine doğru gelmekte olduğu haberi Gulca şehre ulaşmıştı.⁵¹⁰

İli Sultanlığı'nın askerleri bu sefer Ruslara karşı pek direnmeden teslim oldular. Uygur askerlerinin çabuk teslim olmasının nedenlerinden biri Sultan ile arası bozulmuş olan Celil oğlu Beşir Beg'in İli askerlerini Ruslara teslim olmaya ikna etmesi idi. Hatta Beşir Rusları İli'ye davet etmişti.⁵¹¹ Bundan başka İli Sultanlığı'nın sürekli savaş halinde olması, askerlerin ailesinden uzaklarda kalması ve içteki birliğin sağlam olmaması ordunun cesaretini yitirmesine sebep olmuştu. Bazı komutanlar emre itaatsizlik etmeye başlamıştı.

Döngenler da emre itaat etmez olmuştu. İli Sultanlığı'nın içindeki bu durumu bilen Ruslar, ilk olarak Süydün'ü işgal etti. Ardında Bayanday'i da işgal etti. Sultana sadık askerler Rus işgalci ordusuna sonuna kadar karşılık gösterse de başarılı olamadı. Bayanday düştükten sonra Gulca şehri de düşman eline geçti. Sultan Ebul

⁵⁰⁸ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە.، 1992، 489-491.

⁵⁰⁹ Manchou-Çin işgalinden sonra konulan memuri unvan. Hakimlerin ikinci yardımcısı olarak görev yapar.

كوروياتكىن، ئى.ك.ئە.، 1996، 186.

⁵¹⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 81-83.

⁵¹¹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە.، 2016، 81-83.

Ela Han, Ruslara teslim oldu. 3 Haziran 1871’de tahttan çekilmek zorunda kalan Sultan Ebul Ela Han, Gulca şehrinin dört kapısının anahtarını, saltanat kılıcını, ipek şemsiyesini ve sultan mührünü General Kalpavusky’e teslim etti.⁵¹²

Rus General Kolpavsky, Gulca şehrine girdikten sonra toplanan halka sürekli savaş halindeki İli’ye emniyet sağlamak için geldiğini duyurmaya çalıştı. Ruslar dünyaya ise “Manchou-Qing İmparatorluğu’na karşı Doğu Türkistan’da patlak veren isyanları bastırıldıktan sonra İli Vadisi’nden çekileceğini” duyurdu. Çarlık Rusyası’nın on yılı aşkın süren İli’deki işgali diplomasi tarihine “İli Krizi” olarak geçti.⁵¹³

Ruslar, işgalden sonra teslim olan Sultan’ı esir alıp Alma Ata’ya götürdü.⁵¹⁴ Rusların Sultan Ebul Ele Han’ı Alma Ata’ya götürdüğü sırada Gulca’daki Uygur halkı Sultan’ın götürüldüğü yolun iki tarafına dizilerek şehir dışına kadar göz yaşları ile Sultan’ı uğurladı.⁵¹⁵ Ruslar, İli’yi işgal ettikten sonra Uygurların bir kısmı bu durumdan muzdarip olup vatanını terk ederek başka yurtlara gitti. Bir kısmı ise hacca giderek bir daha Gulca’ya gelmedi.⁵¹⁶

Bahavudun’a göre, İli Sultanlığı’nın yıkılma nedenleri şunlardır: Tam bir merkezi hükümet kuramamak, beglerin yetkilerinin fazla olması, milletlerin birbirine güvenememesi, cehalet, fakirlik, ülkenin savunmasına yeterli yatırımın yapılamaması, hükümetin halkın güvenini kazanamaması, ardı arkası kesilmeyen isyanlar, eğitimin yetersiz olması, savaş nedeniyle vergilerin artması, halkın siyasi, içtimai, iktisadi ve medeniyet konularında kendilerini yenilememesi; beglerin halka adaletsiz davranması, hükümetin yurt dışı ile gerekli ticari ilişkilerde bulunmaması.⁵¹⁷

İli Sultanlığı’nın yıkılma nedenleri arasında Bahavudun’un da bahsettiği bazı konular önemli yer teşkil etse de bazıları yeni kurulan devletlerin çoğunda olan sorunlardır. Çünkü İli Sultanlığı, Manchou-Qing İmparatorluğu’na karşı bağımsızlık savaşları sırasında kurulmuştu. İli Sultanlığı, 1871’de Rus işgaline uğrayana kadar

⁵¹² بروفي، ئى.ك.ئە، 2020، 94-95.

⁵¹³ بروفي، ئى.ك.ئە، 2020، 95-96.

⁵¹⁴ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 43-45.

⁵¹⁵ نازىمى، ئى.ك.ئە، 1995، 4-سان، 45.

⁵¹⁶ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 67.

⁵¹⁷ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 79-81.

hep savaş halinde olmuştu. Manchou-Qing işgalcileri ile olan bağımsızlık savaşları bittikten sonra, Döngen isyanları başlamıştır. Bu da İli Sultanlığı'nın istikrarlı gelişmesine büyük darbe vurmuştur. İli Vadisi'nin coğrafi olarak da avantajının olmaması yıkılışında etkili olmuştur. İli Sultanlığı'nın batı taraf Çarlık Rusyası, doğu tarafı Ürümqi Döngen hakimiyeti, güney tarafı ise önce Kuçar hükümdarı Raşiddin Hoca hakimiyeti, daha sonra Yakup Beg hakimiyeti bulunuyordu. Bu hakimiyetler de İli Sultanlığı gibi yeni kurulan daha istikrarını sağlayamayan bölgesel yönetimlerdi. Çarlık Rusyası ise önce tarafsız kalmış daha sonra İli Sultanlığını işgal etmeyi kararlaştırmış durumda idi. Bu yüzden İli Sultanlığı, komşu devletler ile iyi ilişkilerde bulunamamıştır.

4.3. Çarlık Rusyası'nın İli Bölgesi'ndeki Yönetim Şekli ve Onun Bölge Halkına Etkileri

Çarlık Rusyası, İli'yi işgal ettikten sonra Petersburg'da buranın idari ve siyasi konumu müzakere edildikten sonra İli'yi Yedisu Valiliği'nin yönetimine verme konusunda karar almıştır. İli'de askeri mahkemeler kurularak emniyet ve düzen sağlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra Gulca şehri ile Alma Ata arasına 17 askeri gözetim merkezi yapıp ulaşım sağlanmıştır.⁵¹⁸

Ruslar, İli'yi işgal ettikten sonra Çarlık Rusyası'nın yönetim usulüne göre yönetmiştir. İşgal edilen yerler bölgelere ayrılmış olup bölge başkanlarına Rusça “Bolus” denmekte olup, Boluslar üç bölgeden sorumlu tutulmuştur. Bölge başkanlarının altında aksakallılar (ihtiyarlar) bulunmuş, aksakallılar da köylerden sorumlu tutulmuştur. Boluslar valiye bağlıdır. Valiler resmîyetle halk tarafından seçiliyor denmekte ise İli'nin ilk valisi Beşir Beg, Ruslar tarafından doğrudan atanmıştır. Beşir Beg, Ruslar işgali süresince (10 yıldan fazla) İli'de vali olarak kalmıştır. 1873'te İli'ye gelen Amerikalı diplomat Eugene Schuyler, Gulca'da Beşir Beg ile görüşmüş olup ona göre “herkes ondan korkuyor ve çekiniyor” olup Uygurlar ona “Beşir Hater (Tehlike)” demiştir.⁵¹⁹

Bahavudun'a göre İli Vadisi, Çarlık Rusyası yönetimine geçtikten sonra aşağıdaki idari bölgelere ayrılp yönetilmiştir. 1. Gulca yönetim merkezi; 2. Araösten

⁵¹⁸ زېشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 583.

⁵¹⁹ بىروفي، ئى.ك.ئە، 2020، 99-97.

yönetimi; 3. Süydün yönetimi; 4. Kaynuk yönetimi idi. Ruslar, eskiden beri devam edegelen binbaşı, yüzbaşı, elibaşı ve onbaşı gibi görevleri kaldırarak onun yerine Bolus yönetim sistemini getirmiştir. Çarlık Rusyası, İli Vadisi'ne yatırım yapmada Manchou-Qinglilerden daha fazla önem vermiştir. Özellikle yol yapımına öncelik vermiştir. İli halkı Manchou-Qing dönemine göre biraz daha rahat yaşamıştır.⁵²⁰

Huştar'a göre ise Çarlık Rusyası, İli'yi işgal ettikten sonra İli Nehri'ni doğal sınır olarak iki bölgeye ayırmıştır. Gulca şehrini kuzey bölgenin merkezi, Kaynuk'u güney bölgenin merkezi yapmıştır. Bu iki bölgede toplam 14 Bolusluk tahsis edilmiştir. Ruslar, Gulca şehrinin içindeki Harembağ (ھەرمباغ) ve Sayboyi (سايبويي) mahallelerine askeri kışlak kurarak İli'deki güvenliğini korumaya almıştır.⁵²¹

Ruslar İli'yi işgal ettikten hemen sonra halkın elindeki silahlar toplanmış, savaşa katılanlar cezalandırılmıştır. İli'nin kuzey, güney ve doğu bölgelerini sıkı kontrol altında tutarak sadece Rusya tarafını serbest bırakmıştır. Halka ağır vergiler getirilmiş ve Rus ordusunun her türlü ihtiyacı halktan karşılanmıştır. Ruslar, İli halkını Rus vatandaşı olmayı, Rus vatandaşlarının ise İli'ye gelip yerleşmesini ve ticaret yapmasını teşvik etmiştir.⁵²²

Çarlık Rusyası'nın İli'yi işgalinden sonraki yaptığı ilk işi idari birimleri değiştirmek olmuştur. Nahiye dereceli birimler oluşturmuş ve bu birimlere memurlar atamıştır. İdari görevlileri "Bolus" ve "Kadı" diye ikiye ayırmıştır.⁵²³

Ruslar, İli'de de Yedisu Bölgesi'ndeki idari sistemi aynen uygulamıştır. En üst idari ve askeri görevleri belirledikten sonra onlara bağlı alt birimlere kamu personelleri tayin etme yoluyla idare etmiştir. İdari birimler "Nahiye (uyızd)" ve "kasaba (bolus)" olarak ayrılmıştır. Kasabanın bir alt birimi avul (köy) ya da mezra olarak ayrılmıştır. Avullar 200 haneden oluşur. Her avul kendi avulunun aksakalını (reisini) ve bir ihtiyarlar heyetini seçer. İhtiyarlar heyeti kendi kasabasının başkanını seçer. Kasaba başkanı Rus hakimine karşı sorumludur. Adli işler örfî ve şer-i

⁵²⁰ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 84.

⁵²¹ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 67.

⁵²² شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە، 1992، 493-496.

⁵²³ زىشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 582-583.

kanunlara göre yürütülmüştür. Ancak Ruslar ile ilgili davalar Rus mahkemelerince görülmüştür. Vergi sistemi de Rus usulüne uygun olarak değiştirilmiştir.⁵²⁴

Rus yönetimi, İli halkından ağır nüfus vergisi (kafa vergisi), ticari vergi toplayıp büyük çapta altın ve gümüşü Rusya'ya götürmüştür. Çok sayıda Rus vatandaşı İli'nin şehir ve köylerine gelip en verimli tarlalara sahip olmuş, iyi evlere yerleşmişlerdir. Evinden ve tarlasından ayrılan yerli halk başka yerlere gitmek zorunda kalmıştır.⁵²⁵

Rusya, İli halkından aldığı vergiyi Rus rublesi ile değerlendirmiştir. Oysa İli'de hala Manchou-Qing para birimi "yarmak" kullanılmıştır. İli halkı yarmağı gümüşe, gümüşü rubleye çevirerek vergilerini ödemiştir. Ruble değiştirenler Rus tüccarları olduğundan rubleyi istediği gibi yükseltebilme hakkına sahip olmuştur. Rus idaresi İli'ye Vadisi'ne afyon ekerek ondan da büyük kâr elde etmiştir. 1872'de Rusya'nın İli'deki afyon ticaretinden geliri 333 bin ruble olmuştur.⁵²⁶

Ruslar işgali süresinde İli'de ticaret canlanmıştır. Rus ticareti, İli üzerinden doğu ve güney bölgelere yayılmıştır. Daha sonra Doğu Türkistan'ı işgal etmek için gelen Manchou-Qing ordusu tarafından harap edilen yerlerde, Rus malı rağbet görmüştür. Böylelikle Rus tüccarları önemli miktarda kâr elde etmiştir. İli'nin işgali sırasında Doğu Türkistan ile yapılan ticaret, Ruslar için ticaretin altın çağı olmuştur.⁵²⁷

Rus işgali döneminde İli Uygurlarında bazı kültürel değişiklikler olmuştur. Erkekler ellerine saat, kadınlar boyunlarına madalyon takmaya başlamıştır. Müslüman çocuklarına Rusça eğitim vermek maksadıyla Sultan Ebul Ela Han'ın sarayında okul açılmıştır. Bu okulda Uygurca, Rusça ve Çince dersler verilmiştir. Bu okullar Rusya'nın başka yerlerindeki okullar gibi yerli öğrencileri kendine çekememiştir. Rus işgali sırasında Doğu Türkistan'ın güneyi ve kuzeyi arasındaki ticaret ilerlemiş, Rusya'nın başka yerleri ile olan ticaret yolları da açılmıştır.⁵²⁸

⁵²⁴ هامبىلى، ئى.ك.ئە، 2008، 396.

⁵²⁵ بوجۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 377-378.

⁵²⁶ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 584-585.

⁵²⁷ باگياۋېلىنسكى، ئى.ك.ئە، 2012، 290.

⁵²⁸ بروفى، ئى.ك.ئە، 2020، 100-98.

4.4. Çarlık Rusyası ile Manchou-Qing İmparatorluğu Arasındaki İli Anlaşması

Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı'nı işgal ettikten iki yıl sonra, 1873 yılında Çöçek'te bulunan Manchou-Qing İmparatorluğu'nun yetkilisi Popa, İli Vadisi'ni Ruslardan geri almak için Ayagöz Kalesine gitmiştir. Petersburg'dan özel elçi gelip onunla sohbet etmiştir. Ancak Manchou-Qing İmparatorluğu, Popa'ya yememiştir. Bu yüzden iki taraf arasında hiçbir anlaşma yapılmamıştır.⁵²⁹

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı tekrardan işgal etmek için Çin'in Jilin, Heilongjiang, Pekin ve başka yerlerinden asker alıp, büyük bir orduyu Doğu Türkistan'a göndermişti. 1874'te Jinglian adındaki memuru Manchou-Qing İmparator elçisi sıfatıyla Doğu Türkistan'a gelmiştir. Bu elçi hiçbir işi halledemedi dönüştür. Bu dönemde Japonya, Tayvan adasını ele geçirmiş olduğundan Pekin'deki Saray'da Tayvan'ın durumu gündemde idi. Manchou-Qing Sarayında "deniz müdafaası" ile "kara müdafaası"ndan hangisinin daha önemli olduğu tartışılıyordu. Shanxi, Kensu'nun genel valisi Zozungtang, "kara müdafaasının" daha önemli olduğunu ileri sürmüştür. Müzakere sonucunda "kara müdafaasına" karar verilmiştir. İmparator, Zozontang'ı Doğu Türkistan'ı tekrar işgal etmeye görevlendirmiş ve bu görevin yanında yine "İmparatorun özel elçisi" yapılmıştır. 1876'da Zozungtang, Kensu'nun Sucu denilen yerine gelerek görevinin başına geçmiştir. Zozungtang, önce orduya yeni askerler almış ve asker sayısını artırmıştır. 1876 yılının yazında Zozungtang'ın ordusu Doğu Türkistan'a girerek işgali başlatmıştır. 1878 yılının başında Doğu Türkistan'ın, Rus işgali altındaki İli Bölgesi hariç, tamamını işgal etmiştir. Böylelikle Yakup Beg'in kurduğu Kaşgariye Devleti tarihe karışmıştır.⁵³⁰

Doğu Türkistan, Çin'in batıya açılan önemli bir kapıdır. Çin için ise stratejik öneme sahiptir. Eğer Doğu Türkistan, Çarlık Rusyası ya da İngiltere tarafından işgal edileceği takdirde Çin için büyük tehdit olacaktı. Bu yüzden Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan'ı başkalarının işgal etmesinden önce ne pahasına olursa olsun işgal etmeye karar vermiştir. Zozungtang'ı han müfettişi, Doğu

⁵²⁹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 84.
⁵³⁰ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 156-159.

Türkistan'ın askeri ve idari işlerinden sorumlu genel valisi olarak tayin etmiştir. 1876'de Zozungtang, on binlerce seçilmiş ordusu ile Doğu Türkistan'a girmiştir. Yakup Beg'i yenerek Doğu Türkistan'ın büyük kısmını işgal etmiştir. 1877 baharında Manchou-Qing İmparatorluğu, Zozungtang'ın yardımcısı Jinshu'yu Rus işgali altındaki İli'nin genel valisi olarak atamıştır.⁵³¹

Jinshu, İli'nin genel valisi olarak atandıktan sonra ordusuyla Ürümçi-Gulca arasındaki Körharaus'u (şimdiki Şihu, İli'nin kuzeyinde) gelip yerleşmiştir. Manchou-Qing ordusu Doğu Türkistan'ın güneyini tamamen işgal ettikten sonra, İli'ye güney ve kuzeyden aynı anda hücum başlatara Ruslardan İli'yi silah gücüyle geri almak istemiştir.⁵³² Jinshu'nün Körharaus'da karargâh kurması ve orayı savunması aynı zamanda Rus ordusunun aniden baskın yapmasını önlemek amaçlıdır.

Zozungtang, Kaşgariye Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra İli'yi Rusya'dan geri almayı ilk hedef olarak belirlemiştir. İli'deki Rus ordusunun gücünü bilemediğinden savaşmaktan çekinerek diplomatik yolla anlaşmaya karar vermiştir. Hatta Rusya'nın İli'yi hemen teslim edeceğini bile düşünmüştür.⁵³³

Manchou-Qing İmparatorluğu'nun Rusya'dan İli'yi teslim etmesini istemesi Petersburg'daki Rus diplomat ve askerleri arasında keskin tartışmalara neden olmuştur. Tartışmada çoğunluk İli'nin teslim edilmesine karşı çıkmıştır. İli Bölgesi'ni Manchou-Qing İmparatorluğu'na teslim etmeye karşı olanlar, İli'nin Rusya ile Manchou-Qing arasında doğal sınır olduğunu, İli Vadisi'de doğal madenlerinin bolluğu, tarımının verimli olduğunu -bu özellikleriyle Orta Asya'nın başka yerlerinden daha avantajlı olduğu gerekçesini- ileri sürmüştür. Teslim etmeyi savunanlar ise, eğer İli'yi teslim etmezse Manchou-Qing İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında ağır diplomatik sorun çıkacağını, bunun askeri çatışmaya neden olabileceğini, bunun sonucunda Rusya'nın Çin'deki ekonomik çıkarlarının sekteye uğratılacağını ileri sürmüştür. Az sayıdaki Ruslar, İli Bölgesi'ni teslim etme karşılığında Manchou-Qing'den tazminat almayı ileri sürmüştür. Yine bazı kesim ise İli'nin teslimini stratejik çıkarlar için kullanmayı ve İli'deki halkı Rus işgali altındaki

⁵³¹ يوچون، ئى.ك.ئە، 1999، 378.

⁵³² يوچون، ئى.ك.ئە، 1999، 383.

⁵³³ دۇجىگۇ، (1997). زوزۇڭتەڭ ۋە شىنجاڭ (Zozuntang ve Xinjang) (تەرج: سۇلايمان، ئى.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (Ürümçi)، 222-بەت.

Yedisu Bölgesi'nin kırsallarına yerleştirmeyi önermiştir. Petersburg'daki hararetli tartışmalar sonrası Rus yetkilileri 1879'da Kırım'ın Livadya şehrinde Manchou-Qing heyetiyle "Livadya Anlaşması"nı imzalamıştır. Ancak bu anlaşmada İli'nin büyük kısmı Rusyası'da kalacak, Manchou-Qing tarafı tazminat olarak Rusya'ya beş milyon ruble ödeyecektir. Bu anlaşmayı Manchou-Qing tarafı kabul etmemiştir.⁵³⁴

Rusya ile Manchou-Qing İmparatorluğu arasındaki diyalog bir türlü sonuca bağlanmayınca Mayıs 1880'den itibaren Manchou-Qing ordusu savaş hazırlıklarına başlamıştır. Ancak Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşı yeni bitirmiş ve ordusu bir hayli yıpranmıştı. Manchou-Qing ordusuyla savaşırsa yenilme riski olduğu için savaşı göze alamamıştır.⁵³⁵

Manchou-Qing İmparatorluğu, İli'yi geri almak için öncelikle diplomatik yola halletmeyi, bu olmazsa askeri güce başvurmasını Zozungtang'a bildirmiştir. 1880'de Zozungtang, İli'yi savaş yoluyla almayı kararlaştırmış ve ordusunu üç yola ayırarak İli'ye hücum etmeye hazırlamıştır. Jinshun, on beş bin atlı ve aynı sayıda piyade ordu ile doğu tarafından kuşatacak. Orta yoldan yani güneyden Zhangyao, on bine yakın atlı ve yaya ordusuyla Mozart'ı geçip Tikes'e çıkacak. Batı taraftan ise Liujintang büyük ordusu ile kuşatacaktı. Mayıs 1880'de Zozungtang, ordunun başına geçip İli'ye doğru yola çıkmıştır. Bu durumdan haberdar olan Çarlık Rusyası da Uzak Doğudaki ordusuyla Pekin'e saldıracağını ileri sürerek Zozuntang'ın İli'ye ordusu ile girmesini engellemiştir.⁵³⁶

Çin kaynaklarına göre 1871'de Çarlık Rusyası, "Vekaleten Teslim Almak ve Yönetmek" adı altında İli Bölgesi'ni silah gücüyle işgal ederek bu toprakları ebediyen kendi topraklarına katmak istemiştir. Fakat Manchou-Qing ordusu Yakup Beg hakimiyetini ortadan kaldırdıktan sonra Çarlık Rusyası'dan İli Bölgesi'ni geri istemeye başlamıştır. Mayıs 1879'da Manchou-Qing tarafı Zhunhu adındaki kişiyi Manchou-Qing İmparatorluğu'nun vekili sıfatıyla Rusya'na göndermiştir. Petersburg'da iki taraf diyalog kurmak için masasına oturdular. Manchou-Qing elçisi tecrübesizliğinden Rusya'nın şartlarını kabul etmiş ve Ekim 1879'da Pekin'in onayını almadan "İli'yi Teslim Etme-Teslim Alma Anlaşması"na imza atmıştır. Bu

⁵³⁴ بروفي، ئى.ك.ئە، 2020، 105-106.

⁵³⁵ زىشاۋ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 598-599.

⁵³⁶ دۇجىڭگو، ئى.ك.ئە، 1997، 258-270.

anlaşmayı Manchou-Qing tarafı kabul etmemiş, anlaşmaya imza atan elçiyi idama hükmetmiştir. Şubat 1880’de Manchou-Qing İmparatorluğu’nun, İngiltere ve Fransa’daki Baş elçisi Zengjize’yi Rusya’ya tekrar anlaşma yapmaya göndermiştir. Haziran 1880’de Zengjize, Rusya’ya gelmiş, iki taraf 50 küsür kez diyalog masasında oturarak İli meselesini nihai sonuca bağlamıştır. Böylece Şubat 1881’de “Qing-Rusya-İli Anlaşması” imzalanmıştır.⁵³⁷ Elçi Zengjize, Manchou-Qing tarafının 9 milyon ser gümüş tazminat ödemesi, eskiden Simer diye adlandırılan Yerkent Buzguç’tan Korgas’a kadar, Ketmen Uzuntam’dan Galcat’a kadar olan 70 bin km²lik toprağın Çarlık Rusyası’nda kalması şartıyla “Qing-Rusya-İli Anlaşması”nı imzalamıştır.⁵³⁸

Bu anlaşmadan sonra Rus yetkilileri, İli Bölgesi’ni Manchou-Qing İmparatorluğu’na geri verme kararını İli ahalisine duyurmuştur. Manchou-Qing İmparatorluğu’nun İli halkını cezalandıracağını öne sürerek, halkın Rusya himayesine girmelerini teşvik etmiştir. Ruslar, kendi himayesinde kalmak isteyenlerin Yedisu Bölgesi’ne göç etmeleri gerektiğini, göç edenlere yer ve su vereceğini belirtmiştir.⁵³⁹

Anlaşmada “Tanrı Dağı’nın ana gövdesi sınır çizgisidir.” diye belirtilmiş olmasına rağmen Rusya, daha güneydeki Günggürütlük (گوڭگوروتلوك) Dağı’nı Manchou-Qing İmparatorluğu’na geri vermemiştir.⁵⁴⁰

24 Şubat 1881’de “İli Anlaşması” diğer adıyla “Petersburg Anlaşması” bir diğer adıyla “Qing-Rusya- İli Anlaşması” imzalanmıştır. “İli Anlaşması” toplam 20 maddeden oluşmaktadır. Antlaşmanın önemli maddeleri: Rusya’ya toprak tazminatı ödeme (İli Vadisi’nden, Tarbağatay bölgesinden ve Kaşgar bölgesinde topraklar verilecek); Rusya tüccarlarına Doğu Türkistan’da ticaret serbestliği tanımak, Rus konsoloslukları açmak; Rusya’ya para tazminatı ödemek (9 milyon ruble yaklaşık beş milyon dokuz bin ser gömüş); İli halkının Rusya’ya göç etmesine izin vermek ve İli Bölgesi’ni Manchou-Qing İmparatorluğu’na teslim etmekten ibarettir. 22 Mayıs günü anlaşma tamamlanmıştır. 30 Nisan 1883’te İli Askeri Genel Valisi Jinshun

⁵³⁷ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 1999، 163-164.

⁵³⁸ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 84-85.

⁵³⁹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 84-85.

⁵⁴⁰ خۇشتار، ئى.ك.ئە، 2012، 67.

ordusuyla İli'ye girmiştir.⁵⁴¹ Jinshun, Manchou-Qing İmparatorluğu tarafından atayan eski İli Hakimbegi olan Mezem Han'ın oğlu İlyashan'ı İli'ye Hakimbeg olarak tayin etmiştir.⁵⁴²

“İli Anlaşması”nda özellikle “İli’de mülk sahibi olan Rusyalılar, İli geri verildikten sonra da önceki gibi kendi mal varlığına sahip olacak, dokunulmayacak” diye bir madde belirtilmiştir. Bu yüzden Ruslar, İli’yi Manchou-Qing İmparatorluğu’na teslim ettikten sonra da İli’de eskisi gibi rahat yaşamıştır. Anlaşmada, Çarlık Rusyası, Kaşgar ve Ürümqi’de konsolosluk kurma hakkı elde etmiştir. Böylelikle Ruslar ve Tatarlar Doğu Türkistan’a gelip yerleşmeye ve ticaretle uğraşmaya başlamıştır.⁵⁴³

İli Anlaşmasının önemli maddeleri şunlardır:

1. Rusya, İli Bölgesi’ni Manchou-Qing İmparatorluğuna geri verecek.
2. Bir yıl içinde isteyenler özgür bir şekilde İli Bölgesi’nden Rusya topraklarına göç edebilecek.
3. Rusya, Doğu Türkistan’daki istediği şehirlere konsolosluk açabilecek;
4. İki devlet hududunda tüccarlar serbest ticaret yapabilecek; Rus tüccarları, Doğu Türkistan’da serbest ve vergisiz ticaret yapma hakkına sahip olacak;
5. Manchou-Qing İmparatorluğu tazminat olarak Çarlık Rusyası’na 5 milyon 9 bin ser gümüş para ödeyecek;
6. Korğas Nehri’nin batısı Çarlık Rusyası’nda kalacak.⁵⁴⁴

Şubat 1881’de Anlaşma gereği İli’nin Manchou-Qing İmparatorluğu’na teslim edileceği gazetede ilan edilerek kamuya duyurulmuştur. Manchou-Qing ordusu İli Bölgesi’ni teslim almaya gelmekte gecikmiş olduğundan, Ruslar İli’yi tamamen bırakıp gitmemiştir. İli halkı, Manchou-Qing İmparatorluğu’nun geri geleceğini öğrendikten sonra korkuya kapılarak Yedisu Bölgesi’ne göç etmeye karar vermiş ve Yedisu Bölgesi’ndeki Rus valisine dilekçe göndermiştir. Dilekçede halk, İli Bölgesi’nin Manchou-Qing İmparatorluğu’na teslim edilişinden endişe duyduklarını

⁵⁴¹ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دىرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، ئى.ك.ئە، 1992، 509-512.

⁵⁴² سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 35.

⁵⁴³ بۈچۈن، ئى.ك.ئە، 1999، 384.

⁵⁴⁴ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 143-144.

belirterek Çarlık Rusyası topraklarına göç etmek istediği belirtmiştir. Dilekçeye İli Uygurlarının ileri gelenlerinden 24 kişi imza atmıştır. Döngenlerin dilekçesi ise, Döngen halkının adına yazılmıştır. Dilekçeye Döngenlerin ileri gelenlerinden dört kişi imza atmıştır. Bu iki dilekçe özel elçiyle Gubırnator’a ulaştırılmıştır.⁵⁴⁵

İli halkının Rusya’ya göç etmek ya da İli’de kalma konusu halkın isteğine bırakılmıştır. Rus araştırmacıları, İli halkının göç etmesini Manchou-Qing İmparatorluğu’nun intikam almasından kaynaklı diye yorumlamıştır. Daha beş sene önce Jinshu ordusunun Manas’tan Gulca’nın doğusuna kadar olan yerlerdeki ahaliye kanlı kıyım yaptığı gerçeği İli halkını korkutmaktadır. İli halkı, Yedisu Bölgesi’ne göç etmeyi kendileri istemektedir. Neticede İli Uygurlarından 10 binden fazla aile Yedisu’ya göç etmiş, İli’de sadece 1800 aile kalmıştır. İli halkının, Yedisu Bölgesi’ne göç etmesinde Veli Bay adındaki zengin bir kişinin oynadığı rol büyüktür. O göç edenlerin ulaşım ve başka ihtiyaçları için 30 bin rubleden fazla yardımda bulunmuştur. Uygurlar, Yedisu Bölgesi’nin önemli şehri olan Almatı ve çevresine, Rusya’ya yeniden eklenen Yarkent gibi yerlere yerleştirilmiştir.⁵⁴⁶ (EK-11. Rus İşgali Dönemi İli Vadisi)

“Uygur Dilinin İzahlı Lügati”nde “göçmen” kelimesini açıklarken aynı zamanda “Yarkent” hakkında da bilgi verilmiştir. Yarkent şehri 1883 yılının başlarına kadar İli’den Yedisu Bölgesi’ne göç eden altmış küsur bin Uygur göçmenin bir kısmı tarafından inşa edildiğini belirtmiştir.⁵⁴⁷

Uygurların İli Bölgesin’den Yedisu Bölgesi’ne göç etmesi zor şartlar altında gerçekleşmiştir. Bu durumu Uygurlar “Göç göç koşuğu⁵⁴⁸ (كۆچ كۆچ قوشقى)” ile şöyle dile getirmiştir: “Ak Padişah (Çar) askerleri altın ve maden ocaklarını açtı. Çiftçileri göç etmeye zorlayarak kılıçla baş kesti. Ruslar bize gerçekleri hiç söylemeden Alma Ata’ya göç edin derler ama gideceğimiz yerler çorak yerlerdir”⁵⁴⁹ Bu koşuktan da

⁵⁴⁵ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 85-86.

⁵⁴⁶ بروفى، ئى.ك.ئە، 2020، 111-108.

⁵⁴⁷ ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، 1994، (ق-ل)، 627.

⁵⁴⁸ Göç göç türküsü olarak da bilinir. İli Uygurları tarafından Yedisu’ya göç sırasında söylenen türkü.

ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، ئى.ك.ئە، 1994، (ق-ل)، 626.

⁵⁴⁹ «ئاق پادىشاھ لەشكىرى،

ئالتۇن كولاپ، تاش كەستى.

دېھقانلارنى «كۆچ-كۆچ» دەپ

قىلىچ بىلەن باش كەستى.

«ئالمۇتىغا كۆچ» دەيدۇ،

anlaşıldığı üzere Uygurlar göç sırasında çok zorluklar çekmiştir. İli Bölgesi'ni Manchou-Qing İmparatorluğu tekrar işgal edeceğinden dolayı göçmek zorunda kalan halk, doğduğu vatanından ayrılmanın acısını her zaman yüreğinde hissetmiştir.⁵⁵⁰

1881 Haziran'ın ortasına kadar Manchou-Qing ordusunun, İli Bölgesi'ne gelip burayı teslim alacağını Rusya, İli halkına bildirmiştir. Manchou-Qing memurları halkı göç etmemesine teşvik etmiş olsa da halk buna uymamıştır. Göçün 1882'ye kadar devam edeceğini belirtmiş olsa da şartlar zor koşullar göçü zorlaştırmış olduğundan son tarih olarak 10 Mart 1883'e kadar süre uzatılmıştır. Manchou-Qing hükümet memurları, Uygurlardan 11 bin 365 aile, Döngenlerden 1308 aile olmak üzere toplam 12 bin 673 ailenin Rusya işgali altındaki Batı Türkistan'a göç ettiğini belirtmiştir.⁵⁵¹

İşgalci Manchou-Qing ordusunun intikam almasından korkan ve Çarlık Rusyası'nın da kışkırtması sonucu İli halkının büyük kısmı Rus topraklarına göç etmiştir. Göçten sonra İli Bölgesi'ndeki Uygurların nüfus çok sayıda azalmıştır. Köyler viran olmuş, su kanalları tıkanmıştır. Ekin işlerini tekrar canlandırmak için 9 Ekim 1883'te Pekin'den talimat gelmiştir. İli Askeri Genel Valisi Jinshu, İli'de kalan az sayıdaki Uygur çiftçilere eski kanalları tamir ettirmiş ve yeniden 12 su kanalı yaptırmıştır. İli Bölgesi'ndeki Uygurları kontrol altında tutmak için işgalci hükümetin tayin ettiği yeni Hakimbeg İlyashan, halktan çok ağır vergiler toplayarak zararı telafi etmek istemiştir.⁵⁵²

İli Uygurlarının Rusya'ya göç etmesiyle Uygur nüfusu çok azalmıştır. Ekin yapacak yeterli çiftçi kalmadığını gören İli Askeri Genel Valisi, Yedisu Bölgesi'ne göç eden Uygurları affettiğini, geri gelirse cezalandırmayacağını duyurmuştur. Bunu duyan Uygurlardan dört bin hane İli Bölgesi'ne geri gelmiştir. Bu Uygurlar

بارار بیریمز قۇملۇق.

راست گېينى ئېيتمايدۇ،

كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.»

⁵⁵⁰ زېشائۇ، ئى.ك.ئە، 2003، (ئىككىنچى قىسىم 1)، 605-608.

⁵⁵¹ باھاۋۇدۇن، ئى.ك.ئە، 2016، 87-91.

⁵⁵² سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، ئى.ك.ئە، 2009، 35-36.

memleketine geri geldiğinde evlerine Döngen ve Şibeler yerleştirilmiş, tarlaları da onlara verilmiş olduğundan büyük zorluklar içinde kalmıştır.⁵⁵³

Mart 1883'te Çarlık Rus ordusu, İli Bölgesi'nden resmi olarak çekildikten sonra Zozungtang, Pekin'e tekrar tekrar mektup göndererek İli Bölgesi'ni Manchou-Qing İmparatorluk haritasına eklemesini ve Doğu Türkistan'a eyalet statüsü vermesini talep etmiştir. Talep üzerine Manchou-Qing İmparatorluğu, Liujintang'ı eyalet kuruluş işleri komisyonunun başkanı yapmış ve Doğu Türkistan'da Çin'deki gibi aymak (eyalet), gözetleme kurumu, mahkeme, vilayet, nahiyeleri tahsis etmek, onların sınırlarını belirlemek, hükümet memurlarını seçmek ve suçluları cezalandırmak için hapishane yapmak gibi görevler ile vazifelendirmiştir. 1883 yılının yazında Doğu Türkistan'da temel idari birimler kurulmuştur. Kasım 1884'te Doğu Türkistan'ın adı "Xinjiang" olarak değiştirilip Çin'in bir eyaleti yapılmıştır. Eyalet merkezi Ürümqi seçilmiştir. Liujintang, ilk Doğu Türkistan'ın eyalet reisi olarak atanmıştır. Sözde "Xinjiang" eyaleti kurulduktan sonra Çin'deki gibi idari sistemler ardı ardına kurulmaya başlatılmıştır. XX. yüzyılın başına gelindiğinde Aksu, Kaşgar, İli ve Tarbağatay olmak üzere dört vilayet ve onlara bağlı mahkeme, 10 denetleme kurumu kurulmuştur. Daha sonra yine Altay, Hotan, Korla gibi vilayetler tahsis edilerek onlara bağlı nahiyeler kurulmuştur.⁵⁵⁴

Doğu Türkistan, Manchou-Qing İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline geldikten sonra hukuk merkezîleşmiştir. İdari işlerle askeri işler birleştirilmiştir. Doğu Türkistanlıların tekrar bağımsızlık mücadelesine kalkmaması için sıkı bir yönetimle kontrol altında tutmuştur.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Abdusemetov, N. H., (1914). "Tarançı Türkleri", *Şura Dergisi*, 1 Ağustos, Sayı 14, Kazan, 455-457; Maimaitiming, a.g.e., 2017, 64.

⁵⁵⁴ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 145-146.

⁵⁵⁵ نۇردۇن، ئى.ك.ئە، 2008، 145-146.

5. SONUÇ

XIX. yüzyılın ortalarında Manchou-Qing İmparatorluğu'na karşı Doğu Türkistan'ın hemen hemen her bölgesinde bağımsızlık mücadelesi olmuştur. 1860'lı yıllarda iyice zirveye ulaşan milli mücadelelerden ardı ardına sonuçlar alınmaya başlandı. Doğu Türkistan'ın güney bölgelerindeki Kuçar, Kaşgar, Yerken, Hoten'de ayrı ayrı yerel hakimiyetler kurulmuştu. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde özellikle İli Vadisi'nde yaşayan Uygur ve diğer etnik gruplar Manchou-Qing işgalcilerine karşı bağımsızlık savaşı vererek "İli Sultanlığı" adında bir yerli hakimiyet kurdular. Fakat Doğu Türkistan'ı birleştiren merkezi bir hakimiyet kurulmamıştı. Hokandlı Yakup Beg, Kaşgar'daki yerli hakimiyetin daveti sonucunda bir grup taraftarları ile Kaşgar'a gelerek Kaşgariye Devleti'ni kurarak Doğu Türkistan'daki bütün yerli hakimiyetleri tek çatı altında birleştirmek istedi. Fakat iç ve dış sebeplerden dolayı İli Sultanlığı tam olarak Kaşgariye Devleti'ne dahil olamadı.

Manchou-Qing İmparatorluğu, Doğu Türkistan ve ötesini kontrol etmek ve bu yerlerde hakimiyetini devam ettirebilmek için İli Bölgesi'ni stratejik merkez olarak seçmiştir. Bu yüzden Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra İli Nehri kıyısına Küre Kale Şehri'ni inşa ettirerek işgalci yönetim merkezini buraya yerleştirdi. İli Askeri Genel Valiliği'ni burada kurarak Doğu Türkistan'ı bu merkezden yönetti. Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde İli Askeri Genel Valiliği'nin çok önemli bir yeri vardı. Yakın dönem Uygur tarihine, söz konusu askeri valiliğin idari, askeri icraatları büyük etki göstermiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yani 1864'te İli Uygurları ve bazı Döngenlerle birleşerek Manchou-Qing İmparatorluğu'nun istibdat hakimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesi başlatmıştır. Mücadeleden sonra elde edilen başarılar sonrası Manchou-Qing İmparatorluğu'nun İli Vadisi'ndeki hakimiyeti sonlandırılarak 1864'te bağımsızlığı kısa süren İli Sultanlığı kurulmuştur.

İli Sultanlığı, 1864'ten 1871'in ortasına kadar bağımsızlığını korumuştur. İli Sultanlığı, kurultay kararıyla kurulan meşru ve Türk İslam geleneğine bağlı yerel bir Uygur devleti olarak kabul edilir. İli Sultanlığı'nda yöneticiler, kurultay kararıyla halk tarafından seçilmiştir. Bu yüzden İli Sultanlığı bir hanedan soyuna dayalı devlet değildir. Sultan en üst yetkili olmasına rağmen kurultay kararıyla seçildiği gibi yine kurultay kararıyla tahttan indirilebilmiştir. İli Sultanlığı'nda sadece Batı Türkistan tarafından gelen "Poçi Hoca" lakaplı kişi suikast planlarıyla kendini sultan ilan

etmiştir. İli Sultanlığı, kurulduğundan işgal edildiğine kadar dört sultan tarafından yönetilmiştir. İlk üç sultan öldürülmüştür. Sadece son Sultan Ebul Ela Han'ı Çarlık Rusyası esir alarak Yedisu Bölgesi'ne götürmüştür.

İli Sultanlığı'nda din adamlarının tesiri büyük olmuştur. Bazı din adamları halktan taraftar toplayarak iç karışıklıklar çıkarmıştır. Bu yüzden yeni kurulan devletin temeli sarsmıştır. Sultanlar, merkezi yönetimi elinde toplayamamıştır. Çünkü begler ve dini liderler, sultanlıkta kendilerinin de hakkı olduğu iddiasında olunmuştur. Diğer taraftan Uygurların hakimiyeti altında yaşamak şartıyla İli Uygurları ile ittifak kuran Döngenler, daha sonra isyan ederek İli Sultanlığı'na büyük zarar vermiştir. Manchou-Qing işgalinden kurtulduktan sonra iç isyanları bu yeni devletin sistemlerinin oturmasına, kendini güçlendirmesine fırsat vermemiştir.

Manchou-Qing ordusunu yenen İli Sultanlığı, düzenli orduya, ileri düzey silahlara sahip Çarlık Rus ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak yıkılmıştır.

Çin kaynaklarında İli bağımsızlık mücadelesinin nedenini sadece zulme baş kaldırı olarak algılanmıştır. Oysa bu basit bir isyan değildi. Aksine işgale karşı yapılan bir bağımsızlık mücadelesi idi. İli bağımsızlık mücadelesi, İli Uygurlarının baş kadısı tarafından fetva alındıktan sonra, İli Hakimbeg'i Abdurresul Beg'in başkanlığında Uygur Beglerin onayı ile halkın desteğiyle başlatılan meşru bir bağımsızlık savaşıdır. Manchou-Qing işgalci hakimiyetinin İli Bölgesi'ndeki İli Askeri Genel Valisi Mingrui'nin, Sultan Mezem Han'a elçi yoluyla verdiği tekliflerin Sultan tarafından kabul edilmediği bunun bir delilidir. Eğer İli Uygurlarının başlattığı bağımsızlık mücadelesi sadece bir isyan hareketi olsaydı Mingrui'nin tekliflerini kabul etmiş olurdu. Uygurların fırsat bulunca bağımsızlığını elde etmek için işgalcilere karşı geldiği gözlemlenmektedir. Ömrü kısa da olsa İli Sultanlığı, Uygurların bağımsızlık çabalarının bir neticesidir. Uygurların işgalcilere karşı ayaklanmalarını isyan diye nitelendirmek Uygur tarihindeki gerçekleri görmezlikten gelmekten başka bir şey değildir ve kasıtlıdır. Tarihi belgeler Uygurların her zaman işgalcilere karşı bağımsızlık mücadelesi verdiğini ve hala vermekte olduğunu açıkça göstermektedir.

1871'de Çarlık Rusyası, İli Sultanlığı'na savaş açmıştır. İli Sultanlığı yenilgiye uğramış, topraklarını Rusya işgal etmiştir. Rusya, İli Vadisi'ni 1871'den 1881'e kadar yönetmiştir.

Manchou-Qing hakimiyeti 1878’de Kaşgariye Devleti’ni yıkarak tekrar Doğu Türkistan’ı işgal ettikten sonra, Çarlık Rusyası ile Manchou-Qing İmparatorluğu İli Vadisi’nin yönetimini ele geçirmek sebebiyle karşı karşıya gelmiştir. Neticede 1881’de Manchou-Qing İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası ikili anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma sonrası İli Bölgesi’nin yönetimi tekrar Manchou-Qing İmparatorluğu’nun eline geçmiştir. Bu anlaşma tarihte “İli Anlaşması” olarak bilinmektedir. İli Anlaşması’ndan sonra İli halkının büyük bir kısmı kendilerinin güvenliğinden endişe duymuş ve Çarlık Rusyası’nın teşvik etmesiyle Yedisu Bölgesi’ne göç etmiştir.

Söz konusu tez çalışmamızda genel olarak Uygurca kaynaklar kullanılmıştır. İli Sultanlığı döneminde yaşayan Bilal Nazimi’nin “Gazat Der Mülkü Çin” adlı eseri çalışmada ana kaynak olarak kullanılmıştır. Çünkü o İli’de doğmuş, İli bağımsızlık mücadelesine bizzat katılmıştır. Müellif söz konusu eserinde İli bağımsızlık mücadelesinden, İli Sultanlığı’nın kuruluşu ve Çarlık Rusyası’nın işgalinden detaylı bilgiler vermektedir. Tez çalışmamızda baş vurduğumuz diğer bir önemli kaynak ise Bahavudun’un “İli Tarihi” adlı eseridir. Çinli tarihçi Lyuzixao’ın “Uygur Tarihi” adlı eseri de önemli bir kaynak niteliği taşımıştır. Çalışmamızda Çince, Rusça ve İngilizceden Uygurcaya tercüme edilen konu ile ilgili kaynaklara da başvurulmuştur. Tezle ilgili bazı Çin arşivlerine ulaşmamız zor olsa da elde edilen kısıtlı kaynaklardan ve araştırmalardan istifade edilerek bu çalışma ortaya konulmuştur. İleriki zamanlarda bölgedeki sıkıntılar sona erdiğinde konu ile ilgili daha fazla kaynaklara ulaşıldığı takdirde İli Sultanlığı ile ilgili çok daha kapsamlı çalışmaların yapılabileceğine inanıyoruz.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

- Atıf, M. (1998). *Kaşgar Tarihi*, (Hazırlayanlar: Aka, İ., Günay, V., Telci, C.), Eysi Kitap Yayınları, Kırıkkale.
- Barthold, V. V. (2020). *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma* (Çev: Aslan, İ.), Post Yayınları.
- Çakan, V. A. (2019). *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, a Kitap Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, K. (2003). *Ch'ing Hanedanı Zamanında Kaşgar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Hunang, C. T. (1975). *Qing-Rus Münasebetleri Bakımından Doğu Türkistan* (1881-1911), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divan-i Lügat-it Türk III* (Çev. Atalay, B.), TTK.
- Kalan, E. (2005). *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1986). (Çev. Temir, A.), TDK.
- Maimaitiming, M. (2017). *İli Bölgesi ve Tarançiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Nur, R. (1994). *Türk Tarihi* (1), Toker Yayınları.
- Ödemiş, N. (2002). *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusyası, İngiltere, Qing) Orta Asya Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Togan, A.Z.V. (2022). *Asya Tarihi* (Hazırlayan: Togan, İ.), Türkiye İş Bankası.
- Uygur, F. (2019). *Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları*, Yeditepe Yayınevi.
- Vladimirtsov, B. Y. (1944). *Moğolların İçtimai Teşkilâtı* (Çev: İnan, A.), TTK, Ankara.
- Makaleler:**
- Alyılmaz, C. (2010). "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (7), 157-172.
- Abdusemetov, N. H., (1914). "Tarançi Türkleri", *Şura Dergisi*, (14), Kazan, 455-457.
- Berber, O. (2015). "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı II, (72), 363-377.
- Çakan, V. (2023). "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* (Özel Sayı-1), (7), 1-6.
- Çapraz, H. (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 51-78.
- DRU C. Gladney, (1993). "Çin'deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar" (Çev: Küçükcan, T), *Belleten Dergisi*, (27), 465-476.
- Kutluk, İ. (2009). "Türk ve İslam Dünyası'nın Doğu'daki Kalesi Doğu Türkistan Düşüyor Mu?", *Türk Dünyası Dergisi*, (264), 21-23.
- Özkan, M. (2019). "Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877)", *Belleten*, 83 (298), 1006.
- Tuncer, T. (2016). "Doğu Türkistan Yönetiminde Qing-Sovyet Çekişmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, (54), 1051-1067.
- TAŞAĞIL, A. (2012). "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul, 556-560.
- Yavuz, F. (2023). "Cungarların Türkistan İşgalleri döneminde Kırgızlar", *GTTAT*, T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, 117-126.

ئۇيغۇرچە ماتېرياللار:

كىتابلار:

ئالماس، ت. (1989). ئۇيغۇرلار (Uygurlar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئايۇپ، ت.، سابىت، م. (نەشرىگە تەييارلىغۇچىلار) (2001). ئالتۇن يارۇق (Altun Yaruk)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بۇغرا، م. ئە. (1998). شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi) (نەش. ئە. بۇغرا، م. ي.)، ئەنقەرە.

باھاۋۇدۇن، ئى. (2016). ئىلى تارىخى (İli Tarihi)، بېشكەك: ئايەت نەشرىياتى.

بايتۇر، ئە.، سىدىق، خ. (1999). شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى (Xincang'daki Milletlerin Tarihi)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

بارتول، ۋ. (2000). يەتتەسۇ تارىخى ئوچىركلىرى (Yedisu Tarihi) (تەرج: سايرانى، ئۇ.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بارتول، ۋ. (2010). ئون ئىككى لېكسىيە (On İki Ders) (تەرج: سايرانى، ئۇ.)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

بروفى، د. (2020). ئۇيغۇر مىللىتى (Uygur Milliti) (تەرج: ئايۇپ، ئا.)، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى. باگياۋېلىنسكى، ن. ۋ. (2012). سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى (Çin Seddinin dıışındaki Çin'in Batı Bölgesi) (تەرج: ماڭلاي، ئا.م.، ئىمىن، ب.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بوچۇن، چ. (1999). شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى (Xinjang'daki Milletlerin Tarihi) (تەرج: ئېلى، ي.، ئابدۇللا، ھ.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بوچۇن، چ.، بىگۇا، ۋ. (1999). شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن قىسقىچە ئوقۇشلۇق (Xinjang Yerli Tarihinden Kısa Okumalar) (تەرج: مەڭلىك، ئى.، رەھىم، ز.، لەمچىنى، ھ.خ.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بوزەن، ج.، شۇنچىڭ، ش.، خۇا، خ. (تۈزگۈچىلەر) (1996). جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان (Çin Tarihinden Umumi Beyan) (تەرج: راخمان، ئە.، بىگىياڭ، ج.)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

تۇران، ئا. (2021). ئۇيغۇر ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى (Uygur İslam Ansiklopedisi)، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى.

تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى، (1986). تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (Tatarların Kısa Tarihi)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

تايلى، ك. (2006). ئۇيغۇر دىيارى (Tincimas Uygur Diyarı) (تەرج: ئابدۇرەھمان. تىنجىماس)، مىيۇنخېن: دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى.

جىلەي، ۋ. (2010). ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى (قەدىمكى زامان قىسمى ئىككىنچى كىتاب) (Orta Asya Umumi Tarihi) (تەرج: ئابدۇراھمان، غ.، نۇردۇن، ئا.، جۈمەخۇن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

جىلەي، ۋ. (2010). ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى (يېقىنقى زامان قىسمى) (Orta Asya Umumi Tarihi) (تەرج: يۇنۇس، غ.، تارىمى، ئە.م.، مۇھەممەت، ئا.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

جىنشىن، ل. (2003). شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى (Doğu Türkistan İslam Hanlıklarının Kısa Tarihi) (تەرج: سەيدى، ئى.، مۇمىن، م.، نۇردۇن، ئا.، مەخسۇت، ئا.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى (Qing Ordinin Hatirliri)، 147- جىلد. (ئىلى تارىخ ماتېرياللىرى 5-1 كە قارالسۇن).

خۇشتار، ش. (2000). شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر (Xinjang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

خۇشتار، ش. ن. (2012). شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر (Xinjang Yakın Zaman Tarihinde Yaşayan Şahslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

خۇجامبەردى، ق. (2020). ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخى (Uygurların Siyasi Tarihi) (1949-2012) (Tarihi)، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى.

دۇجىڭگو، (1997). زوزۇڭتاڭ ۋە شىنجاڭ (Zozungtang ve Xinjang) (تەرج: سلايمان، ئى.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

زىشياۋ، ل. (1987). ئۇيغۇر تارىخى (بىرىنچى قىسىم 2) (Uygur Tarihi) (تەرج: روزى، ئە.، نۇردۇن، ئا.، مۇمىن، ئە.)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

زىشياۋ، ل. (1987). ئۇيغۇر تارىخى (ئىككىنچى قىسىم 1) (Uygur Tarihi) (تەرج: روزى، ئە.، نۇردۇن، ئا.، مۇمن، ئە.، مىللەتلەر نەشرىياتى).

سايرامى، م. م. (1322 ھىجرىيە). تارىخى ئەمىنىيە (Tarihi Emniye)، قازان.

سايرامى، م. م. (1986). تارىخى ھەمدى (Tarihi Hamidi) (نەشرىگە تەييارلىغۇچى: بايتۇر، ئە.، مىللەتلەر نەشرىياتى).

سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزدى، (2009). ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى – بىرلەشمە توپلام (1- ساندىن 5- سانغىچە) (İli Tarih Materyalleri)، غۇلجا: سىياسىي كېڭەش ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى.

سىرگېيېۋ، ئوتتۇرا ئاسىيىنى بويىسۇندۇرۇش تارىخى (Orta Asya'yi Boysurdurma Tarihi)، روسچە، 2- توم. (شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (ئىككىنچى كىتاب) قا قارالسۇن).

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1990). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (ئ-ئى) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1991). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (ت-خ) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1994). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (ق-ل) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1995). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (م-ئو) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلىمى تۈزگەن، (1998). ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (ئ-ي) (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

شىنجاڭ ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى، (1992). شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى (Xinjiang'in Yerli Tarihi)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.

شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى، (2005). شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى (Xinjiang Ansiklopedisi) 1، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، (1984). شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى 1 (Xingang'in Kısa Tarihi)، (تەرج: مۇتئى، ئى.، ئۆتكۈر، ئا.، رۇي، خ.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزدى، (1992). شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (ئىككىنچى كىتاب) (Xinjiang'in Kısa Tarihi) (تەرج: ئارش، ق.، باسەت، ئە.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

شىڭ، ل. (2006). جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى (Qing Xinjan'in Tarihi ve Şimdiki Durumu)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قەشقەرى، م. (1981). تۈركى تىللار دىۋانى 1 (Divan-ı Lügati-t Türk 1) (نەش: تە: ئابباس، ئا.، ئۆتكۈر، ئا.، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قەشقەرى، م. (1984). تۈركى تىللار دىۋانى 3 (Divan-ı Lügati-t Türk 3) (نەش: تە: ئابباس، ئا.، ئۆتكۈر، ئا.، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى، (1972). قازاقچە نەشرى، IV- توم، ئالماتا. (XVII-XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئەسەرگە قارالسۇن).

كۆرمەگان، م. م. ھ. (2007). تارىخى رەشىدى (Tarihi Reşidi) (نەش: تەي. مېرزا ئەخمەت، م.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

كوروپاتكين، ئان. (1886). قەشقەرىيە (Kaşgariye) (تەرج: ئەرشىدىن، ھ.)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

مۇھەممەت، ئا. (2008). قەدىمكى ئىلى (Kadim İli)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى، (1991). (تەرج: يۇنۇسجان ئېلى)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

نۇردۇن، ئا. (تەرجمە قىلغۇچى)، (2008). شىنجاڭ تارىخ بىلىملىرىدىن سوئال-جاۋابلار (Xincang Tarih Bilgilerinden Soru Cevaplar)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى.

نۇردۇن، ئا. (تەرجمە قىلغۇچى)، (1999). شىنجاڭ تارىخىدىن تەربىيە (Xinjang Tarihinden Terbiye)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى.

نۇردۇن، ئا. (2001). غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش (Garbi Yurdun Tarihi ve Medeniyeti Hakkında Araştırma)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

نۇرھاجى، ن. (1993). يەكەن-سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى (Yerken-Saidiye Hanlığı'nın Kısa Tarihi)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

نۇرۇزى، ق. ئا.، ئەۋلاخۇن، پ. (2001). شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (Xinjang Yer Adlarının Etmolojisi)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

نۇرھاجى، ھ.، گوگۇاڭ، چ. (1995). شىنجاڭ ئىسلام تارىخى (Xinjang İslam Tarihi)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ھوشۇر، ي.، يىفېي، ر. (يىلى يوق). ئۇيغۇرلار (Uygurlar) (تەرج: يۈسۈپ، ئا.)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ھامبىلى، گ. (2008). ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىملىرى (Orta Asya Tarih Dizileri) (تەرج: تۇران، ق.، فىكرەت، ھ.)، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ئۇيغۇرى، س. (2005). ئۇيغۇرنامە (Uygurname)، ئالمۇتا: ناش مىر نەشرىياتى.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، (1990). ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (Uygurların Kısaca Tarihi) (تەرج: پالتا، ت.، يۈسۈپ، ئى.، روزى، ت.، ۋە باشقىلار)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ۋاڭ، ج. (2013). مانىر ھېيىم (Mannir Hiyim) (تەرج: ئاقنىياز، ل.، ھېيىم، ق.)، شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى.

ئېلى، ي. (2002). XVII-XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى (XVII-XVIII Asırlarda Uygurlarla Cugarların Münasebeti)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

يۇلغۇن، ن. م. (2005). «تارىخىمىزدىكى خاقانلار (Tarihimizdeki Hakanlar)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ياسىن، ت. (2001). باھادىر ئەزمەت- سادىر پالۋان (Sadır Pehlivan)، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.

ماقالىلەر:

ئابدۇمىجىت، ئە.، ئەيسا، م. (2013). «ئانا يۇرت» رومانىدىكى ئىلىغا دائىر بىر قىسىم يەر-جاي، ئورۇن ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە» «Ana Yurt» Romanındaki İli'ye Dair Yer-Oran ve Yer Adlarının Etimolojisi Hakkında) (Cay, Mekanların Adı ve Onların Etimolojisi Hakkında)، شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى ژورنىلى، 1-سان، 16-33.

ئابىراموۋ، روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى، 1861-يىللىق، 1-جىلد.

ئەزىزى، س. (1996). «بىرلىككە، ئىتتىپاقلىققا، تەرەققىياتقا ئىنتىلىش - بەش مىڭ يىللىق جۇڭخۇا تارىخىنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات يۈزلىنىش (Birlikke, İttipaklıkka, Terekkiyatka İntiliş-Beş Min Yıllık Cunchua Tarihinin Asasiy Terekkiyati)»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 2-سان، 1-6.

باۋ، ت.، شىياڭ، خ. (1980). «شىڭخەي ئىنقىلاۋى توغرىسىدا ئىلىدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىز (Şinhay İnkılabı Hakkında İli'da Görüp duyduklarımız)»، شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى 1، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

تۇرسۇن، ن. (2014). «1878-1881 يىللىرىدىكى ئىلى كرىزى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى (1878-1881 Yıllarındaki İli Krizi ve Onun Sonuçları)»، خەلقئارالىق ئۇيغۇر تەتقىقات ژورنىلى، 4-سان، 113-150.

گوپۇنخۇا، (1980). «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنىڭ تارىخى ئەھمىيىتى (Qing Sülalesi Hükümetinin Xinjang'ı Birleştirdiğinin Tarihi Ehemmiyeti)» (تەرج: مۇھەممەدى. ج.)، شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئىلمىي ژورنىلى، تۇنجى سان، 124-140.

مەخسۇت، ئا. (1998). «ئىلىدىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا (İli'deki Yer Adları Hakkında)»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژورنىلى، 1-سان، 79-84.

نازىمى، م. ب. (2011). «ھىكايەت چاڭمۇزا يۈسۈپخان (Hikayet Çanmoza Üsüfhan)» (نەش. تە.: نىجات سوپى)، ئىلى دەرياسى ژورنىلى، 1-سان، 66-88.

نازىمى، م. ل. ب. م. ي. (1995). «غازات دەر مۈلكى چىن (Gazat Der Mülki Çin)» (نەش. تە.: يۇنۇس، غ.)، شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى، 2-سان، 7-24.

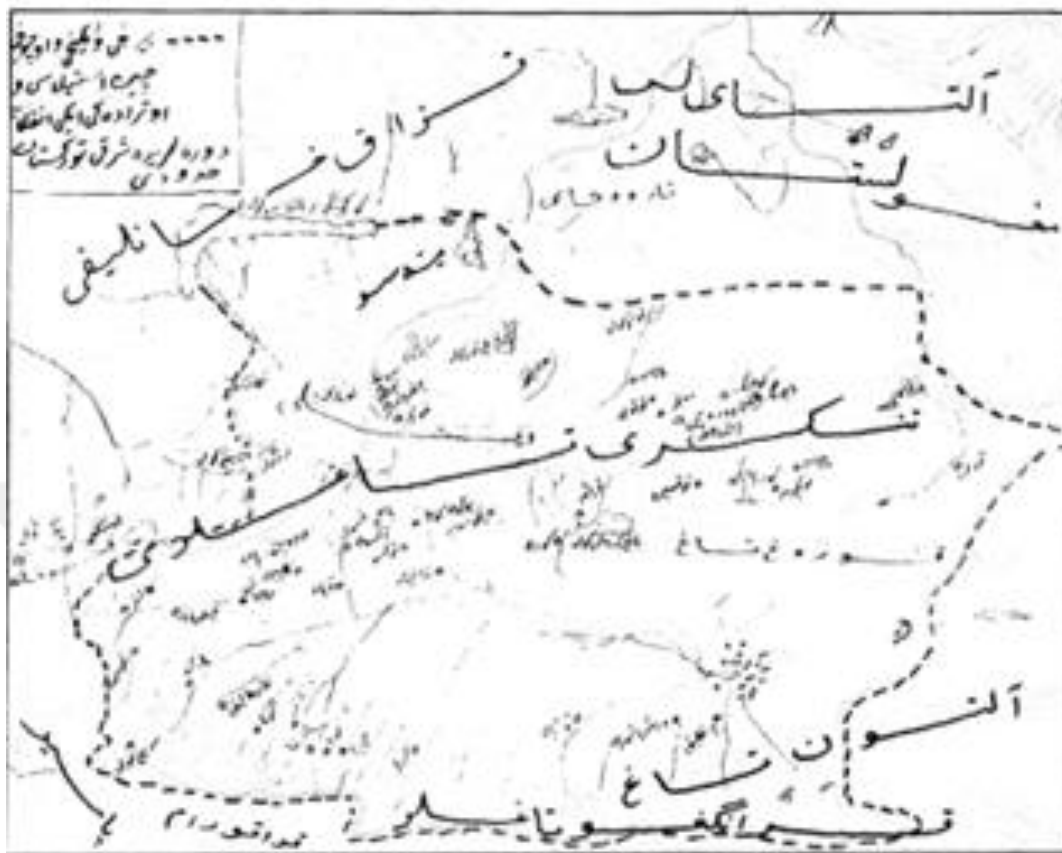
- نازىمى، م. ل. ب. م. ي. (1995). «غازات دەر مۈلكى چىن (Gazat Der Mülki Çin)» (نەش. تە.: يۇنۇس، غ.). شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى، 3- سان، 6-35.
- نازىمى، م. ل. ب. م. ي. (1995). «غازات دەر مۈلكى چىن (Gazat Der Mülki Çin)» (نەش. تە.: يۇنۇس، غ.). شىنجاڭ تەزكىرىسى ژورنىلى، 4- سان، 20-47.
- ھىدايەت ئوغلى، نە. (1948). «تەل، ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى (Dil, Edebiyat ve Tarih Meseleleri)» قازاق ئېلى ژورنىلى، (سانى ئېنىق ئەمەس).
- ۋەلىخانوف، چ. (2002). «غۇلجا خاتىرىلىرى (Gulca Hatıraları)» شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى ژورنىلى، 1- سان، 14-31.
- ئېنتىرنىتتىن تەمىن قىلىنغان ماقالىلار:
- مەخسۇت، ئا. ئاتاۋۇللا، ئا. مەخسۇت، ئا. (2010). «ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى (İli'nin Kısa Tarihi)» ئۇيغۇر ئولتۇراق ئۆيلىرى، 65- 68- بەتلەر. [ئىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى – ئۇيغۇر تورى ئارخىپلىرى \(uygur.com\)](http://www.uygur.com)
- ۋەلىخان، چ. (2006). «جوڭغار ئوچىرىكلىرى (Cungar Oçirikliri)» (تەرج: ئۆمەر، م.). مىراس ژورنىلى، 4- سان. [جوڭغارىيە ئوچىرىكلىرى \(uyghur-archive.com\)](http://uyghur-archive.com).
- يۇنۇس، غ. نە. (2003). «ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر (İli Diyarındaki Uygur Nüfusundaki Değişikler)» ئىلى دەرياسى ژورنىلى، 5- سان. [تارىخ بەتلەرى-ئىلى دىيارىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇيۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر \(uyghur-archive.com\)](http://uyghur-archive.com)
- <https://youtu.be/OjLJ7bWj1i0?si=w7srz1UuH4mqWuNW> Erişim Tarihi: 19 Ocak 2017.
- Eklerin Kaynakları:
- EK-1. https://m.baike.com/wikiid/2202492709128665877?req_source=1
- EK-2. بۇغرا، م. نە. (1998). شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi) (نەش. تە.: بۇغرا، م. ي.). ئەنقەرە. 519-بەت.
- EK-3. بۇغرا، م. نە. (1998). شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi) (نەش. تە.: بۇغرا، م. ي.). ئەنقەرە. 517-بەت.
- EK-4. خۇشتار، ش. (2000). شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخىسلەر (Xinjang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، رەسىملەر قىسمى.
- EK-5. ئۇيغۇرى، س. (2005). ئۇيغۇرنامە (Uygurname)، ئالمۇتا: ناش مىر نەشرىياتى. 333-بەت.
- EK-6. ئۇيغۇرى، س. (2005). ئۇيغۇرنامە (Uygurname)، ئالمۇتا: ناش مىر نەشرىياتى. 333-بەت.
- EK-7. <https://izlirimiz.org/>
- EK-8. <https://www.akademiye.org/ug/?p=8357> Erişim Tarihi: 21 Nisan 2017.
- EK-9. خۇشتار، ش. (2000). شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخىسلەر (Xinjang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، رەسىملەر قىسمى.
- EK-10. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.jpg
- EK-11. بروفى، د. (2020). ئۇيغۇر مىللىتى (Uygur Milliti) (تەرج: ئايۇپ، ئا.). تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى. 104-بەت.

EKLER

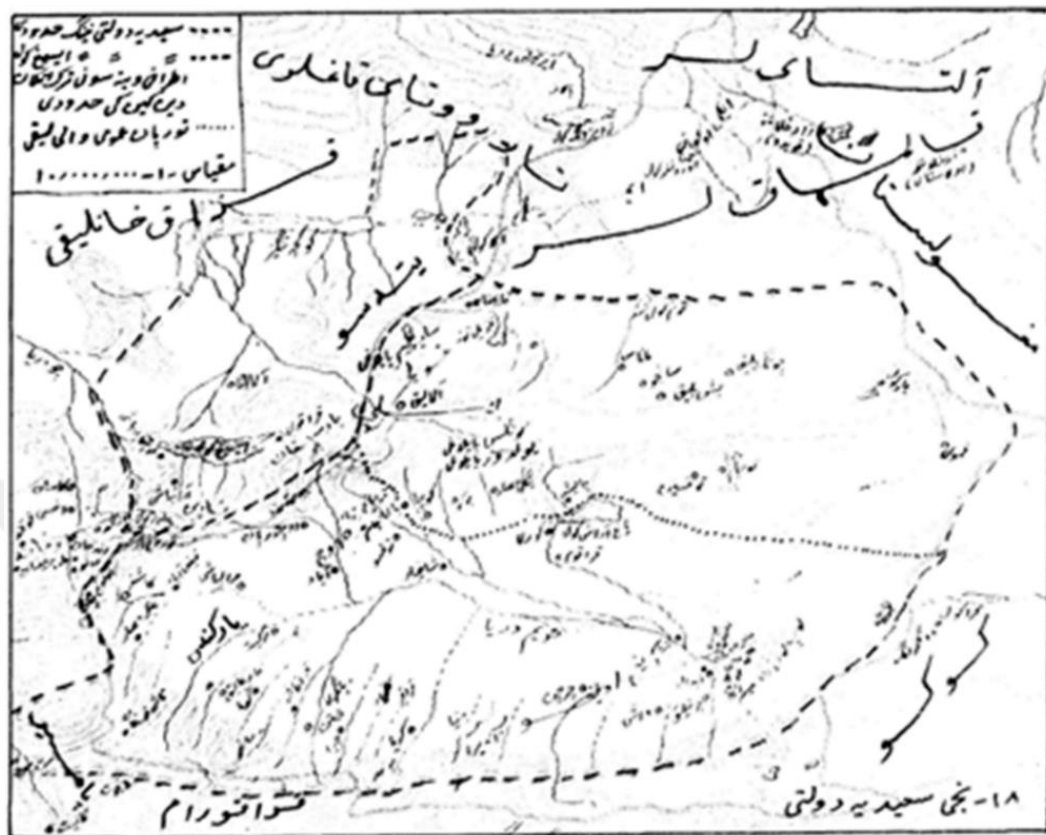
EK-1. İli Askeri Genel Vali Mahkemesi.⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ https://m.baike.com/wikiid/2202492709128665877?req_source=1

⁵⁵⁷ بۇغرا، م. ئە. (1998). شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi) (نەش. تە.: بۇغرا، م. ي.). ئەنقەرە. 519-بەت.

⁵⁵⁸ ۱۸-ئىنجى سەيدىيە دۆلىتى. ئە. ئە. (1998). شەرقىي تۈركىستان تارىخى (Doğu Türkistan Tarihi) (نەش. تە: بۇغرا، م. ي.). ئەنقەرە. 517-بەت.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ سەبداشلىرى بىلەن بىللە

⁵⁵⁹ خۇشتار، ش. (2000)، شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر (Xinjiang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، رەسىملەر قىسمى.

EK-5. Kadı Nasreddin Alem.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰ ئۇيغۇرى، س. (2005). ئۇيغۇرنامە (Uygurname)، ئالمۇتا: ئاش مىر نەشرىياتى. 333-بەت.

⁵⁶¹ ئۇيغۇرى، س. (2005). ئۇيغۇر نامە (Uygurname)، ئالمۇتا: ناش مىر نەشرىياتى. 333-بەت.

Ek-7. İli Sultanlığı'nın Uygur Askerleri.⁵⁶²

⁵⁶² <https://izlirimiz.org/>

EK-8. Zırh ve Miğfer Giyen Sultan Ebul Ela Han.⁵⁶³

⁵⁶³ <https://www.akademiye.org/ug/?p=8357> Erişim Tarihi: 21 Nisan 2017.

EK-9. Yanında Sultanlık Tacı bulunan Sultan Ebul Ela Han.⁵⁶⁴

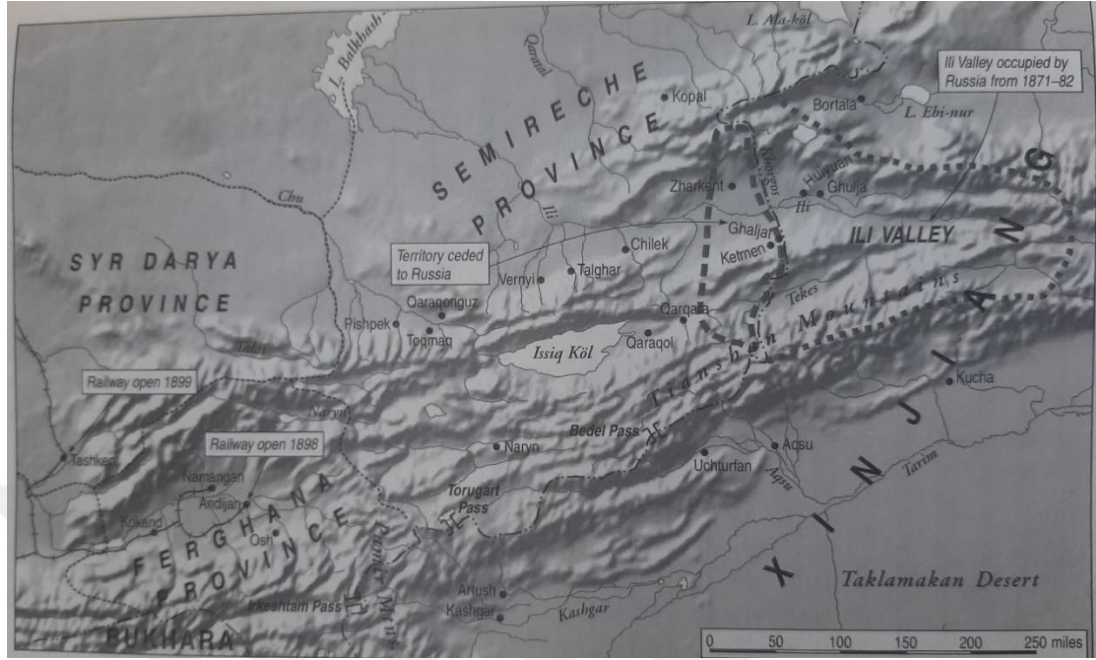
⁵⁶⁴ خۇشتار، ش. (2000)، شىنجاڭ بېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخىسلەر (Xinjang Yakın Dönem Tarihindeki Meşhur Şahıslar)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، رەسىملەر قىسمى.

EK-10. Kolpakovsky.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.jpg

EK-11. Rus İşğali Dönemi İli Vadisi.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ بروفي، د. (2020). ئۇيغۇر مىللىتى (Uygur Milliti) (تەرج: ئايۇپ، ئا). تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى. 104-بەت.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyad, ad : Rehemutula, Abudurexiti

Eğitim

Derece

Yüksek Lisans

Eğitim Birimi

Ankara Hacı Bayram
Veli Üniversitesi

Mezuniyet

2024

Lisans

Kahramanmaraş Sütçü
İmam Üniversitesi

2021

Yabancı Dil

Arapça, Türkçe

Yayınlar

Rehemutula, A. (Çev.). (2024).
“Uygurlarda Avlu Kültürü”, *BURANA -
Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (1),
98-106.

[https://buranadergisi.com/index.php/pub/
article/view/24/15](https://buranadergisi.com/index.php/pub/article/view/24/15)

